

Вісник

Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 8/2011

Харків
«Право»
2011

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 10 від 20.05.2011 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008 р.

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.
Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 8. – 280 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **В. Ф. Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
тел. 704-11-35

© Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011

© «Право», оформлення, 2011

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор,
О. В. Левада, студентка

САМООРГАНІЗАЦІЯ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Виділено найважливіші концепти синергетики, що мають пріоритетне значення для розвитку соціально-філософського знання. Підняте питання про світоглядний потенціал соціосинергетики. Проаналізовано окремі аспекти суб'єктності самоорганізації крізь призму самототожності системи, що перебуває у стані самоорганізації. Визначено можливості аналізу особливостей соціальної самоорганізації на підставі одного з варіантів розуміння природи самоорганізації.

Ключові слова: самоорганізація, хаос, нелінійність, структура-аттрактор, точка біфуркації, фрактал.

Актуальність проблеми. Феномен самоорганізації ми розглядаємо крізь призму синергетичного світобачення. Сьогодні вже можна говорити, що синергетика є новим стилем світорозуміння, що докорінним чином змінює розуміння необхідного (закономірного, детермінованого) і випадкового в самих основах світоустрою. По-новому починають тлумачитися причини і форми розвитку природних і соціально-історичних процесів в економічній, політико-соціальній та інших сферах людської життєдіяльності. Виникло нове розуміння «випадку» як самостійного чинника незворотної соціальної еволюції, визнання його ролі у процесах природної і соціальної самоорганізації.

Основні положення синергетики доповнюють матеріалістичну діалектику, розвиваючи і застосовуючи її до систем зі складною організацією, які є відкритими й такими, що самоорганізуються під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх ритмічних коливальних процесів.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що синергетика – новий міждисциплінарний напрям наукового знання – лежить у руслі тих інтелектуальних течій, які мали на меті виявити певні універсальні структур-

ні і організаційні відношення світу. Серед таких можна назвати в першу чергу тектологію О. Богданова, кібернетику Н. Вінера і У. Росс Ешбі, теорію інформації К. Шеннона, загальну теорію систем Л. фон Берталанфі.

Серед інших відомих імен, що внесли найбільший внесок у становлення нової галузі знань, можна відзначити перш за все Брюссельську наукову школу І. Пригожина, інститут теоретичної фізики і синергетики Г. Хакена.

У Росії можна виділити такі імена, як С. Курдюмов, М. Моїсєєв, Г. Малинецький, К. Делокаров, Є. Князева, В. Аршинов, В. Буданов, А. Назаретян, В. Шалаєв [1–7] та ін. Серед наукових робіт українських дослідників, які розробляли різні аспекти синергетики, слід відзначити праці Ю. Богоявленської, Т. Грабар, М. Дмитрієвої, І. Снегірьова, Л. Теліженко, В. Цикіна, О. Бріжатога, Є. Ходаківського, Н. Кочубей та ін. [8–13].

Синергетика як теорія нестационарних, еволюціонуючих структур має під собою солідну основу у вигляді результатів нелінійного аналізу, математичного моделювання та обчислювального експерименту. В даний час ця теорія інтенсивно розвивається у низці країн різними науковими школами (Е. Ласло, М. Ейген, Ф. Варел та ін.).

Разом з тим нині при застосуванні синергетики для аналізу соціальних систем виникає необхідність в уточненні розуміння природи самоорганізації, що і є *метою* цієї статті¹.

Спираючись на наукові досягнення згаданих дослідників, уявляється за можливе виділити такі найважливіші концепти синергетики, що мають пріоритетне значення для розвитку соціально-філософського знання.

1. Нелінійність процесів, до найважливіших властивостей якої можна віднести і принцип «розростання малого» (або «посилення флуктуації»), породження дискретності шляхів еволюції нелінійних систем. У рамках концепту нелінійності синергетика по-своєму інтерпретує єдність випадковості і необхідності, так само як і єдність хаосу і порядку, зворотності і безповоротності, законів спадковості і мінливості, відбору, позитивних та зворотних зв'язків.

2. Поняття «атрактор», що характеризує не проявлені цілі системи, потенційні шляхи її розвитку, що спираються на реальний спектр конкретних латентно існуючих у системі структур, центрами, що стають за певних умов притягаючими, містять у собі відносно стійкий стан.

3. Поняття «точка біфуркації», яке перетворює сенс класичного філософського поняття «революція» в неklasичне поняття «катастрофа», що підкреслює безсуб'єктний характер історичного вибору.

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями у межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

4. Поняття «ентропія», яке є показником еволюції і виражає саму сутність явища самоорганізації.

5. Поняття «самоорганізація», основними смисловими елементами якого доцільно назвати: а) ознаку відкритості системи; віддзеркалення динамічності, рухливості будь-якого стану системи; «долю» будь-якої системи; вираження єдності «чистого прогресу» з регресивними моментами.

6. Принцип системності, який припускає, що об'єктом синергетики виступають різного виду системи, тобто стійкі поліелементні утворення («поля», «мережі», «павутина»); при цьому «атомарні» (корпускулярні) об'єкти залишаються за межами синергетичного світобачення.

У даному контексті особливо важливим є питання про світоглядний потенціал соціосинергетики. Річ у тім, що саме в просторі цього питання існує активна полеміка синергетики з іншими напрямками сучасної філософії. Головний предмет спору – роль і місце людини в сучасному світі. Узагальнюючи позицію синергетики, відомий російський дослідник В. Шалаєв пише: «Деантропологізація не носить, таким чином, одностороннього, абсолютного характеру. Її сутність у неприйнятті примітивного антропоцентризму, визнання загальності, взаємозв'язаності явищ у світі» [3, с. 163]. Пояснюючи далі своє розуміння меж деантропологізації, він погоджується із запереченням «зеленого» тлумачення коеволюції [3, с. 164] і стверджує, що людині необхідно навчитися вписуватися в закони і тенденції об'єктивного світу (зокрема світу соціальних законів і процесів), в рамках яких вона має значну свободу дій, але стати вище яких не може, оскільки сама вона є їх невід'ємною складовою (і саме тому, що має лише певну свободу) [3, с. 165]. Дане твердження, на наш погляд, важко вважати цілком переконливим, оскільки, по-перше, природа об'єктивності стосовно соціуму зовсім не є ясною і зрозумілою [14, с. 42], тому теза про необхідність «вписатися в закони об'єктивного світу» усвідомлюється як пропозиція «вписатися» в щось незрозуміле. По-друге, ставлення людини до законів держави далеко не вичерпується метафорою «вписування». Часто саме завдяки тому, що люди (наприклад, вище керівництво країни) не «вписуються» в існуючу систему законів, а змінюють її, соціальні структури (система муніципального самоврядування) незворотно еволюціонували і вдосконалювалися.

Більш чітку позицію виражають російські дослідники В. Аршинов і В. Буданов. Правда, проблему особового начала в синергетиці вони розглядають стосовно когнітивних процесів і підкреслюють, що «особистісність» у синергетичному контексті – характеристика від цього контексту невіддільна, більше того, така, що його (цей контекст) породжує і визначає [4, с. 69]. Вони ж активно вводять у свій текст поняття «спостерігача», «метаспостерігача», «синергетичного суб'єкта», зокрема, відзначають: «Істотно, що постнекласичний епістемологічний простір породжується ситуацією міждисциплінарності, в якій самовизначається «синергетичний» суб'єкт. А тому цей комуні-

кативний простір відтворюваних помітних діалогів-подій-зустрічей організується спочатку швидше за хаотично збудованим мережевим, фрактальним принципом, не відповідно до початково заданої жорсткої логічної ієрархії» [4, с. 94–95]. Будучи прив'язаними до когнітивного простору, ці поняття можуть бути поширені на простір соціальний (хоча й не очевидно), так що питання про місце людини в соціосинергетичній картині світу залишається відкритим.

Один з основоположників даного наукового напрямку Г. Хакен визначає синергетику як міст між редукціонізмом і холізмом, як спробу зрозуміти природу взаємодії між різними масштабними рівнями організації – взаємовпливами, конфліктами, узгодженостями і на цій базі зробити висновок про процеси самоорганізації і фазових переходів, відповівши на питання, яким чином система утворює ті або інші структури і якою тут є роль людини [15].

Внутрішня суперечність теоретичних положень соціальної синергетики підтверджує існуючі думки про те, що синергетика – достатньо молодий теоретико-методологічний напрям, який починає розвиватися в руслі неklasичної науки. Синергетику ми розглядаємо як сучасний етап розвитку системних досліджень, проте на відміну від останніх вона несе в собі істотно нові моменти, які торкаються перш за все концепта самоорганізації.

Основна синергетична парадигма – це парадигма самоорганізації через хаос, тому синергетика є теорією еволюції і самоорганізації систем об'єктивного світу. Вона зосереджує свою увагу на кризових, нестабільних ситуаціях, прагне зрозуміти не гомеостаз, а його походження, генезис.

До того, що було зазначено вище, необхідно додати ще декілька смислових елементів названого концепту, які є важливими для подальшого аналізу.

По-перше, передбачається, що складноорганізованим природним і соціальним системам неможливо нав'язувати шляхи їх розвитку. Інакше кажучи, концепт самоорганізації істотно змінює (обмежує) значення і роль суб'єктного начала в точках біфуркації, поворотних подіях історії. Історія розуміється як здатність великих систем до розкриття їх власних тенденцій розвитку, як самовиведення системи на ці шляхи.

По-друге, передбачається, що всяка складноорганізована система має, як правило, не єдиний, а безліч власних шляхів розвитку, що відповідають її природі. При цьому вибір здійснюється у формі біфуркації, під впливом малих флуктуацій, а не під впливом вибору суб'єкта (абсолютного суб'єкта) або закону, як розуміли це класичні філософські теорії.

По-третє, передбачається, що динамічний хаос може виступати механізмом самоорганізації і самодобудовування структур, видалення зайвого, механізмом виходу на відносно прості структури-атрактори еволюції. У відомому сенсі хаос посідає місце суб'єкта, що є смисловим ядром поняття «самоорганізація». Це зрозуміло, оскільки синергетика підходить до вивчення явищ самоорганізації з позицій термодинаміки. Її об'єкти – це ефекти спільної дії

безлічі взаємопов'язаних елементів систем, що віддалені від рівноважного стану і активно обмінюються енергією та речовиною з навколишнім середовищем.

По-четверте, самоорганізація пов'язана тільки з системами, яким притаманна відома ієрархія, що виражається поняттями «надсистема», «система», «підсистема». Цей аспект важливо підкреслити, оскільки він хоч би частково пов'язує самоорганізацію з ідеєю локальності у світі систем. Локальність у рамках синергетики пізнається або через поняття «закрита система», або через поняття «підсистема». Але в чистому вигляді об'єкта під назвою «локальна самоорганізація» тут немає. Більше того, відносна автономність окремих рівнів в ієрархії систем «розмивається» поняттям «фрактал», що вносить у синергетичну картину світу принцип «повної прозорості» ієрархічних шарів один для одного: безпосереднім чинником впливу на поведінку системи може бути флуктуація будь-якого, скільки завгодно поглибленого ієрархічного рівня.

Підбиваючи деякі попередні підсумки проведеного аналізу, необхідно назвати такі внутрішні обмеження синергетичного концепту самоорганізації:

а) він орієнтований на дослідження глобальних процесів;

б) він спрямований на уявлення соціальних процесів як безсуб'єктних;

в) динаміка самоорганізації бачиться переважно крізь призму поняття «точка біфуркації», яка наділяє картину світу надмірною адетермінованістю (домінування чинника випадковості у точці біфуркації);

г) ставлення до ролі і значущості структур історичної пам'яті є суперечливим: з одного боку, працює концепт «забування початкових умов», а з другого – «глибинна пам'ять»;

г) поняття «точка біфуркації» робить надмірний акцент на ідеї виникнення майбутнього з «ніщо» (нігітологічність синергетики, за В. Кутирьовим [16]).

Для подальшого аналізу необхідно зробити акцент на трьох ключових аспектах самоорганізації, визначення (пізнання) яких потрібно для досліджень систем локальної самоорганізації людських спільнот. Це «локальність», «пам'ять» та «суб'єктність».

Природа «локальності» процесів і явищ світу, що самоорганізується, пов'язується з фундаментальними властивостями простору, які можуть визначатися терміном «внутрішній простір». Спираючись на ряд ідей А. Пуанкаре, Л. Уайтхеда, А. Бергсона, простір в даному контексті розумітимемо як «простір предметів» (порожнього простору не існує), а отже, кожна «точка простору» – це «активний агент взаємодії з оточенням, а простір «сам по собі» є «живий» або активний простір. Різноманітність відповідних реакцій створює індивідуальність кожної точки простору: всяка точка *A* – це один згусток реакцій, точка *B* – інший і т. д. Якщо взяти до уваги, що джерелами зовнішніх впливів на кожную точку простору є інші точки простору, то стає зрозуміло, чому структура простору «самого по собі» є аморфною. Природа простору

полягає в тому, що він розвивається навколо агента взаємодій і існує як його внутрішній простір [17]. Інакше кажучи, простір – це фундаментальна підстава його (агента) самоорганізації. Звичайно, таких «мікрокосмів» існує безліч, вони з'єднуються в складні системи, самі складаються з певних дрібніших «мікрокосмів», так що в поле нашого зору може потрапляти тільки ця «об'єднана» активність. Але важливо при цьому не забувати, що ефекти «об'єднання» (синергетичні, емерджентні ефекти) сутнісно визначаються природою «внутрішніх просторів». Інакше кажучи, динаміка глобальної самоорганізації визначається якістю локальної самоорганізації активних агентів взаємодій, об'єднаних у глобальний процес. При цьому в будові внутрішнього простору виділяються такі структурні елементи: «центр» – агент взаємодій; «периферія» – поле взаємодій агента; «межа» – поверхня (шар) граничних значень внутрішнього простору агента.

У нашому контексті вважаємо за можливе вести мову про три структурні елементи локальної самоорганізації, для якої повинні бути виявлені:

а) «центр» самоорганізації – тобто активний агент, взаємодії якого утворюють мікрокосм даного внутрішнього простору;

б) «периферія» локальної самоорганізації – тобто «поле» динамічних процесів, які забезпечують стабільність чи нестабільність внутрішнього простору мікрокосму;

в) «межа» локальної самоорганізації – тобто граничні дистанції внутрішнього простору мікрокосму.

Явище «пам'яті» відомий російський дослідник А. Дахін описує поняттям «історичне пам'ятування», яке в його концепції виступає одним з онтологічних визначень буття. Відзначаючи, що синергетика просунула сучасну атомістичну картину миру («ейнштейнівський атомізм», зокрема) до межі своєї роздільної здатності, допомогла теорії відносності і «ейнштейнівському атомізму» вибрати до останнього ресурси атомістичної парадигми, він розглядає всяку реальність як єдність «сфери існування» і «сфери буття», де сфера буття – це та сторона реальності, де кожний «атом» – це форма присутності у «тут-і-тепер» попередньої його історії, тобто його вчорашнього, позавчорашнього тощо існування. У цьому контексті поведінка «атома» визначається саме попередньою історією, «вчорашнім і позавчорашнім», тобто тим, чого в «тут-і-тепер» вже немає [18]. Основна ідея полягає в тому, що вплив попередньої історії на «тут-і-теперішню» поведінку «атома» або окремого «мікрокосму» забезпечується роботою структур історичного пам'ятування. Такі структури забезпечують «самокопіювання», тобто самоорганізацію, природної реальності самої на себе, а отже, забезпечують існування того, що прийнято називати законами.

Діалектичне розуміння природи самоорганізації полягає в тому, що робота структур історичного пам'ятування поєднується з явищами забування, коли окремі фрагменти попередньої історії локального мікрокосму зникають у не-

буття: «закон залишається незмінним до тих пір, доки зберігається робота відповідних структур абіотичної пам'яті. І навпаки, закон може зникнути або змінитися, якщо руйнується або трансформується відповідна структура утримання передування для «тут-і-тепер». У якийсь момент енергія пам'ятування виявляється слабкішою за масу того, що необхідно утримувати для кожного подальшого «тут-і-тепер». Починаються розпад космічних систем, зникнення законів, наростання хаосу [19]. Таким чином, природа самоорганізації має в своїй основі роботу структур історичного пам'ятування, які супроводжуються явищами забування. Пам'ятування є джерелом закономірності, а процеси забування – джерелом випадковості. Якщо дія законів (робота структур пам'ятування) домінує над дією випадковості (забування), то самоорганізація має форму динамічної рівноваги або зростання рівня організації. Якщо дія випадковості (забування) домінує над дією законів (роботою структур пам'ятування), то самоорганізація приймає форму динамічного хаосу.

«Суб'єктність» процесів самоорганізації ми розуміємо як єдність «локальності» і «пам'ятування», субстратом якої є окрема система (мікрокосм) взаємодії, а «продуктом» єдності – самототожність цієї системи. Інакше кажучи, «суб'єктність» самоорганізації ми розуміємо кризь призму самототожності системи, що перебуває в стані самоорганізації.

Як **висновок** відзначимо, що наведений варіант розуміння природи самоорганізації дає можливість проаналізувати особливості соціальної самоорганізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Князева, Е. Н. Путь самоорганизации природы: детерминация из будущего [Текст] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Информациа и самоорганизация. – М. : РАГС, 1996. – С. 256–268.
2. Малинецкий, Г. Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории? [Текст] / Г. Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 98–112.
3. Шалаев, В. П. Социосинергетика: истоки, теория и практика в современном мире [Текст] / В. П. Шалаев. – Йошкар-Ола, 1999. – 272 с.
4. Аршинов, В. И. Когнитивные основания синергетики [Текст] / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67–102.
5. Делокаров, К. Х. Системная парадигма современной науки и синергетика [Текст] / К. Х. Делокаров // Общественные науки и современность. – 2000. — № 6. – С. 47–55.
6. Моисеев, Н. Н. Логика динамических систем и развитие природы и общества [Текст] / Н. Н. Моисеев // Вопр. филос. – 1999. – № 4. – С. 32–53.
7. Назаретян, А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги [Текст] / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 89–98.

8. Кочубей, Н. В. Синергетические концепты и нелинейные контексты [Текст] : монография / Н. В. Кочубей. – Сумы : Университет. кн., 2009. – 236 с.
9. Богоявленська, Ю. В. Психологія управління з основами соціоінтеграції (у парадигмі праксеології та синергетики) [Текст] : монографія / Богоявленська Ю. В., Грабар Т. П., Ходаківський Є. І. – Житомир : ЖДТУ, 2007. – 700 с.
10. Телиженко, Л. В. Мистический опыт как антропологический модус: синергетический поход [Текст] / Телиженко Л. В. – Сумы : ИПП «Мрия-1» ООО, 2007. – 176 с.
11. Дмитриева, М. С. Синергетика в науке и наука языком синергетики [Текст] : сб. ст. / М. С. Дмитриева. – О. : Астропринт, 2005. – 181 с.
12. Снегірьов, І. О. Роль еволюційно-синергетичної парадигми в осмисленні соціуму [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.09 «Філософія науки» / І. О. Снегірьов. – К., 2005. – 16 с.
13. Цикин, В. А. Синергетика и образование: новые подходы [Текст] / В. А. Цикин, А. В. Брижатый. – Сумы : СумГПУ, 2005. – 276 с.
14. Дахин, А. В. Социальная объективность: попытка определения «невидимки» [Текст] / А. В. Дахин // Мир человека. – Н. Новгород : ВВАГС, 2003. – Вып. 2 (5). – С. 41–43.
15. Хакен, Г. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах [Текст] / Хакен Г. – М. : Мир, 1985. – 419 с.
16. Кутырев, В. А. Оправдание бытия (явление нигитологии и его критика) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. филос. – 2000. – № 5. – С. 15–32.
17. Дахин, А. В. «Внутренние пространства»: к новой «геометрии» природного и общественного бытия [Текст] / А. В. Дахин // Мировое сообщество и Россия на путях модернизации : матер. постоянно действующей всерос. междисцип. науч. конф. «Пятыне Вавилонские чтения». – Йошкар-Ола : МарГТУ, 2001. – С. 29–33.
18. Дахин, А. В. Формационное самоопределение универсума [Текст] / А. В. Дахин. – Н. Новгород : НАСИ, 1992. – 107 с.
19. Дахин, А. В. Историческое памятование как бытийная основа природных синергетических процессов [Текст] / А. В. Дахин // Россия и мировое сообщество в поисках новых форм стабильности : матер. всерос. междисцип. науч. конф. – Йошкар-Ола : МарГТУ, 2002. – С. 27–28.

САМООРГАНИЗАЦИЯ В СОЦИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

Дзедань А. П., Левада Е. В.

Выделены важнейшие концепты синергетики, которые имеют приоритетное значение для развития социально-философского знания. Поднят вопрос о мировоззренческом потенциале социосинергетики. Проанализированы отдельные аспекты субъектности самоорганизации сквозь призму самотождественности системы, находящейся в состоянии самоорганизации. Определены возможности анализа особенностей социальной самоорганизации на основании одного из вариантов понимания природы самоорганизации.

Ключевые слова: самоорганизация, хаос, нелинейность, структура-аттрактор, точка бифуркации, фрактал.

SELF-ORGANIZING IN SOCIAL SPACE: PHILOSOPHICAL ASPECT

Dzeban O. P., Levada O. V.

Major concepts of synergy, which have the priority value for development of socially-philosophical knowledge, are selected. The question on world outlook potential social synergy is brought up. Separate aspects of self-organizing through a prism of self-identity of the system which are in a condition of self-organizing are analysed. Possibilities of the analysis of features of social self-organizing on the basis of one of variants of understanding of the nature of self-organizing are defined.

Keywords: *self-organizing, chaos, nonlinearity, structure-attractor, point of branching, fractal.*

УДК 3.085

С. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Здійснено соціально-філософський аналіз проблеми відповідальності. Доведено, що професійна відповідальність – це позитивна соціальна відповідальність фахівця різного рівня. Вона пов'язана з компетентністю і повноваженнями конкретного професіонала.

Ключові слова: *відповідальність, соціальна відповідальність, професійна відповідальність, підзвітна відповідальність, діяльність, компетенція, професійна етика.*

Актуальність проблеми. Статтю присвячено філософському аналізу проблеми професійної відповідальності фахівців різного рівня. Розглянуті підходи до визначення професійної відповідальності.

Питання є актуальним, бо розбудова демократичної держави та громадянського суспільства не можливі без професійної відповідальності спеціалістів в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій показує, що проблеми відповідальності розробляються як філософами, так і суспільствознавцями. У роботах В. Андрущенко, В. Водоп'янова, А. Буженко, Ю. Волкова, С. Полякова, А. Ключова, Т. Лапіна ці проблеми розглядаються під філософським кутом зору як наслідок соціальної активності особистості.

Більшість дослідників пов'язують механізм формування професійної відповідальності фахівців з трудовою діяльністю та всебічним розвитком осо-

бистості (Л. Архангельский, Л. Блюхман, Б. Князева, Н. Слюсарянський, О. Фріш та ін.).

Проблема відповідальності виявляється вже в античній філософії. Так, у працях Платона було чітко сформульоване питання про те, якою мірою людина свідомо і добровільно є творцем своїх учинків і якою мірою вона за них відповідає. Платон визнавав за людиною можливість вільного вибору і тим самим відповідальності за свої вчинки. Крім того, він побачив коріння відповідальності, які полягають у такому взаємозв'язку між людьми, який покладено на конкретну людину, визначальні обов'язки, виконання яких і характеризують її відповідальність.

Другим прикладом розроблення проблеми відповідальності в античній філософії є праці Арістотеля. У «Никомаховій етиці» він характеризує етику і політику як науки о діяльності, пов'язаної з вільним вибором, яку здійснює відповідальна за свої вчинки людина.

У філософії Нового часу найбільш яскраві приклади обґрунтування відповідальності знаходимо у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма. В сучасних філософських підходах до проблеми відповідальності, дослідники розрізняють її типи, види, тощо [10, с. 36–37], наприклад юридичну відповідальність, соціальну відповідальність учених, професійну, теологічну відповідальність та ін.

Крім того, слід відзначити, що поняття відповідальності може бути застосоване тільки там, де є поняття норма. Отже, юридична відповідальність пов'язана з правовими нормами, які мають загальнообов'язковий характер. Але діяльність регулюється не тільки загальними нормами, а й тими, які є специфічними для окремого виду діяльності. І через свою специфіку вони не можуть виступати як правові норми, але можуть бути нормами окремого професійного співтовариства, наприклад, лікарів, учених, учителів, інженерів та ін. У цьому разі, оскільки існують такі норми, можна також увести поняття професійної відповідальності.

Таким чином, якщо юридична відповідальність пов'язана з наявністю правових норм, то професійна відповідальність – з наявністю специфічних професійних норм, що регулюють поведінку суб'єкта діяльності, котрі, як правило, є нормами професійної етики.

У більшості професій достатньо давно існують вимоги, норми, за порушення яких фахівці цього виду діяльності можуть бути притягнені до відповідальності і піддані деяким негативним санкціям, аж до заборони займатися подібною діяльністю, наприклад лікарі, адвокати. Проте ще не всі професії мають свої професійні кодекси, хоча ця потреба вже назріла.

Сьогодні у середовищі інженерів і менеджерів точаться серйозні дискусії про необхідність розробити основні принципи професійної поведінки і етику відповідальності, оскільки влада як політична, так і економічна, технологічна, зосереджена в руках фахівців різного рівня, міцніє. Якщо проаналізувати, які професійні співтовариства найбільш інтенсивно дискутують з проблем про-

фесійної відповідальності, то виявляється, що це групи, які володіють «значною технологічною владою» [8, с. 28].

Дійсно, можна навести масу доводів, що саме технізація таких галузей, як медицина, журналістика, державне управління і менеджмент, наука, інженерія, привела до виникнення проблематики професійної відповідальності та етики поведінки в цих галузях. У книзі К. Митчела «Что такое философия техники?» [8], розглядається історія становлення проблеми професійної відповідальності вчених і інженерів, в працях інших дослідників у медицині (А. Огурцов), менеджменті (У. Дункан).

Виникає запитання: чому саме значна технологічна влада зумовлює інтенсивність спроб розроблення професійної етики і механізму професійної відповідальності? Річ у тім, що понятійне оформлення відповідальності виникає в результаті необхідності створення цілераціональних регуляторів.

У дослідженнях проблеми професійної відповідальності фахівців технологічної влади можна виділити три достатньо самостійні напрями: відповідальність влади, відповідальність менеджменту (бізнесу) та відповідальність інженерів, що відповідає напрямам розгляду професійної відповідальності, які склалися у сучасних дослідників.

Відмітимо, що дослідження з проблем професійної відповідальності в основному здійснюються у руслі проблематики професійної етики. Ті хто так або інакше цю тему розробляють, важливе місце, якщо не головне, в цьому проблемному полі відводять саме проблемі професійної відповідальності [11, с. 14].

Частина дослідників при аналізі проблеми професійної відповідальності виходять з суто етичних вимог, тобто професіонал повинен бути відповідальним, поступати морально, оскільки такі загальнолюдські імперативи.

Деякі дослідники пов'язують професійну відповідальність з персональною відповідальністю, зводять її до проблематики відповідальності за доручену справу (К. Бельський). Виходячи з цього, він вводить процесуальне визначення професійної відповідальності, стверджуючи, що вона реалізується за допомогою процесуальних правил, які спонукають суб'єктів відповідальності пройти ланцюг стадій: 1) дати звіт про виконану роботу; 2) вислухати (прийняти) оцінку компетентного органу; 3) понести у разі негативної оцінки які-небудь несприятливі наслідки [2, с. 68]. О. Лейст увів поняття управлінської відповідальності, котра, як він вважає, має природу позитивної відповідальності, відмінну від природи відповідальності за правопорушення [6, с. 370]. О. Лейст пропонує структуру управлінської відповідальності, що базується на трьох елементах: 1) «конститутивну відповідальність», що впливає з самого факту появи в установленому порядку відповідального органу або особи (обрання, призначення та ін.); 2) «функціональну відповідальність», що виникає з визначення завдань, наділення необхідними повноваженнями, за належну реалізацію яких суб'єкт несе відповідальність; 3) «персональну

відповідальність», що означає точну визначеність кола справ для працівника, доручених йому операцій, робіт, завдань [6, с. 218–223].

Таким чином, персональна відповідальність у тлумаченні О. Лейста є по суті функціональною відповідальністю, тільки не на рівні функцій, а на більш низькому рівні – окремих операцій, завдань тощо, тобто там, де може бути встановлена персональна відповідальність. Більш того, подібна конструкція відповідальності може бути запропонована для суб'єктів будь-якої діяльності, а не тільки для суб'єктів управління. Тому не зовсім зрозумілим є значення уведення терміна «управлінська» в назву такої структурованої відповідальності.

Представлені тут підходи до дослідження професійної відповідальності суб'єктів управління, як легко переконалися, становлять достатньо строкату картину, що не має по суті ніяких загальних підстав для розгляду. Це дає привід деяким дослідникам скептично ставитися до самого поняття професійної відповідальності, ставлячи під сумнів його продуктивність.

Більш докладно проблему відповідальності в управлінні досліджує О. Тітаренко [10]. Вона відстоює дієвість поняття професійної відповідальності, пов'язуючи його з наявністю професійних норм діяльності, що регулюють поведінку суб'єктів діяльності. Виходячи з цього, вона запропонувала власний підхід до дослідження проблеми, а саме: проводить деяку класифікацію професійних норм діяльності, а потім розглядає проблему професійної відповідальності в кожному з виділених класів. Виділяє такі, достатньо загальні класи цих норм. По-перше, це норми відносин з роботодавцями, які можна узагальнено розглядати як інші професійні співтовариства. По-друге, це норми взаємодії усередині професійного співтовариства. По-третє, це норми взаємодії з суспільством, яке випробує на собі наслідки професійної діяльності суб'єктів управління. Починаючи з дослідження проблеми професійної відповідальності, заснованої на нормах діяльності, що регулюють взаємодію суб'єктів управління усередині професійного співтовариства, О. Тітаренко доводить, що ці норми в управлінні багато в чому зумовлені ієрархічною структурою органів управління і існуючою ієрархією суб'єктів управління, яка детермінується в багатьох випадках наявністю певного управлінського ресурсу [10, с. 81–83].

Традиційно проблему професійної відповідальності тут зводять до проблеми підзвітної відповідальності, яка зачіпається К. Бельським і може бути розглянута і в конститутивному, і у функціональному аспектах на індивідуальному (персональна відповідальність) і груповому рівнях, що пропонував О. Лейст, і де можуть бути виділені і каузальна, і диктовані зобов'язаннями, роллю і компетенцією складові відповідальності. Таким чином, підзвітна відповідальність – це специфічний тип відповідальності в будь-якій професійній діяльності, зумовлений саме дією управління на будь-яку діяльність і конкретним виявом власних функцій управління.

Специфіка ієрархічної структури зумовила те, що в підзвітній відповідальності суб'єктом відповідальності є будь-який суб'єкт управління; інстанцією відповідальності – суб'єкт управління вищого ієрархічного рівня або спеціально сформований орган (комісія, колегія, комітет та ін.); предметом відповідальності – виконувана функція, операція, завдання тощо; час відповідальності – локальний (локалізований певним строком виконання), безперервний (у перебігу всього строку виконання), минулий і теперішній (відповідальність не тільки за те, що зроблено, а й за те, що ще тільки перебуває в процесі реалізації); простір відповідальності – локалізований.

Наведена специфіка підзвітної відповідальності зумовлює такий феномен: суб'єкт низького рівня управлінської ієрархії реально відповідальний в основному перед суб'єктами вищого рівня, оскільки саме з ними пов'язані можливі зміни їх статусу в управлінській ієрархії. Безпосередньої відповідальності суб'єктів вищого рівня перед суб'єктами більш низького рівня не існує. Вона існує тільки у вигляді відповідальності перед спеціальним органом, в якому як представники може брати участь і певна кількість суб'єктів управління низьких рівнів. У країнах із розвинутою демократією намагаються скорегувати такий асиметричний механізм професійної відповідальності суб'єктів управління шляхом створення великого числа комісій і комітетів з питань професійної етики політиків, менеджерів, інженерів, але і там не можуть похвалитися реальною зміною стану речей.

Проблеми етичного порядку, що виникли, призвели до необхідності ухвалення кодів етичної відповідальності для представників низки професій. Такі коди були прийняті в різній формі згідно з відповідними професіями й існуючими в тій або іншій сфері етичними проблемами. Існування даних кодів визнається важливим чинником зміцнення статусу цієї професії.

Одним із найгостріших питань при обговоренні проблеми професійної відповідальності є питання про компетенцію і повноваження конкретного професіонала, диктовані його професійною роллю. Суб'єкт може бути професійно відповідальним тільки за те, на що у нього є повноваження. У той же час наявність будь-яких повноважень повинна породжувати відповідальність. Отже, межі професійної відповідальності детермінуються повноваженнями, якими наділений той або інший суб'єкт діяльності.

Наступний напрям дослідження проблеми професійної відповідальності пов'язаний з нормами взаємодії суб'єктів управління з іншими професійними співтовариствами. Розглянемо норми взаємодії суб'єктів державного управління і менеджерів, які вважаються різними професійними групами. Склалися дві історичні політичні моделі, що встановлювали норми взаємодії бізнесу і державного управління, які принципово відрізнялися одна від одної (меркантилізм і конституціонізм).

Меркантилізм походить ще з XVII ст. і є переважно моделлю країн континентальної Європи. Така модель характерна для взаємодії бізнесу і держав-

ного управління і в сучасній Японії. В цієї моделі економіка розглядається як підстава для політичного суверенітету і особливо для зміцнення військової потужності нації. І основною функцією економіки є забезпечення можливості виживання нації у разі загрози. Менеджери у цій моделі розглядаються як соціально підлеглі службовцям урядової адміністрації.

Конституціоналістська модель почала розвиватися в XIX ст., перш за все в США. І тут взаємодія уряду і менеджерів регулюється в основному правовими нормами, а не професійними. Ця модель також розглядає економіку як фундамент для стійкості уряду. Але відмінність у тому, що там, де меркантилізм керує, направляє і сплачує субсидії, конституціоналізм використовує анти-монополні закони, які регулюють діяльність. Однак реальність багатша за ці моделі і ніколи з ними не збігається повністю. У сучасній політичній і економічній ситуації названі моделі не можуть використовуватися в чистому вигляді через низку причин, головними з яких є: змішана економіка, наявність транснаціональних корпорацій, певна втрата урядом своїх позицій як соціального інституту та поява на соціальній арені професійних менеджерів.

Крім того, змішана економіка, де автономність бізнесу переплетена з державним регулюванням і контролем, і в той же час бізнес завойовує певну автономність у тих сферах, які раніше вважалися урядовими, призводить до того, що встановлення норм взаємодії між бізнесом і державним управлінням не може бути прерогативною ні тієї, ні іншої професійної групи. Ці норми можуть бути тільки правовими і контрактними зобов'язаннями сторін. І будь-які професійні норми можуть мати тут тільки правовий характер. І тут можливі професійні норми, яким не можна в рамках контракту надати правового статусу.

Отже, якщо припускати певну автономність суб'єктів державного управління відносно бізнесу, то необхідно зробити висновок про те, що саме суб'єкти державного управління, не пов'язані ні з одним із видів продуктів або послуг, можуть бути професійно зацікавлені, а отже, і відповідальні в проведенні комплексного моніторингу та інформуванні про його результати широкої громадськості. У реальності, проте, справа йде далеко не так. Кожний суб'єкт державного управління прямо або побічно пов'язаний із певними суб'єктами управління у сфері бізнесу, тому він часто не тільки не може через компетенцію, але навіть і не хоче брати на себе таку професійну відповідальність, як проведення моніторингу [10, с. 88].

Третій напрям досліджень проблеми професійної відповідальності пов'язаний із наявністю норм взаємодії цього професійного спрямування з соціумом у цілому. І тут спочатку ми повинні відповісти на питання про існування таких норм. Деякі дослідники заперечують існування таких норм, а звідси і будь-яку професійну відповідальність суб'єкта управління перед суспільством. Вони роблять такий висновок на підставі того, що менеджери і суб'єкти управління технічними системами вступають у взаємодію в своєму

професійному статусі тільки з роботодавцями, з суспільством же в цілому вони як професіонали не взаємодіють. Інші дослідники відстоюють позицію, згідно якої існує професійна відповідальність суб'єктів управління перед суспільством. І цей висновок вони засновують на тому, що суб'єкти управління зосередили в своїх руках владу, зумовлену багато в чому їх професійним статусом. Більш того, масштаби і межі цієї влади у ряді випадків не можуть регулюватися правовими нормами через специфіку, пов'язану з професійною діяльністю. Це дозволяє говорити про існування професійної відповідальності суб'єктів управління перед суспільством.

І тут виникає інше запитання: у чому виражається ця відповідальність? Більшість дослідників вважають, що вона повинна виражатися у винесенні питань, які раніше були компетенцією тільки фахівців [10], тобто, професійна відповідальність суб'єктів управління полягає в мусируванні громадською думкою з низки проблем, які спочатку можуть зрозумітися тільки професіоналами.

Менша частина дослідників вважає, що професійна відповідальність суб'єктів управління полягає в розв'язанні соціальних проблем. Але усередині цих поглядів існують також різні точки зору. Наприклад, одна з них пов'язана з класичною схемою взаємодії суб'єктів державного управління, менеджерів та суб'єктів управління технічними системами. У цій схемі суб'єкти управління технічними системами професійно відповідальні за технічний прогрес, менеджери – за прибутковий бізнес, а суб'єкти державного управління – за безпосереднє розв'язання соціальних проблем на основі нових технічних і економічних можливостей, створюваних іншими суб'єктами управління. Причому за кожною групою суб'єктів управління визнавалася відома автономність. Але в різних конкретно-історичних умовах ця схема реалізовувалася по-різному.

Так, з початку ХХ ст. у зв'язку з успіхами інженерії багато хто був схильний віддати пріоритет суб'єктам управління технічними системами, і відповідно саме на них покласти основну частину відповідальності. А з початку 50-х років ХХ ст. пріоритет переходить до іншої групи суб'єктів управління – менеджерів, оскільки певні успіхи в якості життя тепер пов'язуються саме з ними і менеджери стають соціально домінуючою групою в суспільстві високо розвинених країн. Вони багато в чому розпоряджаються ресурсами суспільства і, крім цього, настає певне розчарування в здатності суб'єктів державного управління розв'язати важливі соціальні проблеми. Це сприяє тому, що саме від менеджерів починають вимагати більшої відповідальності перед суспільством. Це виражається в тому, що саме менеджмент повинен зайнятися розв'язанням соціальних проблем.

Але тут треба зазначити, що професійну відповідальність перед суспільством менеджери можуть нести тільки як колективна лідируюча група в соціальній організації суспільства. Індивідуально менеджер не є суспільним

лідером, він тільки член лідируючої групи. Індивідуально він звичайний службовець, що працює за наймом. Тому професійну відповідальність перед суспільством індивідуально менеджер нести не може. Його професійна відповідальність як члена лідируючої групи може полягати тільки в тому, що він підкоряється вимогам професійної етики – етики відповідальності [3, с. 368].

Розглянуті підходи до філософського аналізу проблеми відповідальності дозволяють зробити **висновок** про те, що професійна відповідальність пов'язана з наявністю професійних норм діяльності, які регулюють поведінку суб'єктів діяльності. І тут правомірно казати про такі класи норм:

- професійні норми відносин з роботодавцями;
- професійні норми взаємодії усередині професійного співтовариства;
- професійні норми взаємодії з суспільством

Отже, професійна відповідальність завжди пов'язана з нормами діяльності і може бути уведена тільки там, де вони існують.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агапов, А. Ответственность и управление (социологический аспект) [Текст] / А. Агапов // Безопасность Евразии, 2000. – № 2. – С. 497– 512.
2. Бельский, К. С. Персональная ответственность и дисциплина в государственном управлении [Текст] / К. С. Бельский // Сов. государство и право. – 1984. – № 3.
3. Drucker, P. F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices [Text] / P. F. Drucker. – N. Y. : Harper. Row, 1974. – 840 p.
4. Захарченко, В. Ю. Юридична відповідальність державних службовців та проблема порушення службової етики [Текст] / В. Ю. Захарченко // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 20. – С. 223–231.
5. Коник, Д. Л. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні [Текст] / Д. Л. Коник, М. В. Олійник // Матер. експерт. дослідж. НАН України. Ін-т соціології. Фонд «Інтелект. Перспектива». Представництво дит. Фонд ООН (ЮНІСЕФ). – К., 2002. – 71 с.
6. Лейст, О. С. Санкции и ответственность по совместному праву [Текст] / О. С. Лейст. – М., 1981. – С. 218– 223.
7. Ленк, Х. Ответственность в технике, за технику, с помощью техники [Текст] / Х. Ленк // Философия техники в ФРГ. – М. : Прогрес, 1982. – С. 373–398.
8. Митчем, К. Что такое философия техники [Текст] : пер. с англ. / К. Митчем. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 103 с.
9. Солодкая, М. С. К единству социального и технического: проблемы и тенденции развития научных подходов к управлению [Текст] / М. С. Солодкая. – Оренбург : Димур, 1997. – С. 37– 49.
10. Тітаренко, О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / О. Г. Тітаренко. – Х., 2006. – 178 с.
11. Этика бизнеса. Межкультурные аспекты [Текст]. – М., 1992. – 147 с.

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Мануйлов Е. Н.

Осуществлен социально-философский анализ проблемы ответственности. Доказано, что профессиональная ответственность – это положительная социальная ответственность специалистов различных уровней. Она связана с компетентностью и полномочиями конкретного профессионала.

Ключевые слова: ответственность, социальная ответственность, профессиональная ответственность, позитивная ответственность, деятельность, компетенция, профессиональная этика.

PHILOSOPHIC ANALYSIS OF PROFESSIONAL RESPONSIBILITY

Manuylov E. M.

The article deals with the philosophic analysis of personal responsibility and proves that professional responsibility is positive social responsibility of specialists of different levels and is connected with competence and powers of a particular professional.

Keywords: responsibility, social responsibility, professional responsibility, positive responsibility, activity, competence, professional ethics.

УДК 340.12

Ю. В. Мелякова, кандидат філософських наук

КАТЕГОРІЇ «ВИНА» І «ВИННІСТЬ»: ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОЇ ТА ПРАВОВОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Здійснено компаративістський підхід до розгляду категорій «вина» і «винність» з морально-етичної та юридичної точок зору. Виявлено особливості їх смислової інтерпретації в даних галузях знання. Проаналізовано проблеми співвідношення вини і винності, вини і відповідальності, морального визнання і правового визнання вини, ролі покарання в усвідомленні вини, суб'єктивної ідентичності винного в полі правового дискурсу.

Ключові слова: вина, винність, визнання вини, відповідальність, караність, суб'єкт відповідальності.

Актуальність проблеми. В умовах моральної деградації, що спостерігається у креативному постмодерному соціумі, особливої значущості набуває проблема правового і морально-психологічного визнання вини. Проблемним

виявляється сьогодні пошук підстав правосуддя, правової свідомості та суб'єктивної вини за відсутності класичних моральних ідеалів і цінностей, як-то: сорому, розкаяння, сумління, відповідальності. Екзистенційний сенс правової категорії «вина» безнадійно застарів і потребує якісного переоцінювання та переосмислення в сучасному культурному просторі анонімної безвідповідальності.

Аналіз джерел і публікацій. Інтерпретація категорії «вина», а також усіх обумовлених нею наслідків з морального погляду ґрунтується на філософсько-етичних дослідженнях А. Гусейнова, Р. Апресяна, Т. Мішаткіної, А. Потребчука, С. Соммера, А. Камю, А. Кьостлера, міркуваннях Г. Гегеля щодо ролі визнання у способі буття права та правових відносинах. Так, сучасний мораліст С. Соммер дуже критично оцінює морально-психологічний стан сьогодинішнього суспільства (як «тиранію мас»), а також перспективи ствердження вини як абсолютної моральної цінності. Наприклад, А. Камю у своїх «Міркуваннях про гільйотину» розкриває несвоєчасність та марність смертної кари щодо збудження свідомості і почуття вини злочинця. А. Потребчук також зазначає труднощі визнання справедливості права і відповідно особистої вини з боку тих, хто підлягає покаранню. Правовий зміст понять «вина» і «винність» розкривається шляхом звернення до офіційних юридичних джерел: енциклопедичних словників, довідників, коментарів, законодавчих документів. Вони догматично тлумачать визначення, різновиди, системні зв'язки, зумовленість і наслідки правової вини. Це дозволяє виявити особливості і тонкощі морально-правового розуміння зазначених категорій. У своєму філософсько-правовому аналізі вини і винності ми опираємося на антропологічну теорію П. Рікьора про форми суб'єктивної ідентичності, а також на його герменевтичний досвід правосуддя, в основу якого покладено деонтологію суб'єкта відповідальності.

Метою статті є здійснення порівняльного аналізу моральної категорії «вина» і правової категорії «винність» заради визначення як їх особливостей, так і взаємної необхідності в межах свідомості караного суб'єкта для триумфу правосуддя.

Морально-філософська інтерпретація категорій «вина» і «винність» здійснюється з огляду на об'єктивні норми моралі і ґрунтується на внутрішньому визнанні особистої вини суб'єкта, з одного боку, і ступеня шкоди (страждання), що заподіяні оточуючим, – з другого. Мораль розглядає вину як психічний феномен, почуття. Саме усвідомлення людиною власної вини є необхідною і достатньою умовою її щирого розкаяння, визнання особистої винності, з'явлення з повинною. Останнє, до речі, розцінюється позитивним правом як пом'якшуюча обставина, що знижує ступінь винності і покарання правопорушника.

Вина ґрунтується на особистій мужності – одному зі стовпів моралі. Усвідомлення власної вини є неможливим без внутрішньої здатності перебороти себе, наступити на свою горділивість, взяти на себе відповідальність.

Мужність дає можливість зрозуміти свою вину, прийняти її та існувати з нею. Отже, мати мужність визнати винність у правовому дискурсі означає перш за все мати мужність усвідомити особисту вину. Вина, що внутрішньо визнана, залишає по собі цілий шлейф супутніх емоцій, збуджених совістю. Муки совісті – це усвідомлення своєї винності, осмислення аморальності здійснених учинків, сором за те, що здійснив або хотів здійснити, за ті наслідки, які є чи могли б бути. Це співчуття до потерпілого, образа за себе, сором за принижену гідність [1, с. 205]. Муки совісті знаменують неприйняття себе як такого. Визнання своєї вини полягає в засудженні себе, каятті, явно вираженому жалкуванні про здійснене і намаганні не здійснювати наперед того, що за-слуговуватиме на співчуття. Визнання своєї вини може приймати форму сповіді, полягає в усвідомленому прийнятті покарання, що спокутує вину, може перейти у рішучість [2, с. 264].

Таким чином, спостерігається певна особливість понять «вина» і «винність». Якщо вина має більшою мірою моральний зміст, то винність несе позитивно-правовий сенс. Усвідомлення вини має особистісний, інтимний характер, здійснюється шляхом рефлексії, в результаті самоаналізу, у той час як винність визнається під впливом соціуму і тільки відносно іншого. Проте чи означає це, що між виною і винністю є відношення причинно-наслідкової необхідності: визнаний винним, отже, усвідомив свою вину? Зовсім ні. «Після» – ще не значить «за причиною». Так само відчуття особистої вини в свою чергу ще не детермінує фактичну, правову винність особи, що її відчуває. До того ж, як слушно зазначає чилійський філософ С. Соммер, у всіх шарах суспільства є злочинці, яким вдається так успішно приховувати свою сутність, що закон не в змозі притягнути їх до відповідальності. За іронією долі подібні люди нерідко вважаються чесними зразковими громадянами. Отже, той, хто не спійманий, в очах суспільства не злодій [3, с.153]. Сподіватися ж на те, що злочинець сам передасть себе в руки органів правопорядку, будучи не в змозі нести тягар власної вини, було б надто сміливо. Тому об'єктивна винність не завжди з необхідністю передбачає суб'єктивне розкаяння і моральну вину.

А. Камю в есе «Міркування про гільйотину» зазначає, що вбивця більшість часу відчуває себе невинним, коли вчиняє вбивство. Кожен злочинець виправдовує себе до суду. Він вважає себе якщо не правим, то принаймні виправданим обставинами. Він не думає і не передбачає; якщо він думає, то тільки про те, що буде виправданий повністю або частково. Як він може боятися того, що вважає абсолютно неймовірним? Він страшитиметься смерті лише після вироку, але не до вчинення злочину. Отже, для того аби закон (смертна кара) дійсно мав застрашливий характер, необхідно, щоб він не залишав жодного шансу вбивці, щоб заздалегідь навіть теоретично не припустив ніяких пом'якшувачих обставин [4, с.154]. Тобто, А. Камю вважає жадливість процедури смертної кари, що покликана збудити у вбивці розкаяння і відчуття вини, як мінімум несвоечасною, а тому некорисною. Особистий

досвід кожного, хто був страчений через гільйотину, вже не стане у нагоді майбутнім авантюристам, а тому не має суспільної користі, лише нелюдську сутність. Слід вважати, що ступінь вини повинна бути жорстко і чітко окресленою у правовій свідомості саме майбутнього чи потенційного злочинця, а не злочинця, який отримав смертний вирок.

Йдеться про те, що людина, винність якої аргументовано доведено і визнано, в ідеалі повинна вважати вирок справедливим і усвідомлювати особисту вину. Саме тому правозастосування має бути справедливим з точки зору як членів суспільства, яке захищає себе від протиправних посягань, так і тих, хто відповідно до цього підлягає покаранню, зазначає А. Потребчук [5, с. 111]. На його думку, у вченні Гегеля про покарання, так само, як і у вченні Канта, є моменти, які викликають заперечення. По-перше, де докази, що веління права завжди є розумними і що вони є втіленням абсолютного блага? В історії багато прикладів того, як точне слідування зовнішньо справедливим законам породжувало страждання і заподіявало шкоду. По-друге, якщо злочин має уявне існування і виявляє свою нікчемність через покарання, то чому покарання має характер заподіяння реального збитку і страждання злочинцю, чи не достатньо просто констатувати факт нікчемності? Навіщо потрібне покарання, якщо злочинець визнав свою вину і ліквідував розлад злочинної приватної волі з розумною загальною волею? [5, с. 114].

Почуття вини є свідченням емоційної залежності людини від скоєних або не скоєних нею вчинків. Вину слід розглядати як одну з категорій природного права, одну з підстав права взагалі. Однак вина та винність – це водночас і категорії позитивного права. Юридична винність означає певний легітимний статус, який набуває людина в результаті доведеного обвинувачення її в тому чи іншому правопорушенні, злочині. Отже, у Коментарі до Кримінального кодексу України винність розглядається як обов'язкова ознака злочину, що виражає його (злочину) внутрішній психологічний зміст – психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків [6, с. 33]. У цій ознаці – «винність» – відбивається найважливіший конституційний принцип – суб'єктивного ставлення до вчиненого, тобто відповідальності суб'єкта злочинця.

Згідно зі статтями 23–25 Кримінального кодексу України залежно від інтелектуального та вольового змісту психічне ставлення особи до вчинюваного нею діяння закон поділяє на вину умисну і вину необережну [7]. Проте, наприклад, С. Соммер, що розвив у практичній філософії поняття «моральна фізика», взагалі не схильний визнавати «неумисний злочин», «вину з необережності», «обмежену ступінь вини» тощо. Як в юриспруденції незнання закону не звільняє від відповідальності за його порушення, так, на думку С. Соммера, не можна виправдовувати людину, якщо вона не розуміє, що відбувається у глибинах її підсвідомості, тому що незнання є відносним. Завжди існує відповідна ступінь усвідомленого наміру. Отже, абсолютно безвинних,

на думку мораліста, не існує [3, с.152]. Також закон розцінює бездіяльність, що привела до негативних наслідків, як різновид правової вини, оскільки це свідомий умисний акт волі людини. Елементом об'єктивної сторони злочину може виступати і бездіяльність як свідомий вольовий акт поведінки людини [8, с. 480].

Водночас вина є умовою відповідальності як громадян, так і юридичних осіб. Проте сьогодення деконструктивна мораль відчуває кризу відповідальності. Так, С. Соммер услід за Х. Ортега-і-Гассетом відмічає «повстання мас» як актуальний і найвагоміший чинник сучасності [3, с. 35]. На його думку, етап повстання мас змінюється тиранією мас. Притаманні останній недорозвинута індивідуальність і психічна неповноцінність представників юрби сприяють розвитку безвідповідальності, оскільки юрба анонімна і як наслідок безвідповідальна. Саме це і є одна з головних причин, що несвідомо ваблять людину до юрби. Натовп надає людині низку приємних можливостей, що захоплюють її тваринні інстинкти, звільняє від моральних заборон та від пригнічення власних бажань за відсутності почуття вини. За подібного психічного самогубства абсолютні моральні норми і цінності зникають взагалі, і особа більш не відчуває загрози покарань з боку суспільства або права [3, с. 37–39]. Той факт, що вина не відома буденній свідомості (на моральному рівні), веде до того, що невідомою вина стає і свідомості правовій (на рівні суспільно-правових, політичних відносин).

Ми встигли зазначити, що юридична термінологія не відокремлює поняття «винність» від поняття «вина». В юриспруденції вина набуває етимологічних особливостей лише залежно від галузі права (кримінальне, міжнародне, цивільне), де тлумачення вини фізичної чи юридичної особи вказує на об'єктивні умови її діяльності чи бездіяльності. Правова інтерпретація вини обмежується вказівкою на «суб'єктивне, психічне ставлення особи» до власних дій та їх наслідків. При цьому вина виступає як така, що визнається обвинувачуваною особою автоматично і синхронно із легітимним доведенням вини особи в ході судового процесу. Таким чином, відверто моральне поняття вини виявляється у правовому контексті практично позбавленим свого емоційного, інтимного, глибоко морального змісту, який інтуїтивно наближує його до понять розкаяння, спокути, сорому, сумління, відповідальності. Якщо в процесуальному праві вина – це результат раціонального, аргументованого та неспростовного доведення, то в етиці вина – це продукт внутрішнього відчуження і самоаналізування, критичного самооцінювання особи. Бути визнаним винним і визнати себе винним – не одне і те саме. Гегель розкривав необхідність визнання для розвитку самосвідомості, він пов'язував його з виходом індивіда за межі свого природного існування і формування самості, що здійснюється завдяки подоланню індивідом природного страху смерті. Філософ зауважував, що завдяки визнанню здійснюється перехід від суб'єктивного до

об'єктивного, тобто перехід від ізольованого індивідуального стану до системи об'єктивних щодо індивіда правових відносин [9, с. 316].

Проблема відповідності вини «зовнішньої» і вини «внутрішньої» цікавить юриспруденцію менш за все. Вона реагує на це зі всією категоричністю справедливості. У доповіді «Торжество мови над насильством» П. Рікьор, за його власним твердженням, намагається ідентифікувати суб'єктів моралі і права за допомогою здібності [10, с. 28]. Він прагне показати, що ми визнаємо, пізнаємо і шануємо людину завдяки тому, чим вона здатна бути і що робити (антропологічний підхід). Виводячи антропологічні підстави суб'єкта, П. Рікьор виділяє його чотири ідентичності: суб'єкт мови, суб'єкт дії, суб'єкт оповідальної ідентичності та суб'єкт відповідальності. Інституціональні відносини з «іншим» виникають надто рано – на першому етапі – безпосередньо із мовної практики. Стосовно дії треба зауважити, що діяти означає діяти разом з кимось або проти когось, тобто дія завжди є взаємодією. Отже, вияв другої ідентичності – це здатність визнати самого себе як такого, що здійснив свої дії. Третій різновид суб'єкта – це той, хто може розповісти історію свого життя, тобто бути його автором. Четверта ідентичність – це здатність суб'єкта вважати себе відповідальним, що означає не тільки вважати себе тим, хто здійснив учинки, а й нести відповідальність, розплачуватися за наслідки цих учинків, якщо це заподіяння збитків чи злочин [10, с. 28].

У процесі попереднього аналізу ми виокремили два поняття – винність і вина – зі своїми змістовними особливостями. Отже, співвідносячи їх із формами суб'єктивної ідентичності, можна зауважити, що винність виступає на другому етапі – у суб'єкта дії – як наслідок внесених у світ змін. Але лише четвертого суб'єкта – суб'єкта відповідальності – можна назвати суб'єктом моралі і права, тому що саме у нього виникає вина як наслідок самооцінювання і визнання власної недовершеності. Завершуючи цей стислий нарис різновидів суб'єкта, П. Рікьор стежить за тим, що правова проблема виникає, зокрема, через втручання іншого. Отже, як тільки виникає зв'язок з іншим, виникає проблема рівноправності. Винність також передбачає наявність іншого, у той час як вина суто індивідуальна у своєму моральному сенсі. За словами П. Рікьора, доки ми залишаємось у сфері індивідуального, ми стикаємось із моральними проблемами (наприклад, вина), але не з правовими; з проблемою добра і зла, обов'язку і його порушення, але не з проблемою шкоди, заподіяної іншому (тобто винності). Саме із поняттями шкоди, збитку, що завдані іншому, ми одночасно потрапляємо до галузі морального і правового. На рівні відповідальності за свої вчинки ми дійсно потрапляємо до сфери власно юридичного.

Поняття суспільного простору дискусії (простору відповідальності) означає у П. Рікьора відношення, яке є більш широким, ніж відношення «я – ти», тому, що вводить третього, тобто того, кого ми зустрічаємо як додаток до нас самих у певному інституті. Права і обов'язки ми набуваємо у суспільному

просторі. Особистий займенник, що відповідає даному простору, – не «ти», а «будь-який» – суб'єкт права [10, с. 30]. Можна припустити, що, входячи до суспільного простору дискусії, ми набуваємо певної універсальної ідентичності правового суб'єкта («будь-який»), яка дозволяє діяти згідно зі своїми правами і обов'язками, нести за це відповідальність і набувати статусу винного чи невинного відносно інших «будь-яких». Лише після цього можлива рефлексія власного «Я» та ступеня його вини. За даною схемою винність є первинною, а вина – вторинною.

Проблема вини і винності має своє загострення в процесуальному праві. Отже, П. Рікьор докладно аналізує інститут судочинства з герменевтико-онтологічної точки зору, оцінюючи значення правових суджень і утопізм права взагалі. На його думку, судовий процес – це правове перероблення насильства шляхом перенесення насильства у суспільний простір слова і мови, адже в суді боротьба відбувається у словесній формі. Інститут суду – це інститут, який виносить судження. Винести судові рішення означає поставити крапку в спорі. Функція винесення правового судження полягає у примиренні ворогуючих сторін. Звичайно, це утопія права, але ця утопія укорінена у самій сутності права і становить його основу. Наслідуючи Гегеля, П. Рікьор зазначає, що судові рішення виконує своє соціальне призначення лише тоді, коли воно визнане, і визнане не тільки судьями, а й суспільною думкою і навіть в ідеалі підсудним [10, с. 32–33]. Бути визнаними – проблема для законодавчих принципів, рішень і норм права. Визнання судового рішення/судження – це внутрішнє усвідомлення і прийняття вини підсудним, а не просто розуміння ним своєї винності. Саме це є появою суб'єкта судження, або суб'єкта оповідальної ідентичності, згідно з рікьорівською класифікацією у його антропологічному підґрунті суб'єкта.

Висновок. Виявлено, що суб'єкт винний і суб'єкт, який усвідомлює свою вину, не є одне і те саме. Другий – здатний виникати у правовому дискурсі лише в ідеалі – як суб'єкт судження – в результаті успішного правосуддя, коли підсудний визнав свою вину, утопічність чого усвідомлює навіть П. Рікьор. Перший у свою чергу – це звичайний суб'єкт дії, що бере участь у судовому процесі. Отже, поняття вини і винності мають семіотичні особливості, що заглиблюють їх походження та сенс до рівня природного і позитивного права, ціннісні апарати яких відповідають моралі і юриспруденції. Доведено, що почуття особистої вини і усвідомлення юридичної вини відбуваються не синхронно і не передбачають взаємної необхідності. Як наслідок цього виявляється проблемним визнання особистої вини суб'єктом, який визнаний винним з боку правосуддя. Офіційне обвинувачення скоріше примусить злочинця жаліти себе, ніж критикувати і каятися. Тому особисте визнання моральної вини ґрунтується виключно на достатньому рівні правової свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Этика [Текст] / Мишаткина Т. В., Бражникова З. В., Мушинский Н. И. и др. ; под ред. Т. В. Мишаткиной. – Минск : Новое знание, 2004. – 509 с.
2. Гусейнов, А. А. Этика [Текст] / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2004. – 472 с.
3. Соммер, С. Д. Мораль XXI века [Текст] / С. Д. Соммер ; пер. с исп. – М. : Изд. дом «София», 2004. – 528 с.
4. Камю, А. Размышления о гильотине [Текст] / А. Камю // Кестлер А., Камю А. Размышления о смертной казни ; пер. с франц. А. И. Любжина, П. И. Проничева. – М. : Праксис, 2003. – 272 с.
5. Потребчук, А. Справедливість покарання [Текст] / А. Потребчук // Філософська думка. – 2005. – № 5. – С. 111–123.
6. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар [Текст] / Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін. ; за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – вид. 2-ге, перероб. та доп. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – 1152 с.
7. Великий енциклопедичний юридичний словник [Текст] / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Юрид. думка», 2007. – 992 с.
8. Енциклопедичний довідник майбутнього адвоката [Текст] : у 2 ч. / Святоцький О. Д., Захарченко Т. Г., Сафулько С. Ф. та ін. ; за заг. ред. С. Ф. Сафулька. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – Ч. 1. – 616 с.
9. Гегель, Г. Система нравственности [Текст] / Г. Гегель // Политические произведения. – М. : Наука, 1978. – С. 298–334.
10. Рикер, П. Торжество языка над насилием: герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рикер // Вопр. философии. – 1996. – № 4. – С. 27–36.

КАТЕГОРИИ «ВИНА» И «ВИНОВНОСТЬ»: ОСОБЕННОСТИ МОРАЛЬНОЙ И ПРАВОВОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Мелякова Ю. В.

Осуществлен компаративистский подход к рассмотрению категорий «вина» и «виновность» с морально-этической и юридической точек зрения. Выявлены особенности их смысловой интерпретации в данных областях знания. Проанализированы проблемы соотношения вины и виновности, вины и ответственности, морального признания и правового признания вины, роли наказания в осознании вины, субъективной идентичности виновного в поле правового дискурса.

Ключевые слова: вина, виновность, признание вины, ответственность, наказуемость, субъект ответственности.

THE CATEGORIES GUILT AND CULPABILITY: CHARACTERISTICS OF MORAL AND LEGAL INTERPRETATION

Melyakova J. V.

The comparative approach to examine the categories “guilt” and “culpability” from moral-ethic and legal points of view was carried out. The characteristics of their semantic

interpretation in the mentioned fields of knowledge were displayed. The issues on the relation of guilt and culpability, guilt and responsibility, moral and legal admission of guilt, role of punishment in recognition of guilt, subjective identity of a guilty person in the field of legal discourse were analysed.

Keywords: *guilt, culpability, admission of guilt, responsibility, punishability, subject of responsibility.*

УДК 17.021.3:355.1

I. I. Севрук, кандидат філософських наук, доцент

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ У ВІЙСЬКОВИХ КОЛЕКТИВАХ

Проаналізовано проблеми управління соціальними процесами у військових колективах в контексті системного та соціокультурного підходів, що дозволило побачити і військовий колектив, і соціальні процеси, що в ньому відбуваються, як соціокультурні феномени. Виявлено специфіку управлінських впливів залежно від притаманних соціальним процесам закономірностей.

Ключові слова: *управління соціальними процесами, військовий колектив, соціокультурний час, соціокультурний простір, соціокультурне середовище.*

Актуальність проблеми. Сьогодні в суспільстві існують різні думки щодо розвитку і майбутнього армії України. Значні соціокультурні перетворення, що охопили українське суспільство, з неминучістю відбиваються і на розбудові її Збройних Сил. Перед українським суспільством постає значна проблема, масштаби якої мабуть ще повністю не усвідомлюються, – створення інноваційної теорії та практики соціального управління, формування нової генерації управлінців, які здатні мислити та діяти в умовах кризового стану суспільства, приймати випереджаючі рішення, ефективно використовувати наявні (і, досить часто, обмежені) ресурси.

Очевидним стає той факт, що одним з найважливіших завдань сучасної армії стає формування корпусу професійних військових фахівців-управлінців, а завданням соціальної теорії та воєнної науки – створення комплексного, системного підходу до проблем управління, в тому числі соціальними процесами у військових колективах, які останнім часом набувають все більшого значення.

З метою вирішення цього завдання в Україні прийняті нормативні документи та створюються необхідні умови для формування готовності офіцерів до управлінської діяльності у різних ланках військового управління (тактичній, оперативно-тактичній та оперативно-стратегічній).

В законах України «Про освіту» і «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти накреслено стратегію розвитку освіти, зокрема й військової, на перспективу. У «Білій книзі національної освіти в Україні» [1], Концепції гуманітарного та соціального розвитку у Збройних Силах України, постанові Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 р. № 1410 «Про створення єдиної системи військової освіти» затверджено Концепцію військової освіти в Україні, визначено цілі, завдання, структуру і перспективні напрями процесу підготовки офіцерських кадрів, зокрема до управлінської діяльності.

У той же час *аналіз наукових джерел* виявив явну недостатність у вітчизняній науковій традиції методологічних, науково-теоретичних та теоретико-методичних робіт, спрямованих на дослідження основ соціального управління у військових колективах. На сьогодні вкрай недостатньо фундаментальних досліджень, в яких би на основі комплексного підходу розглядалися основні аспекти соціального управління. Вітчизняні дослідження, присвячені розгляду проблем управління соціальними процесами у військових колективах відсутні.

Отже, особлива актуальність гуманізації та гуманітаризації військової сфери, потреби вдосконалення управління військовою сферою, зокрема соціальними процесами у військових колективах, зумовили необхідність розгляду цих питань у цій публікації.

Метою статті є розгляд соціокультурних аспектів управління соціальними процесами у військових колективах в контексті системного та соціокультурного підходів. Така методологічна база дозволила побачити і військовий колектив, і соціальні процеси, що в ньому відбуваються, як соціокультурні феномени в усій складності та взаємодії їх аспектів та виявів.

Традиційно об'єктом військово-соціального управління вважають підсистеми і елементи військової організації, частини, підрозділи, а початковий рівень, на якому здійснюється військово-соціальне управління, – це рівень окремого військовослужбовця, що виступає носієм елементарного соціального процесу в первинній військово-соціальній групі.

У той же час фахівці стверджують: об'єктом управлінського впливу є не стільки самі люди та соціальні групи (спільноти), скільки відносини між ними, взаємодії, взаємини [2], що сприяють або гальмують розвиток соціальної системи. Існування будь-якої соціальної системи процесуально; все, що відбувається усередині системи та у її зв'язках із зовнішнім середовищем, – все є тією чи іншою формою розгортання соціальних процесів.

Отже, як об'єкт військово-соціального управління цілком можуть виступати соціальні процеси у військово-соціальних спільнотах. Спостереження за динамікою соціальних процесів та спроби прогнозувати їхній розвиток надають військовим керівникам та органам військово-соціального управління можливість впливати на керовані військово-соціальні системи з метою їх

оптимального розвитку, запобігання всіляким конфліктам, створення у військових колективах атмосфери взаємопорозуміння, творчості, згуртованості, що в кінцевому результаті сприяє успішному виконанню будь-яких службово-бойових завдань.

Управління соціальними процесами у військових колективах передбачає знання військовими керівниками, по-перше, сутності і специфіки самих соціальних процесів, їх різновидів і відповідно закономірностей та тенденцій їх розгортання. По-друге, військові керівники повинні добре знати специфіку військових колективів і з огляду на їх системні ознаки усвідомлювати їх як суб'єкта соціальних процесів. По-третє, військові керівники мають розуміти-ся на технологіях та методах управління соціальними процесами.

У даній статті увагу зосереджено на першій з означених проблем.

Поняття «процес» походить від латинського «processus», що означає рух уперед, проходження, переміщення. У словниках поняття «процес» тлумачиться як послідовна і закономірна зміна явищ, станів. Це визначення повною мірою стосується і соціальних процесів, але не вичерпує всієї складності та багатства їх змісту.

Категорію «соціальний процес» найбільше опрацьовано у соціально-філософській та соціологічній теорії. Вона може бути визначена як сукупність статистично усталених актів взаємодії людей, що виражають певну тенденцію зміни (чи збереження) громадського стану чи образу життя великих груп людей, умов відтворення та розвитку кожної людини як особистості, і які справляють вплив на відносини між людьми (групами, спільнотами).

Соціальний процес – це частина соціальної реальності. «Суспільний процес – це сукупність соціальних подій, станів, змін відносин, яка має певну цілісність і спрямованість», – пояснюють В. Андрущенко та М. Михальченко [2, с. 231]. У виданні «Социология» зазначається, що «соціальні зміни, які розглядаються в динаміці, являють собою процес» [3, с. 406].

У навчальному посібнику «Социология: наука об обществе» визначено: «Сукупність дій соціальних спільнот, прошарків, груп індивідів, що спрямована на їхнє відтворення, називається соціальним процесом» [4, с. 329]. І далі наголошується на тому, що «соціальний процес – одна з головних соціальних дій, яка забезпечує відтворення тих соціальних ресурсів, з яких вона черпає підтримку, створює передумови для розширення, відтворення, забезпечуючи стабільність суспільної системи» [4, с. 329].

С. Фролов зазначає: «Сукупність односпрямованих соціальних дій, які повторюються і які можна виділити з множини інших дій, називається соціальним процесом» [5, с. 274]. Інше тлумачення знаходимо в енциклопедії соціології: «Процес соціальний – послідовна зміна станів або руху елементів соціальної системи та її підсистем, будь-якого соціального об'єкта» [6, с. 263–264].

Що об'єднує наведені визначення? Що в них є спільного?

По-перше, в будь-якому випадку процес пов'язується з рухом. В основу такого тлумачення покладено діалектичне розуміння руху як зміни взагалі, безпосереднього саморуху, взаємодії соціальних об'єктів.

По-друге, ці зміни, рух мають спрямований характер, тобто певну траєкторію.

По-третє, елементами соціального процесу є соціальні дії.

Не заперечуючи перелічені точки зору, вважаємо за доцільне доповнити їх.

Навряд чи вірно обмежувати дію соціального процесу рамками соціальної сфери, бо вона тісно пов'язана з іншими сферами суспільного буття. Слід зазначити, що абсолютизація меж дій того чи іншого суспільного процесу (в тому числі соціального у вузькому значенні слова) є недоречною, оскільки вони перебувають у діалектичній єдності. М. Бородін пише: «У сукупності тих однорідних процесів, які проходять в будь-якому об'єкті, завжди можна виділити єдині серії таких, що взаємопов'язані між собою причинно-наслідковим переходом від одного до іншого, коли виникнення і розвиток одного процесу служить причиною для іншого. Може спостерігатися динамічна послідовність розвитку цілої серії процесів, яку виражає який-небудь основний процес» [7, с.17].

Соціальні процеси як в широкому, так і у вузькому розумінні і сенсі завжди суть діяльності людей. Тому об'єктивні закони в соціальних процесах виявляються як закони-тенденції, вони є результатом суперечливої взаємодії різноспрямованих людських інтересів, потреб, різноманітних соціальних сил. У цьому й полягають головна складність соціальних процесів, важкість їх організації та здійснення.

Спільна діяльність людей розгортається у просторі і часі. Наявність просторово-часових координат – одна з характерних ознак соціальних процесів.

Час неоднозначний, і з погляду його вивчення можна виділити час хронологічний (фізичний), біологічний, психологічний та соціокультурний. Крім фізичного часу, нас насамперед цікавить соціокультурний час – час суспільного буття людей, тобто їхньої матеріальної діяльності і відносин, в які вони вступають у процесі цієї діяльності.

Соціокультурний час є єдністю тривалості, послідовності, співіснування, єдністю обсягу діяльності та її результатів, що виступають у вигляді подій, процесів, предметів. Таким чином, соціокультурний час – це час, пов'язаний з людською діяльністю. Час життєвого шляху включає розвиток навколишнього середовища, суспільства, плин історії. Зміна людини в часі не що інше, як його формування в реальних суспільних відносинах.

Саме соціокультурний час становить час існування стійких відносин у соціальних спільнотах. Особливо це стосується військових колективів, життєдіяльність яких розгортається як спільна протягом 24 годин на добу.

Часові показники тісно пов'язані з просторовим виміром соціальних процесів. Під соціокультурним простором зазвичай розуміють сукупність кон-

кретних умов життєдіяльності, що визначають рівень взаємодії суспільства з природою, характер регулювання суспільних процесів і явищ, міру само-реалізації і розвитку людини.

На відміну від фізичного простору соціокультурний простір має стільки вимірів, скільки бачиться агрибутивних, невід'ємних параметрів самої людської життєдіяльності, самореалізації людини. Отже, соціокультурний простір військового колективу – це усі військовослужбовці, які включені в стійкі військово-соціальні відносини та єдину систему військово-професійної культури.

Загальними для всіх соціальних процесів є певні закономірності, що можуть бути визначені і як характерні риси соціальних процесів. До таких належать: тривалість у часі, спрямованість на певну мету, багатofакторність, логічність та послідовність (стадіальність).

Соціальний процес – це перш за все рух, зміна, що спрямовані на досягнення мети – якогось конкретного результату. Цілеспрямованість руху, зміни станів – одна з перших визначальних закономірностей соціального процесу. Будь-яка діяльність, що не спрямована на конкретний результат, не є процесом.

Мета діяльності визначає зміст і структуру досягнення бажаного результату. Результат, що ми його очікуємо, як правило, є складним за структурою та багатоелементним. Кінцевий результат і дає назву соціальному процесу. Абстрактних процесів, що не мають імен, не буває. Від такого кінцевого результату, як «згуртованість», з'явилася назва процесу «згуртування колективу». Мета «дисципліна» дає назву процесу – «дисциплінування», мета «сформована особа військовослужбовця» дає назву процесу «формування особи військовослужбовця», якщо метою є побудова демократії, демократичних стосунків у суспільстві, то всі процеси, що будуть пов'язані з цим, отримують назву «демократизації» тощо.

Більш того, велике практичне значення має здатність керівника своєчасно побачити не тільки зв'язок подій, що утворюють процес, а й дати йому ім'я, виявити, на яку саме мету спрямовано цей процес, якщо він виникає стихійно і не є результатом свідомого управлінського впливу. І в разі позитивної спрямованості – підтримати цей процес, в разі негативної – своєчасно його нейтралізувати.

Залежність перебігу процесу від результату, що очікується, і реального результату від стану процесу, що відбувається як закономірність, міститься в основі принципів цілеспрямованості і доцільності зміни станів. На превеликий жаль, у багатьох військових частинах багатогранна і активна соціальна діяльність не має чітко визначеної спрямованості на конкретні результати, не зіставляється з ними, має безпредметний, невизначений, розмитий характер і тому не має нічого спільного з процесами.

Будь-якому процесу, в тому числі соціальному, притаманні певні етапи – стадії, що мають свою завершеність. Не існує процесів без стадій. Без завершення попередньої стадії, без досягнення нею свого необхідного результату

(стану) не може розпочинатися наступна стадія. Якщо військовослужбовець не отримав знань порядку і правил своєї діяльності і поведінки, то він не зможе розпочати оволодіння вміннями застосування тих знань, яких йому бракує.

Стадіальність процесу – його закономірна особливість. Залежність розвитку руху від стадій, що його складають, є глибокою і усталеною. Чим більш обґрунтовано, чіткіше і конкретніше визначено стадії процесу, який здійснюватиметься або вже здійснюється, тим вищою буде його результативність.

Стадію можна представити як період, фазу, сходинку процесу, що формує новий стан. Стадія – це свого роду міні-процес. Вона має свої, притаманні тільки їй кількісні нагромадження, які дозволяють переходити до якісно нового стану і мати новий результат. Вихідний стан стадії суттєво відрізняється від її кінцевого результату.

Візьмемо для прикладу становлення особи молодого воїна. Воно може складатися із таких часткових процесів, як соціальне становлення, військово-політичне становлення, військово-професійне становлення, морально-психологічне і фізичне становлення. Кожному з цих процесів, що покликані сформувати ту чи іншу відсутню якість особи воїна, притаманні взагалі одні й ті самі стадії: переконання людини у важливості і необхідності для воїна даної якості; передавання, засвоєння ним знань, їх змістовного боку; озброєння військовослужбовця вмінням керуватися цими знаннями; вироблення навичок вияву цієї якості. Зрозуміло, що у кожного з цих процесів у формуванні даної конкретної властивості особи воїна зазначені стадії мають свій конкретний зміст та особливості.

Обов'язкова, закономірна наявність стадій та їх завершеність у соціальному процесі вимагають від осіб, які організовують і здійснюють його, забезпечення стадіальності процесу. Ця вимога є принциповою.

Проте дані, отримані під час різноманітних досліджень, свідчать про те, що для багатьох офіцерів військових підрозділів і частин стадіальність діяльності, цілісна сукупність стадій процесу – річ невідома. Тому вимогами стадіальності вони, звичайно, керуватися не можуть. Люди розпочинають робити або роблять декілька справ одночасно, багато чого не доводять до кінця і переходять до іншої. Користі від такого ставлення до своєї справи немає, є тільки шкода, зокрема моральна.

Зміна стадій та станів, якщо це соціальний процес, – обов'язково має послідовність. Послідовність – закономірність соціального процесу. Не можна забігати уперед, здійснювати те, для чого ще не створено необхідних або належних умов. Не можна в один і той самий час вести роботи, якщо результат однієї з них є вихідною підставою для іншої.

Послідовність як логічно закономірний, внутрішньо несуперечливий порядок зміни стадій і станів соціального процесу визначається його метою, вимогою оптимальності. Будь-яка зміна порядку потягне за собою зміну не

тільки характеру процесу, а й його результату. Забезпечення доцільного порядку, послідовності зміни станів – принципова вимога здійснення процесу. На жаль, ця вимога часто ігнорується керівниками.

Врешті-решт, будь-яка соціальна зміна, рух здійснюються під впливом певних внутрішніх і зовнішніх, взаємопов'язаних, деколи суперечливих сил. Багатофакторність залежності процесу – об'єктивна закономірність зміни станів. Не існує жодної соціальної зміни, навіть найпростішого руху, який здійснювався б під впливом тільки якоїсь однієї сили.

Ця закономірність припускає застосування комплексного підходу до процесу, розгляд, організацію, здійснення його як цілого, як впорядкованої сукупності доцільних, взаємопов'язаних, взаємодіючих і неповторюваних елементів, яке само по собі є частиною більш загального цілого, більш загальної сукупності.

З усієї сукупності чинників, що впливають на соціальний процес, окремо треба виділити суб'єктивний чинник, тобто той вплив на процес, який справляють люди, що його виконують. Цей вплив, що зіставляється з об'єктом, цілями, реальними умовами, в яких процес протікає, покликаний стимулювати, посилювати все, що працює на очікуваний результат, подолати, послабити негативні чинники, виступати головною, домінуючою силою зміни станів.

Виконувати роль суб'єкта, справляти необхідний вплив на чинники, від яких залежить процес, в змозі лише ті посадові особи (офіцери-управлінці), які можуть визначити спрямованість та мету процесу, знають, як досягти поставленої цілі, вміють керуватися цими знаннями. Саме це вимагається від офіцерів сучасних Збройних Сил України, і саме так стоїть питання підготовки офіцерів оперативно-тактичного рівня.

Таким чином, можна стверджувати: соціальний процес – це спрямована на досягнення соціального результату, послідовна зміна завершених стадій і досягнутих станів, яка відбувається під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

Отже, не підлягає сумніву, що соціальні процеси розгортаються під впливом зовнішніх та внутрішніх умов, мають стійкий спосіб взаємодії компонентів, що їх складають, характеризуються певним часом розгортання та спрямованістю до того чи іншого стану соціального об'єкта. Соціальні процеси складаються із декількох стадій, які відрізняються за змістом та механізмами реалізації, тобто за засобами взаємозв'язку його елементів. Вони визначають спрямованість та темпи розгортання соціального процесу на кожній окремій стадії. Виходячи з цього, слід підкреслити, що певні закономірності свого розгортання мають як процеси в цілому, так і окремі їх стадії.

Усі процеси, незалежно від їх характеру і спрямованості, мають певну логіку (динаміку) розвитку. Загальним у розвитку всіх соціальних процесів є їх зародження, формування, розгортання у досить зрілих формах та згасання (занепад).

Ураховувати цю логіку в управлінні соціальними процесами обов'язково, бо кожен з етапів має свою специфіку і потребує відповідних управлінських зусиль.

Відомо, що набагато складніше трансформувати, перетворювати те, що вже склалося й існує як сформоване явище чи процес. Простіше формувати моральні цінності, ніж їх змінювати, формувати риси характеру, стосунки, встановлені соціальні позиції та ролі, ніж намагатися їх перетворити. Звідси й елементарні правила щодо врахування динаміки соціальних процесів.

За конкретних умов управлінської діяльності у частинах та підрозділах перед військовим керівником завжди постає проблема постійного браку ресурсів, перш за все власного часу, власних інтелектуальних та психологічних ресурсів. Знання внутрішньої логіки розгортання соціальних процесів надає керівнику можливість оптимізувати управлінські зусилля, забезпечивши керованість процесу та досягнення поставленої мети.

Перша та друга стадії – зародження та формування соціальних процесів. Вони потребують максимальної управлінської пильності та уваги, а за необхідності і витрат ресурсів (і тут, як радять фахівці, – економія не тільки не доречна, а й руйнівна).

Військовий колектив – це формальні та неформальні стосунки, колективні настрої, традиції. Військовий керівник має бути постійно у стані «бойової готовності» щодо існуючих традицій, тенденцій і настроїв та щодо тих, які лише «вітають у повітрі». Чітка діагностика, вміння побачити внутрішню логіку у нібито розрізаних явищах, – з одного боку, а з другого – ненав'язування її там, де вона об'єктивно відсутня, вміння своєчасно виявити спрямованість процесу, його характер – все це дозволяє керівнику справити той управлінський вплив на соціальний процес у військовому колективі, що буде і своєчасним, і доречним, і забезпечить цілісність та боєздатність підпорядкованої структури.

Саме ці дві перші стадії є максимально сприятливими для управлінського впливу, коректування та спрямування процесу в бажане русло.

Стадія розгортання – це вияв процесу у його зрілих формах. Тут найбільш випукло виявляються притаманні йому характер, потенціал, спрямованість. Якщо «процес пішов» – зупинити його або переорієнтувати дуже складно, а іноді й неможливо. Ця стадія соціального процесу з точки зору управлінських зусиль має двоякий характер. Якщо на попередніх стадіях управління було адекватним, процес розгортається у належному напрямку і має керований характер, витрати на управління мінімальні. Керівник може дозволити собі найбільш економічний режим управлінського впливу: облік та контроль за перебігом подій (протіканням процесу, виконанням розпоряджень) та мінімальні витрати ресурсів. Добре відлагоджений механізм, як правило, й добре працює.

Якщо ж попередні стадії було пропущено або управлінський вплив виявився непрофесійним та неадекватним характеру, внутрішнім закономірностям процесу, останній стає некерованим або погано керованим (або існує як стихійний). Він вимагатиме від керівника максимальних управлінських зусиль, величезних витрат ресурсів і, до речі, ніякої гарантії щодо позитивного результату в такому випадку не існує.

Остання, четверта фаза – згасання або занепаду пов'язана з циклічністю «життєвого циклу» соціального процесу. Мета досягнута (чи ні), виникають нові поточні та довгострокові завдання, формуються нові соціальні процеси, що потребують керування.

Отже, практичним завданням кожного військового керівника стають точна діагностика фази розгортання соціального процесу та обрання адекватних їй управлінських зусиль. Виконати це завдання без ґрунтовного науково-теоретичного підготування дуже складно.

Висновок. Якість управління соціальними процесами у військових колективах повною мірою залежить від здатності військового керівника в кожному конкретному випадку виділити головні, домінуючі, найяскравіші ознаки соціального процесу та обрати відповідні засоби і форми управлінського впливу. Організація і здійснення управління соціальними процесами у військових колективах вимагають забезпечення їх цілеспрямованості, доцільності, стадіальності, послідовної зміни станів. Завдання військового керівника будь-якого рівня полягає у всебічному аналізі всіх соціальних процесів, які знаходяться у полі його зору, та управлінні ними у соціальних спільнотах, що йому підпорядковані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біла книга національної освіти в Україні [Текст] / Нац. Акад. пед. наук ; за ред. В. Г. Креміня. – К. : Інформаційні системи, 2010. – 340 с.
2. Андрущенко, В. П. Сучасна соціальна філософія [Текст] : курс лекцій – Вид. 2-ге виправл. і допов. / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.
3. Социология [Текст] / Г. В. Осипов (рук. авт. кол.), Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский. – М. : Мысль, 1990. – 446 с.
4. Социология: наука об обществе [Текст] : учеб. пособие ; под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Харьков : Изд-во Ин-та востоковедения и международ. отношений, 1997. – 688 с.
5. Фролов, С. С. Социология [Текст] : учеб. для высш. учеб. завед. – 2 изд. перераб. и доп. / Ин-т «Открытое общество» / С. С. Фролов. – М. : Логос, 1996. – 343 с.
6. Социология [Текст] : энциклопедия ; сост. А. А. Грищанов и др. ; ред. : А. А. Грищанов и др. – Минск : Кн. дом, 2003. – 1311 с.
7. Бородин, М. И. Проблемы научного управления социальными процессами в воинском коллективе [Текст] : дис. ... канд. филос. наук / М. И. Бородин. – М. : ВПА, 1981. – 268 с.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫМИ ПРОЦЕССАМИ В ВОИНСКИХ КОЛЛЕКТИВАХ

Сеvрук І. І.

Проанализирована специфика управления социальными процессами в воинских коллективах в контексте системного и социокультурного подходов, что позволило увидеть и воинский коллектив, и протекающие в нем социальные процессы как социокультурные феномены. Выявлена специфика управленческих влияний в зависимости от присущих социальным процессам закономерностей.

Ключевые слова: управление социальными процессами, воинский коллектив, социокультурное время, социокультурное пространство, социокультурная среда.

SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF THE CONTROL OVER SOCIAL PROCESSES IN MILITARY UNIT

Sevruk I. I.

The analysis of the specific control over social processes in military unit in the context of systemic and socio-cultural approach has been done. It has allowed to consider both the military unit and the social processes taking place in it as socio-cultural phenomena. The dependence of peculiarity of control effects on intrinsic objective laws of social processes has been revealed.

Keywords: control over social processes, military unit, socio-cultural time, social and cultural space, socio-cultural environment.

УДК: 316.774

І. І. Чхеайло, кандидат філософських наук, доцент

ГЕНДЕРНА ТЕРАПІЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто гендерні проблеми інформаційного суспільства, зокрема гендерна нерівність у сфері інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету. Акцентовано саме на гендерних проблемах інформаційного суспільства в українському контексті. Визначено основні чинники, що лежать в основі цифрової нерівності взагалі і в українському суспільстві зокрема. Проаналізовано можливості, які можуть надати жінкам інформаційно-комунікаційні технології, як важливий крок на шляху подолання гендерної цифрової нерівності та перетворення її в цифрові можливості.

Ключові слова: інформатизація, інформаційне суспільство, інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), гендер, гендерні проблеми, гендерна нерівність, цифрова нерівність, гендерний розрив.

Актуальність проблеми. Кінець ХХ ст. ознаменувався переходом від індустріального до інформаційного суспільства. Насамперед це стосується країн Західної Європи, США, Японії, Китаю та деяких інших технологічно розвинених країн і регіонів світу. Не минули ці процеси і схід Європи – більшість постсоціалістичних країн, де теж спостерігається активна інформатизація суспільства. Із наростанням процесів масової інформатизації, стає очевидною необхідність комплексного вивчення гендерної проблематики в інформаційному суспільстві. Це передбачає багатофакторний аналіз основних тенденцій, що характеризують динаміку становища жінки в сучасному світі. У цьому контексті гендерний зріз дослідження інформаційного суспільства – не просто оригінальний підхід, а одна із нових актуальних проблем, яка, безсумнівно, посідає пріоритетне місце і вимагає наукового аналізу явищ та процесів соціального життя.

Перехід до інформаційного суспільства супроводжується розвитком соціуму за нормами особистісного розвитку через заглиблення, вироблення ідентичності та автентичності, співвідношення різних ідентичностей у діалозі і поліфонії різних світів, культур, світосприймань, явищ і процесів.

Постановка проблеми. У цих умовах гендерний аспект дослідження диктується потребою сучасного світорозуміння. Особливо важливим стало врахування всіх цих чинників у зв'язку із становленням інформаційного суспільства та загальнопланетарним процесом переходу від патріархатної культури до біархатної, де чоловіче та жіноче начала в суспільному житті будуть збалансовані.

Основна проблематика в цій галузі може бути зведена до низки науково-дослідних напрямів, однак зупинимось на вивченні і описанні гендерної нерівності у сфері інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та Інтернету.

Мета статті: не заглиблюючись у докладний розгляд особливостей інформаційного суспільства, зробити акцент саме на гендерних проблемах інформаційного суспільства в українському контексті.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Багато зарубіжних і вітчизняних дослідників зосередили свою увагу на вивченні питань, пов'язаних з інформаційним суспільством. Серед них М. Кастельс, С. Хантингтон, М.-Л. Маршалл, Е. Дайсон, Ф. Уебстер, М. Прайс, І. Мелюхін, Ю. Павленко, Ю. Пахомов, О. Шевчук та ін. Наприкінці минулого – на початку нинішнього століття починають активно проводитися роботи з вивчення взаємозв'язку гендерного чинника з ІКТ, а також висвітлюватися особистісні проблеми, пов'язані з рівністю/нерівністю людей з погляду доступності одержання інформації і участі в обміні нею.

Першість у вивченні проблем, викликаних гендерною нерівністю в інформаційній сфері (гендерна цифрова нерівність (*gender digital divide*) у сфері ІКТ), належить американським і європейським ученим. Тут слід згадати імена П. Престон (проблеми соціоекономічного та політичного впливу новіт-

ніх ІКТ, соціальні аспекти нових цифрових мережевих технологій), К. Соренсен (стратегії «включення» гендерного концепту в життєдіяльність інформаційного суспільства; соціальні і культурні аспекти інформаційно-комунікаційних технологій, вивчення політики інформаційного суспільства), Н. Оудсхорн (дослідження у сфері взаємодії науки та комунікаційних технологій і суспільства), Р. Фрост (жінки і інформаційні технології), Н. Плімо (гендерні проблеми в інформаційному суспільстві).

У країнах СНД вперше тема визначення та опису гендерної складової інформаційного суспільства з урахуванням російського контексту в рамках соціальної філософії була порушена в дисертаційному дослідженні М. Лихобабіна «Гендерні детермінанти інформаційного суспільства» [1]. Низку гендерних аспектів формування інформаційного суспільства в Росії описано у працях Н. Васильєвої (проблема гендеру в інформаційному суспільстві в цілому) [2], О. Гапової (глобалізація, жінки та інформаційні технології) [3] та ін. Цікавим у цьому відношенні є праці української дослідниці О. Горошко (гендер у мережі: становлення теоретичної парадигми) [4].

Виклад основного матеріалу. Дана дослідницька проблематика в Україні тільки починає розвиватися і має описовий та спорадичний характер. Україна та весь пострадянський простір у цілому приєдналися до Глобальної павутини набагато пізніше, і сучасні інформаційні технології виявилися доступними населенню також істотно пізніше, ніж жителям розвинених країн. Звідси – обмежений доступ до світового веб-контенту, низькі навички користування ІКТ та Інтернетом. Так, на 2007 р. Україна за готовністю до інформаційного суспільства (індекс ІКТ) посідала 75 місце з показником 3.46 серед 122 інших країн світу [7, с. 4].

Гендерна нерівність є однією з найбільш показових нерівностей, яка ще більше ускладнюється цифровою революцією, що зачіпає всі соціальні групи незалежно від рівня доходу. В усьому світі жінки зіштовхуються із серйозними проблемами не тільки економічного, а й соціального, культурного характеру, які обмежують або повністю позбавляють їх доступу до інформаційно-комунікаційних технологій, можливості користуватися ними і мати з цього зиск. Зростає усвідомлення тих можливостей, які можуть надати жінкам інформаційно-комунікаційні технології, і це вже є важливим кроком на шляху подолання гендерної цифрової нерівності і перетворення її на цифрові можливості.

Участь жінок в інформаційному суспільстві нарівні із чоловіками безпосередньо впливає на підвищення доходів людей, робить їх більш стійкими, тим самим сприяє соціальним і економічним успіхам суспільства. Жінки є головною економічною, а найчастіше і робочою силою у більшості країн. У розвинених країнах формуються жіночі еліти, серйозне жіноче лобі в законодавчих органах влади. Оскільки економіка все більше й більше залежить від інформації, проблеми доступу жінок до ІКТ та їх використання стають усе більше важливими як для розвинених країн, так і для країн, що розвиваються. Загальновизнаною є зручність ІКТ для використання, передавання та поши-

рення інформації. Однак важко очікувати, що ІКТ стануть доступними для жінок у ході «природного» розвитку, якщо й далі використовуватимуться підходи і технології, що не враховують гендерних аспектів.

Питання справедливого доступу до ІКТ і незалежності в отриманні та виробництві інформації, потрібної жінкам, є центральними питаннями у справі підвищення ролі жінок і побудови інформаційного суспільства для всіх. Слід зазначити, що проблема гендерних детермінант інформаційного суспільства нині привертає настільки серйозну увагу у світі, що на глобальному рівні її курирує спеціальний заступник Генерального директора ЮНЕСКО з питань комунікації і розвитку інформації [1, с. 5].

Постановка даного питання останніми роками посідає усе більш значне місце в проведенні всесвітніх зустрічей на вищому рівні і міжнародних конференцій, присвячених інформаційному суспільству. Найбільш яскравим відбиттям цього стало проведення в 2005 р. Всесвітнього саміту із проблем інформаційного суспільства в Тунісі. Ще на етапі підготування Саміту в 2002 р. міжнародні жіночі організації домоглися включення гендерних аспектів у процес вироблення концепції Глобального інформаційного суспільства.

Вивчення позитивного світового досвіду дає можливість зробити висновок про доцільність забезпечення в практиці формування державної політики щодо гендерної рівності в Україні. Для реалізації цих планів Кабінет Міністрів України 5 липня в 2006 р. № 384 р схвалив Концепцію Державної програми гендерної рівності в українському суспільстві на 2006–2010 роки. У цьому документі відзначено, що «розв’язання гендерних проблем має потребу в концептуальному визначенні, формуванні і реалізації гендерної політики як основи гендерної культури, розвитку гендерної активності жінок і чоловіків, адаптації до світових умов гендерної демократії. Останнім часом сталися помітні зрушення в законодавчому забезпеченні рівності статей в Україні. Президент України 26 липня в 2005 р. видав Указ «Про вдосконалювання роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків». Верховна Рада України 8 вересня в 2005 р. ухвалила Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» та інші документи. Розроблено національний механізм щодо впровадження державної гендерної політики [6, с. 10].

Проте гендерні перетворення в Україні йдуть повільно, і у суспільстві існує певне упереджене ставлення до всього спектра гендерних проблем, у тому числі гендерного виміру інформаційного суспільства.

Однією з головних причин гальмування впровадження ідей гендерної рівності є наявність і панування в суспільній свідомості стереотипних уявлень щодо соціальних ролей жінок і чоловіків. «Для України проблема гендерної рівності не є актуальною», «Жінки не мають ніяких проблем для просування в Україні», «Гендер, гендерні ролі, гендерні стереотипи та інші терміни та названі ними проблеми прийшли до нас із Заходу і нав’язуються нам». Ці й інші стереотипи тиражуються в ЗМІ, на цих стереотипах виховуються діти.

Стереотипи є причинами багатьох гендерних проблем, які більшістю взагалі не вважаються гендерними. Серед них: проблеми чоловіків, проституція, насильство, торгівля людьми тощо.

Сталий розвиток, глобальна безпека, мир, забезпечення прав людини, а також викоринення бідності, нерівності, насильства, расизму та інших форм дискримінації є складовими одного порядку денного для людства. Жодну з цих проблем не можна розв'язати без реалізації прав жінок як складової прав людини, а також без активної участі громадянського суспільства.

Відповідно до загальноприйнятих поглядів на інформаційне суспільство його специфіка є такою, що вільний обмін інформацією сприяє подоланню злиднів, бідності, нерівності тощо. Однак ті, хто відключені від такого обміну, мають обмежені можливості в пошуку роботи, налагодженні соціальних зв'язків, культурному обміні. Це негативно впливає на економічну ефективність, розвиток і збереження культури, а також рівень освіти.

Жінки, які мають необхідні ресурси для доступу і використання інформаційних і комунікаційних технологій, мають реальну вигоду. Кожному окремо і суспільству в цілому ІКТ пропонує величезні можливості із переборювання ізоляваності жінок, можливості жінок висловлювати думку щодо покращення управління і досягнення гендерної рівності. Але цей потенціал може бути реалізований лише тоді, якщо чинники, які зумовлюють гендерну цифрову нерівність, будуть усвідомлені і подолані.

Доступ жінок до ІКТ – це не просто питання наявності приєднаного до Інтернету комп'ютера, яким жінка може користуватися. Існує велика кількість інших проблем, які визначають доступність для жінки технологій.

Як правило, виділяють сім чинників, що лежать в основі цифрової нерівності взагалі: соціальну та національну належність, стать, вік, рівень освіти, мову та географічну зону. Звичайно усі ці чинники між собою взаємопов'язані. Так, гендерний чинник пов'язаний з мовним, тому що значно менша кількість жінок у світі в цілому знають англійську, а більша частка світових веб-ресурсів представлена саме цією мовою [5, с. 63].

Проблема цифрової нерівності більшою мірою виявляється на міжособистісному рівні соціальної взаємодії. При цьому аналіз емпіричних і теоретичних джерел, досліджень і веб-контенту свідчить, що найважливішим чинником процесу глобальної інформатизації стає феномен «цифрового розриву» між різними групами суспільства. Цей розрив виявляється, зокрема, у зростаючому гендерному дисбалансі і проблемі «включення» жінок у використання ІКТ, що стає одним із ключових аспектів нового етапу розвитку людства [4, с. 5].

Жінки, враховуючи їх біологічну і соціальну роль, більше, ніж чоловіки, залежать від тої спільноти, в якій вони живуть. Тому жінок більше, ніж чоловіків, хвилюють соціальні і економічні проблеми своєї спільноти, а також проблеми довілля. Для більшості суспільств, у тому числі Україна, ІКТ відкриває можливості доступу до загальносвітового фонду знань, у тому разі,

якщо у потенційних користувачів є доступ до відповідної інфраструктури і необхідні навички користування ІКТ.

Проведений аналіз цифрової нерівності показує, що, як правило, до основних гендерних детермінант інформаційного суспільства в українському контексті належать:

- соціально-культурні бар'єри, що ускладнюють безпосередній доступ жінок та ефективне використання ними ІКТ;

- гендерні аспекти науково-технічної освіти та професійного підготування і оволодіння навичками користування ІКТ;

- гендерні аспекти мови ІКТ та гендерний вимір Інтернет-контенту як відображення потреби жінок систематизувати свої знання і виробляти свої погляди, а також мати можливості виразити себе та свої погляди в інформаційному просторі мережі;

- гендерна нерівність в економічній сфері (вартість підключення до мережі, придбання програмного забезпечення, мобільність, права інтелектуальної власності та традиційні жіночі галузі знання);

- відсутність жінок у структурах, відповідальних за прийняття рішень у сфері ІКТ на різних державних рівнях;

- гендерні аспекти політики у сфері ІКТ [4, с. 4].

Окремо слід зупинитися на соціокультурних бар'єрах, які непрямо чи явно спонукають певні групи населення піддавати цензурі свої слова і вчинки або не дозволяють собі окремих видів діяльності, вважаючи, що вони не для них. С точки зору ІКТ ці чинники можуть існувати в різних формах від уявлень про природу і роль технологій і машин до усвідомлення доступності технологій, невпевненості в доступі, які ґрунтуються на віднесенні себе до тієї чи іншої статі, вікової групи тощо.

У цілому жінки мають (якщо взагалі мають) менший, ніж чоловіки, доступ до послуг ІКТ. Велика кількість невидимих бар'єрів обмежує участь жінок і дівчаток в інформаційному суспільстві.

Однією з найбільш поширених і важких для розв'язання є проблема технофобії, або боязні техніки. У жінок часто непрості відносини з технікою і машинами, які склалися давно в результаті пануючого в суспільстві уявлення про те, що машини і техніка є суто чоловічою сферою і не передбачені для жінок. Жінки, особливо старшого віку, що навчаються роботі на комп'ютері, відчувають незручно, якщо інструктор, який проводить навчання, – чоловік. Це породжує засноване на гендерних відмінностях ставлення до вивчення і використання інформаційних технологій.

Як тільки дівчата починають ходити до школи, їм дають зрозуміти, що вивчати точні і технічні дисципліни небажано. У цьому внаслідок власних уявлень умисно або без наміру беруть участь і батьки, і вчителі. Поступове витіснення жінок у рамках всієї науково-технічної системи, починаючи зі школи і аж до рівня прийняття рішень, характеризується як «природна втрата» [8, с. 42–44].

Явище «природної втрати» означає, що все менше жінок з'являється в галузі техніки, скорочується кількість жінок-учених та інженерів в наукових та інженерно-конструкторських сферах, а також кількість жінок, які обіймають провідні пости у сфері ІКТ. Гендерні переваги не на користь жінок в університетах і науково-дослідних інститутах складаються і на рівні управління цими закладами. Жінкам, які обрали науково-технічну спеціальність, складніше знайти роботу, отримати підвищення і посаду керівника.

Жінки зіштовхуються з проблемою отримання освіти взагалі. Дві третини неграмотних людей – це жінки. І хоч освіта в загальноосвітніх закладах України з точки зору гендеру занепокоєння не викликає, все ж таки хвилює обмежений доступ жінок до професійного підготування в галузі ІКТ.

У XXI ст. більша частина населення світу (а такою є жінки) не має «голосу» в Інтернеті. Домінування чоловіків як користувачів, проектувальників, модераторів, осіб, що приймають рішення, і виробників змісту для Інтернет-сторінок, сайтів, блогів викликає низку питань про те, який зміст переважатиме в Інтернеті, якою буде культурна спрямованість такої інформації і знань, в якому світлі будуть представлені жінки в кіберпросторі взагалі і віртуальній реальності зокрема.

Точка зору жінок, їх знання, досвід, проблеми не знаходять належної уваги і висвітлення в Інтернеті, при цьому домінуючими залишаються гендерні стереотипи. Проблема стосується не тільки дискримінації жінок і висвітлення їх в Інтернеті і засобах масової інформації, а й потреби жінок систематизувати свої знання і виробити власний погляд, своє ставлення до явищ дійсності, а також мати можливість висловлювати їх у просторі Інтернету.

Висновок. Одним із найбільш значущих і важливих індикаторів процесу глобальної інформатизації став феномен «цифрової нерівності» між різними групами суспільства. Подібні відмінності, що відбуваються за гендерною ознакою, стають ключовим аспектом сучасного суспільства.

Проблема гендерного дисбалансу в процесах формування інформаційного суспільства, наявна у світі в цілому і зокрема в Україні, потребує невідкладного розв'язання на рівні як національних, так і міжнародних суспільних інститутів.

Для стимулювання залучення жінок у процеси високопродуктивного використання ІКТ необхідно розробляти для них проблеми стипендій і грантів у галузі науки і техніки, а також програми досліджень, де братимуть участь жінки як висококваліфіковані фахівці.

Жінки повинні мати рівний доступ до професійного підготування на всіх рівнях, до яких належить програмування і проектування, розроблення програмного забезпечення і інформаційний менеджмент.

Подальша дослідницька робота із проблеми гендерної цифрової нерівності може полягати в розширенні об'єкта дослідження, поглибленні аналізу проблеми. Чим більше буде розглянуто сфер та галузей суспільного життя з позицій ІКТ та гендеру, тим ближче і швидше ми прийдемо до гендерно врівноваженого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лихобабин, М. Ю. Гендерные детерминанты информационного общества [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец.09.00.11 «Социальная философия» / М. Ю. Лихобабин. – Ростов н/Д, 2006. – 28 с.
2. Васильева, В. Проблема гендера в информационном обществе [Текст] / В. Васильева // Женщина в жизни общества. – М., 2006. – С. 25–46.
3. Гапова, Е. И. Информационные технологии, глобализация, ее герои и их женщины [Текст] / Е. И. Гапова // Гендерные исслед. – 2003. – № 7–8. – С. 23–25.
4. Горошко, О. І. Цифрова нерівність: гендерний аналіз (глобальна і локальна перспективи) [Текст] / О. І. Горошко // Вісн. Міжнар. Слов'ян. ун-ту. Сер. : «Соціологічні науки» – Х., 2008. – Т. XI, № 2. – С. 3–7.
5. Человек и новые информационные технологии: завтра начинается сегодня [Текст] / [Бим-Бад Б. М. Ван, Поведская Е., Досиль Масейра А.]. – СПб. : Речь, 2007. – 320 с.
6. Світ після Пекіну+15 [інформаційно-довідкове видання / упор. Гендерний ресурсний центр]. – Х. : ХЖО «Корона», 2009. – 32 с.
7. Bridging the Digital Divide: Internet Access in Central and Eastern Europe 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Available at: <http://www.cdt.org/>
8. Плимо, Н. Гендерные проблемы в информационном обществе [Текст] / Н. Плимо. – СПб. : Российская национальная библиотека, 2004. – 102 с.

ГЕНДЕРНАЯ ТЕРАПИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Чхейло И. И.

Рассмотрены гендерные проблемы информационного общества, а именно гендерное неравенство в сфере информационно-коммуникационных технологий и Интернета. Акцентировано внимание на гендерных проблемах информационного общества в украинском контексте. Определены основные факторы, лежащие в основе цифрового неравенства вообще и в украинском обществе в частности. Проанализированы возможности, которые предоставляют женщинам информационно-коммуникационные технологии в качестве важного шага на пути преодоления гендерного цифрового неравенства и преобразования его в цифровые возможности.

Ключевые слова: информатизация, информационное общество, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), гендер, гендерные проблемы, гендерное неравенство, цифровое неравенство, гендерный разрыв.

GENDER THERAPY OF INFORMATIONAL SOCIETY

Chkheailo I. I.

In the article are reviewed gender problems of informational society, namely gender inequality in the field of informatively-communication technologies and Internet. Attention is accented exactly on the gender problems of informative society in the Ukrainian context. Main factors that are the basis of digital inequality in general and in Ukrainian society in particular are certain. The analysis of possibilities that give to the women informatively-

communication technologies as an important step on the ways of overcoming of gender digital inequality and transformation him in digital possibility is done.

Keywords: *informatization, informative society, informatively-communication technologies, gender, gender problems, gender inequality, digital inequality, gender severance.*

УДК 316.35:355

О. Л. Гончаренко, кандидат філософських наук

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС, ПРЕСТИЖ ТА ІМІДЖ ЗБРОЙНИХ СИЛ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Досліджено соціальний статус, престиж та імідж збройних сил. Проаналізовано характерні риси та науково-практичні аспекти цих понять. Синтезовано досвід провідних країн світу. Обґрунтовано можливість і визначено основні шляхи формування позитивних аспектів соціального статусу, престижу та іміджу Збройних Сил України.

Ключові слова: *держава, суспільство, суспільна свідомість, збройні сили, армія, військовий професіонал, соціальний статус, престиж, імідж, воєнна реклама, ЗМІ.*

Богові і солдатові поклоняються тільки під час війни.

Коли ж відновлюється мир, то Бога забувають, а солдата зневажають.

Епітафія на пам'ятнику англійському солдатові, полеглому на чужині.

Актуальність проблеми. Проблемне коло означених питань є предметом філософського і соціально-політичного дискурсу, громадської уваги як в стабільних, так і в транзитивних країнах. Держави, зацікавлені у надійній боєздатності армії, наполегливо намагаються забезпечити високий рівень її авторитету і привабливого іміджу. У свою чергу, армія завжди прагнула гідного соціального статусу з високим авторитетом і ніколи не демонструвала байдужого ставлення до свого іміджу. Незважаючи на потенційну необхідність і суттєву значущість соціального статусу, престижу та іміджу для армії, дослідження цієї проблематики позбавлене всебічності і повноти. Отже, невідзначеність сучасних тенденцій вияву означених понять, необхідність усвідомлення зарубіжного досвіду та його практичної значущості для Збройних Сил України актуалізують наше дослідження.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Поява армії як специфічного соціального інституту в історії цивілізацій пов'язана із зародженням рабовласницького суспільства. Водночас у держави з'явилася нагальна потреба у визначенні статусу суб'єктів військової діяльності, їхніх престижу та іміджу. Проте соціальне осмислення цих понять почалося лише з XVIII–XIX ст., коли війна стала масовим явищем, а традиційні обґрунтування її причин – незадовільними. Плідно працювали на цій ниві військові теоретики і практики О. фон Бісмарк, Г. Бюлов, М. Головін, Г. Дельбрюк, М. Драгомиров, Ф. Енгельс, Г. Жоміні, К. фон Клаузевиць, Г. Леер, Г. Ллойд, Х. фон Мольтке, Наполеон, А. Редігер, О. Суворов та ін. І тільки у XX ст., переважно у його другій половині, дослідження статусу, престижу та іміджу набули філософського та наукового характеру. Найбільш відомими дослідниками цієї сфери є О. Барбаншиков, М. Едмондс, В. Ковалевський, Ч. Коттон, Н. Коупленд, Г. Лассвел, Ч. Москос, Ж. Планше, Я. Подоляка, С. Тюшкевич, С. Хантінгтон, В. Хаузер, М. Яновиць та ін.

На зламі століть інтерес до вивчення означеної проблематики тільки зростає. Її ретельно досліджують як вітчизняні (В. Алещенко, В. Ананьїн, Е. Афонін, В. Варій, В. Галєєв, О. Данильян, О. Дзьобань, П. Квіткін, В. Мандрагеля, Є. Мануйлов, А. Папікян, В. Смолянюк, М. Требін та ін.), так і зарубіжні (Б. Абрахамссон, Р. Арон, К. Ганьярд, М. Гарєєв, М. Дещ, Р. Дорр, О. Дугін, А. Каменєв, М. ван Кревелд, О. Сенявська, В. Серебрянніков, П. Фівер, М. Шоу та ін.) вчені. Однак слід зауважити: по-перше, науковці досліджують соціальний статус, престиж та імідж суб'єктів військової діяльності майже окремо один від одного, не задіюючи комплексний підхід, де ці поняття виявляються як взаємопов'язані та взаємообумовлені; по-друге, переважна більшість науковців досліджує ці поняття з позицій національних збройних сил. Тому зазначені моменти актуалізують дане дослідження.

Формулювання цілей. Дана стаття викликана спробою аналізу зазначених понять крізь призму соціально-філософської рефлексії. Для цього необхідно розв'язати такі завдання: по-перше, здійснити соціально-філософський аналіз понять «соціальний статус», «престиж» та «імідж»; по-друге, розробити авторський погляд на взаємозв'язок та взаємообумовленість цих понять; по-третє, здійснити пошук раціонального у світовому досвіді та узагальнити особливості функціонування соціального статусу, престижу та іміджу у збройних силах; по-четверте, розробити узагальнені рекомендації та визначити можливості використання цього досвіду у практичній діяльності Збройних Сил України.

Виклад основного матеріалу. «Соціальний статус», «престиж» та «імідж» є діалектично взаємообумовленими та взаємопов'язаними поняттями. Як одні з якісних показників воєнної політики держави, вони виступають тими детермінантами, що визначають формування суб'єктів військової діяльності [1, с. 35; 2, с. 64; 3]. Науковий підхід до проблем соціального статусу, пре-

стижу та іміджу суб'єктів військової діяльності та шляхів їх формування передбачає передусім визначення категоріально-поняттєвого апарату.

Статус (від лат. *status* – стан справ, становище) у військовій сфері можна визначити як становище особистості або соціальної групи в системі відносин в армії та суспільстві, що визначає їх права, обов'язки, привілеї. Соціальний статус задається наявною системою суспільних відносин і об'єктивно зумовлюється місцем суб'єкта військової діяльності в соціальній структурі, а також визначає престиж.

Престиж (від франц. *prestige* – авторитет, вплив, повага) – це та привабливість, що притаманна різним сторонам діяльності людей, їх становищу в суспільстві. Можна відмітити два види престижу: адміністративний (посадовий) та особистісний (психологічний). Адміністративний престиж ґрунтується на правових, адміністративно-владних можливостях суб'єкта, а особистісний – на його корпоративних чи індивідуальних якостях і поведінці. Обидва види престижу мають взаємозалежні об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивна сторона престижу за формальними ознаками полягає в престижі структури, посади, військового звання, вислуги років, професії, тривалості служби в даній частині. Суб'єктивна сторона за неформальними ознаками полягає в престижі суб'єкта як синтезу його корпоративних чи особистісних якостей: професійно-ділових, морально-політичних, організаторських, комунікативних, педагогічних, психологічних якостей, що визначають його спроможність і готовність до вирішення військово-професійних завдань. Престиж детермінується трансформованою системою цінностей і, отже, виступає своєрідним індикатором соціального статусу суб'єктів військової діяльності, а також формує їх імідж. У свою чергу, *імідж* (від англ. *image* – образ) за своїм пульсуючим характером, зміцнює або послаблює престиж суб'єктів військової діяльності. Врешті-решт імідж об'єктивується в соціальному статусі. Такий кругообіг свідчить про взаємозв'язок і взаємозумовленість цих понять.

З позицій дослідження суб'єктів військової діяльності як носіїв понять «соціальний статус», «престиж» та «імідж» всі суб'єкти можуть бути класифіковані за такими рівнями: корпоративний – організаційні структури: збройні сили, види та роди військ, частини, підрозділи та ін.; посадовий – особи, що обіймають посади міністра оборони, командувача виду збройних сил, командира полку, батальйону, роти, солдата та ін.; професійний – суб'єкти як носії конкретних професій – льотчик, десантник, моряк, оператор та ін.; персоніфікований – конкретні особи.

При аналізі соціального статусу того чи іншого суб'єкта слід урахувати різні аспекти цього поняття – сутнісний (місце в соціальній системі), нормативний (соціальна роль), оцінний (соціальний престиж). Воно розкриває основні функції особистості чи групи як суб'єктів суспільних відносин; включає їхню діяльність, що відповідає визначеним принципам і нормам; оцінку цієї діяльності з боку суспільства, що відображається у таких якісно-

кількісних показниках, як зарплата, пільги, привілеї, нагороди, звання та ін.; а також самооцінку, що збігається (не збігається) з оцінкою суспільства. Соціальний статус характеризується сукупністю прав, свобод, обов'язків і відповідальністю, які суспільство закріплює за відповідними суб'єктами для виконання ними соціальних завдань, що створюють гідні стандарти життя, можливості для всебічного розвитку і застосування здібностей людини [4; 5; 6; 7; 8].

Соціальний статус суб'єктів військової діяльності визначає низка чинників [5; 9; 10]: по-перше, суспільне визнання військової професії, розуміння її необхідності, навіть за умов мирного часу; по-друге, легітимність і чітка визначеність функціональних обов'язків і наказів, які виконують військові професіонали; по-третє, соціальний та правовий захист військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей, що повинен відповідати ступеню ризику та складності завдань і умов військової служби. Дослідники проблем матеріального становища та соціально-правового захисту військовослужбовців, роблять висновок про їх щільний зв'язок з престижем військових професій та армії [2; 3; 6; 11; 12]; по-четверте, відображення соціальної стратифікації суспільства в армії; по-п'яте, справедливі можливості забезпечення кар'єрного просування по службі; по-шосте, особистісні чинники військового професіонала: рівень освіти, військово-професійна культура, ступінь розвитку сутнісних сил особистості (свідомість, інтелект, мораль, воля та ін.).

Отже, соціальний статус суб'єктів військової діяльності – це один з основоположних складових обороноздатності держави, який повинен підтримуватися системою державних заходів щодо всебічного забезпечення мілітарного соціуму всією повнотою прав та свобод [4; 7; 9; 13]. Нормальним слід визнати високий та середній рівні статусу військових у суспільстві а низький – ненормальним. Низький рівень соціального статусу, обумовлений політичними, економічними та соціокультурними трансформаційними процесами, попри вимоги часу демонструє надмірну інерцію та неспроможність держави до швидкої адаптації у збройних силах та суспільстві. Коливання соціального статусу віддзеркалює престиж, зумовлений трансформацією системи цінностей. Нехтування станом соціального статусу армії знижує її престиж і викликає такі негативні наслідки для суспільства [3; 6; 7; 11; 14; 15]:

- у суспільстві, яке зневажає свою армію, військовослужбовці втрачають сенс служби, а тому добровільне звільнення набуває масового характеру;
- соціальна стратифікація суспільства представлена в армії переважно нижчими стратами, що позначається на інтелектуальному та моральному потенціалах збройних сил;
- матеріальне становище та соціально-правовий захист військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей балансує на маргінальній межі;
- боєздатність збройних сил знижується, виконання службових обов'язків набуває формального характеру, а неформальні обов'язки спрямовані на по-

шук «лівого» заробітку; суспільство ставиться до армії вороже (байдуже), вважаючи військовий бюджет даремними витратами;

– для армії характерними є кар'єризм у гіршому розумінні цього слова, протекціонізм, бюрократизм, егоїзм, меркантилізм. Особистісні якості при службовому просуванні майже не враховуються;

– знижується морально-психологічна обстановка у військових колективах;

– військова служба вважається непривабливою та безперспективною, а тому конкурси щодо добору в військові навчальні заклади низькі.

Всі ці негативні наслідки спричиняють зниження мотивації до військової служби як внутрішньої спонуки військової діяльності. І навпаки, підвищення соціального статусу суб'єктів військової діяльності повертається високим рівнем престижу, соціально-правової захищеності, соціально-психологічного комфорту, соціальної свободи та можливості реалізувати свій творчий потенціал. Так чи інакше коливання рівня соціального статусу суб'єктів військової діяльності адаптується у масовій свідомості перш за все офіцерів, набуваючи своєрідного емоційного забарвлення. Аксиоматичним є твердження, що держава, яка байдуже ставиться до престижу своєї армії, швидко губить свій власний престиж [3; 7; 12]. Інакше просто не може бути, бо армія – це важливий державний орган і водночас невід'ємна частина свого народу. Сьогодні не виглядає шокуючим той факт що молодь забезпечених суспільств розвинених країн все більш цинічно ставиться до військової служби, а просякнутість цивільного суспільства цінностями мілітарного соціуму сходить нанівець. Це викликає небажання молоді йти до лав збройних сил, адаптуватися до армійських цінностей, нести тягар військової служби. З другого боку, підвищення культури індивідуалізму, прагматизму, соціально-економічного благополуччя рівня життя у суспільствах викликає зростання незадоволення військових професіоналів втратою свого соціального статусу і престижу військової служби. Отже, таку ситуацію можна певною мірою визнати як маргіналізацію війська [2; 5; 13; 14, с. 385, 518].

Світовий досвід свідчить про те, що підвищення соціального статусу і престижу суб'єктів військової діяльності, повна реалізація можливостей військовослужбовця на користь країни, військової справи та особистості можливі з урахуванням певної системи заходів. Ці узагальнені заходи повинні стати свого роду точкою відліку для всього комплексу конструктивних заходів щодо реформування Збройних Сил України [1; 7; 8; 12; 14]:

– відображення в керівних документах держави положення про соціальний статус суб'єктів військової діяльності як одного з основоположних складових обороноздатності держави, замах на який слід розглядати як дії, здатні похитнути безпеку країни;

– приведення соціального статусу військових професіоналів до відповідності рівню державних завдань, які вони виконують на основі концепції державної служби. Така концепція повинна гарантувати військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей повний соціально-правовий захист;

- введення контрактної системи для всіх категорій військовослужбовців з конкретизацією прав і обов'язків обох сторін;
- розширення прав і свобод військових у царині самовдосконалення, отримання додаткової освіти, у тому числі за кордоном;
- корпус військових професіоналів повинен мати своєрідний еталон інтелектуальності, військової честі та професійного вдосконалення з метою запобігання проникненню дилетантів у професійний прошарок.

Поняття «імідж суб'єктів військової діяльності» належить до числа відносно нових понять ідеології та політики. Воно відображає соціальні очікування суспільства, зумовлені їхніми найгострішими потребами та інтересами. У процесі формування іміджу армії активну роль відіграє готовність соціуму так чи інакше сприймати об'єкт. Сучасний політичний та військовий істеблішмент приділяє постійну увагу політичній і соціальній значущості іміджу армії, визначає параметри нової моделі взаємодії армії зі ЗМІ, вимагає активізації участі командирів усіх рівнів у формуванні гідного іміджу всіх суб'єктів військової діяльності. Мистецтво формування вигідного державі образу (іміджу) армії відомо з давніх-давен. Але справжня революція у цій справі відбулася лише в ХХ ст. завдяки науково-технічному прогресу, розвитку комунікацій, ЗМІ, глобалізації та загостренню суперництва в усіх сферах життя. Формування іміджу збройних сил стало однією з важливих складових політичної, ідеологічної та інформаційної боротьби [1; 2; 16].

За наполегливого позитивного ставлення щодо забезпечення гідного рівня соціального статусу суб'єктів військової діяльності створюваний державою імідж працює на зміцнення збройних сил і безпеки країни, на їхній престиж. Отже, формування позитивного іміджу збройних сил, здатного перемогти реальних чи потенційних супротивників, вилучити зі свого образу (іміджу) все, що підриває довіру до армії і сіє невпевненість в її можливостях, та не допустити спекуляцій на її невдачах і вадах, – одне з найважливіших завдань для будь-якої держави і об'єкт уваги з боку всіх гілок влади. Імідж віддзеркалює турботу держави про свою армію. З другого боку, турбота держави про армію формує її імідж та престиж. Президент російської Академії військових наук, генерал армії М. Гареев, здійснюючи філософсько-історичний аналіз значення іміджу для армії, робить влучний висновок: «Жодна армія не може вдало діяти, якщо, як це було в російсько-японську війну у 1904–1905 роках або в Чечні в 1994–1996 роках, вона морально знищується своїми ж співвітчизниками та ЗМІ. І навпаки, як це було у Велику Вітчизняну війну, моральна підтримка примножує сили армії» [5, с. 25].

Результативність та ефективність формування іміджу суб'єктів військової діяльності таких провідних країн світу як США, Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія, Швеція та ін., підтверджені високим рейтингом довіри населення до армії, оптимізацією цивільно-військових стосунків, сформованою

системою демократичного контролю над армією, стійким позитивним іміджем, престижністю військової професії та високим соціальним статусом військових професіоналів [1; 2; 8; 10; 11; 14]. Досвід ефективного і результативного формування іміджу армії західних держав, а також Росії потребує ґрунтовного вивчення та впровадження іміджевих технологій у воєнну політику України.

Накопичений західний досвід дозволяє визначити чинники, що впливають на формування позитивного іміджу суб'єктів військової діяльності [1; 2; 3; 6]: ставлення вищого керівництва держави до збройних сил та його участь у важливих заходах військової життєдіяльності; забезпечення гідного соціального статусу військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей; пропаганда переваг військової служби та перспектив службового росту; висвітлення в ЗМІ процесу виконання військовослужбовцями завдань бойової підготовки та участі в озброєних конфліктах; виготовлення якісної реклами з метою пробудження інтересу до армії та військової служби.

Що стосується нинішнього іміджу Збройних Сил України, то він дійсно нижчий за їх об'єктивний стан. Він «...складається зі значної кількості негативних характеристик. Сьогодні армія у свідомості більшості громадян України асоціюється з нерозв'язаними проблемами, кризами і болісним процесом радикального реформування, який ускладнюється її недофінансуванням» [1, с. 38]. Забезпечення відповідності іміджу об'єктивним якостям збройних сил підвищить його, але не настільки, щоб він відповідав рівню, необхідному для підняття престижу Збройних Сил держави. Оскільки збройні сили є зліпком з суспільства, то цей процес передбачає і його глибоку зміну – створення нових матеріальних і духовних можливостей для якісного відродження армії. Для цього потрібно розробити та здійснити державну політику і стратегію подолання тих негативів, які суттєво впливають на авторитет збройних сил усередині країни і за кордоном [1; 2; 8; 17].

Узагальнення світового досвіду дозволяє визначити основні напрями формування позитивного іміджу збройних сил [1; 2; 8; 11; 16; 17]. По-перше, популяризація діяльності збройних сил – відкритого і зрозумілого для суспільства інституту, котрий у будь-якій ситуації залишається підконтрольним суспільству. По-друге, забезпечення ефективного функціонування системи демократичного цивільного контролю над армією. По-третє, лобювання військових інтересів в парламенті. По-четверте, створення інформаційної безпеки для іміджу збройних сил та інтеграція військових ЗМІ в інформаційний простір країни; ефективне використання всесвітньої інформаційної мережі Інтернет; організація реклами; налагодження ефективних зв'язків із різними групами громадськості, зокрема, з молоддю як потенційними військовослужбовцями. По-п'яте, формування нової моделі взаємодії армії з громадськістю; створення нової системи зв'язків армії з населенням, яка ґрунтується на засадах довіри і партнерства. По-шосте, створення і пропагування позитивного іміджу суб'єктів військової діяльності на корпоратив-

ному, посадовому, професійному та персоніфікованому рівнях. По-сьоме, формування іміджу армії на основі наукових досягнень. По-восьме, організація, реалізація та вдосконалення кадрової політики; належна підготовка фахівців у зв'язках з громадськістю.

Отже, зміст іміджу збройних сил визначається їх природою та історією, військовою політикою та ідеологією держави. Імідж армії розробляється структурами законодавчої і виконавчої влади, політичними, військовими діячами та представниками науки, а потім через ЗМІ та засоби духовної культури і освіти впроваджується в суспільну свідомість як на теоретичному, так і на практичному соціально-політичному рівні.

Усі країни, які ясно розуміють роль та місце збройних сил у забезпеченні національної безпеки, наполегливо реалізують рекламну програму своїх збройних сил, ефективність якої забезпечується ґрунтовними науковими дослідженнями. Сучасні фахівці, що досліджують рекламу воєнної служби, вважають її складовою маркетингової діяльності, яка дозволяє створювати імідж збройних сил, підвищувати їх престиж. Вважається, що воєнну рекламу слід розглядати як дієвий інструмент конкурентної боротьби за якісний контингент. Воєнна реклама розвинених країн світу передбачає наявність теоретичної та дослідницької баз. Вважаючи рекламну діяльність без дослідницької роботи непродуктивною, всі західні воєнно-рекламні служби мають у своєму складі дослідницькі підрозділи. Сама ж практична діяльність щодо реклами збройних сил і військової служби в зарубіжних країнах побудована на декількох базових постулатах, які умовно можна звести до двох груп. До *першої групи* слід віднести заходи, спрямовані на відбиття у свідомості різних шарків суспільства привабливого іміджу збройних сил і в такий спосіб, досягти позитивного ставлення до військових. Другу групу заходів складають такі, що відповідають основоположним життєвим цінностям, цілям і стимулам молодих людей. Це передусім прагнення молоді повніше розкрити свої можливості та виявити свої здібності; стати матеріально забезпеченою і незалежною; здобути освіту або хорошу професію, які забезпечать безбідне існування після служби; помандрувати, розширити кругозір і, нарешті, бажання випробувати себе, свої сили в цікавій і незвичній справі. У рекламі збройні сили – це об'єкт, де все це доступно молоді.

Стрімкий розвиток інформаційних і комп'ютерних технологій, а також методів маніпуляції суспільною свідомістю навели військове керівництво провідних західних країн на думку про необхідність розгляду заходів щодо управління ЗМІ як виду бойового забезпечення. На відміну від реклами, яка має бути тільки позитивною через її замовлення та фінансування, ЗМІ можуть висвітлювати збройні сили як у позитиві так і в негативі. Імідж армії формується переважно за тою інформацією яку транслюють ЗМІ [16]. Отже, роль та відповідальність ЗМІ у формуванні суспільної думки стосовно військових набувають непересічного значення. Цей аргумент актуалізує потребу не тільки у навчанні офіцерів спілкуванню із представниками ЗМІ, а й у створенні

спеціальних структур, які б займалися питаннями такої взаємодії на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях [14, с. 513, 526]. Армія не формується засобами масової інформації, але в інформаційну епоху армію неможливо формувати без них.

Висновки. Соціальний статус, престиж та імідж збройних сил виступають одними з якісних показників воєнної політики держави, які повинні підтримуватися системою державних заходів щодо всебічного забезпечення мілітарного соціуму. Соціальний статус, престиж та імідж суб'єктів військової діяльності визначають їх становище і сприйняття в суспільстві. Вони виступають своєрідним барометром як цивільно-військових відносин, так і затребуваності армії з боку держави. Об'єктивна оцінка рівнів соціального статусу, престижу та іміджу суб'єктів військової діяльності дозволяє постійно корегувати військову політику держави шляхом визначення пріоритетних напрямів її розвитку.

Армії провідних країн світу мають величезний досвід урахування і бережливого ставлення до соціального статусу, престижу та іміджу збройних сил. Ці поняття супроводжують армію протягом усієї її історії, але на різних історичних етапах для кожної країни шляхи і засоби їх вирішення мають специфічні риси, що зумовлюються національно-історичними традиціями, соціально-економічними можливостями і зовнішньополітичними цілями. Тому повністю приймати досвід інших країн або ігнорувати його навряд чи виправдано. Тільки творче осмислення досягнень армій інших країн дозволить вийти на головні напрями у пошуках пріоритетів для Збройних Сил України.

Перспективами подальших розвідок досліджуваної проблематики уявляються такі: обґрунтування місця і ролі соціального статусу, престижу та іміджу як основоположних складових обороноздатності держави; наукове розроблення концепції державної служби військовослужбовців; дослідження світових тенденцій розвитку воєнної сфери, які визначають напрями дій суб'єктів військової діяльності. У свою чергу ускладнення військової діяльності спонукає до пошуків гнучкого ставлення до використання всіх переваг, які можуть дати соціальний статус, престиж та імідж; аналіз системи цінностей військових і цивільних транзитивного українського суспільства; напрацювання шляхів мінімізації цих розбіжностей; формування нової моделі взаємодії армії з громадськістю; дослідження особливостей вияву різних рівнів соціального статусу, престижу та іміджу: корпоративний, посадовий, професійний, персоніфікований; вивчення соціального статусу військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей з метою приведення його до відповідності рівню державних завдань, які вони виконують; дослідження механізму взаємодії збройних сил і ЗМІ; вивчення впливу реклами на військову службу. Перспективи подальшого розвитку означеної проблематики безперечно мають міждисциплінарний характер. Ця обставина для адекватного пошуку відповідей вимагає розроблення методології на філософському рівні для комплексного бачення проблеми соціального статусу, престижу та іміджу збройних сил.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алещенко, В. І. Імідж Збройних Сил України: Сутність, стан та напрями формування [Текст] / В. І. Алещенко // Наука і оборона. – 2007. – № 3. – С. 35–44.
2. Серебрянников, В. В. Имидж армии: Проблемы формирования [Текст] / В. В. Серебрянников // Военная мысль. – 2005. – № 12. – С. 64–71.
3. Janowitz, M. The Professional Soldier: a Social and Political Portrait [Text] / M. Janowitz // 2nd. ed. – N. Y. – L. : Free Press & Collier-McMillan, 1977.
4. Галесев, В. А. Соціальний статус військовослужбовців в умовах трансформації суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / НАН України, Ін-т соціології / В. А. Галесев. – К., 1995. – 19 с.
5. Гареев, М. Смысл военной службы: XX век и уроки для будущего [Текст] / М. Гареев // Свобод. мысль-XXI. – 2000. – № 2. – С. 22.
6. Дугин, А. Г. Философия войны [Текст] / А. Г. Дугин. – М. : Яуза, Эксмо, 2004. – 256 с.
7. Требін, М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації [Текст] : монографія / М. П. Требін. – Х. : Вид. Дім «ІНЖЕК», 2004. – 404 с.
8. Feaver, P. The Civil-Military Problematique: Huntington, Janowitz, and the Question of Civillian Control [Text] / P. Feaver // Armed Forces & Society. – Winter 1996. – P. 149–177.
9. Афонін, Е. А. Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми [Текст] / Е. А. Афонін // НАН України, Ін-т соціології; відп. ред. Л. В. Сохань, Л. Ф. Бурлачук. – К. : Інтерграфік, 1994. – 304 с.
10. Shaw, M. Post-military society: militarism, demilitarizm, and war at the end of the twentieth century [Текст] / M. Shaw. – Philadelphia : Temple University Press, 1991. – 229 pp.
11. Desch, M. C. Civilian Control of the Military: The Changing Security Environment [Text] / M. C. Desch. – Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1999. – 184 p.
12. Мануйлов, С. М. Фактори формування моральної культури особистості майбутнього фахівця [Текст] / С. М. Мануйлов // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2007. – Вип. 2 (28). – С. 7–10.
13. Аванесова, Г. А. Военная деятельность: культурологический анализ [Текст] / Г. А. Аванесова // Военная мысль. – 2006. – № 6. – С. 54–61.
14. Мандрагеля, В. А. Причины та характер воен (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз [Текст] : монографія / В. А. Мандрагеля. – К. : Ін-т металознавства ім. Г. В. Курдюмова НАН України, 2003. – 570 с.
15. Смолянук, В. Ф. Военно-силовая практика як константа цивілізаційного поступу (світ, регіон, Україна) [Текст] / В. Ф. Смолянук // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х., 2009. – Вип. 1. – С. 88–99.
16. Строубл, У. Средства массовой информации: влияние на внешнюю политику в информационный век [Текст] / У. Строубл // США-Канада: экономика, политика, культура. – 2001. – № 1. – С. 75–80.
17. Дорр, Р. Армия США. Корпус морской пехоты США [Текст] / Р. Дорр, К. Ганьярд. – М. : Изд-во Эксмо, 2004. – 572 с.

СОЦИАЛЬНЫЙ СТАТУС, ПРЕСТИЖ И ИМИДЖ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РАЗРЕШЕНИЯ

Гончаренко А. Л.

Исследованы социальный статус, престиж и имидж вооруженных сил. Проанализированы характерные черты и научно-практические аспекты этих понятий. Синтезирован опыт ведущих стран мира. Обоснована возможность и определены основные пути формирования положительных аспектов социального статуса, престижа и имиджа Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: государство, общество, общественное сознание, вооруженные силы, армия, военный профессионал, социальный статус, престиж, имидж, военная реклама, СМИ.

SOCIAL STATUS, PRESTIGE AND IMAGE OF ARMED FORCES: PROBLEMS AND WAYS OF SOLVING THEM

Goncharenko O. L.

The article is devoted to the research of armed forces' social status, prestige and image. The main peculiarities and scientific practical aspects of these concepts are being analyzed. The experience of leading countries of the world is being synthesized. The possibility is being grounded, and the main ways of forming the positive aspects of the social status, prestige and image of the Ukrainian Armed Forces are being determined.

Key words: State, society, public consciousness, armed forces, army, military professional, social status, prestige, image, military advertisement, mass media.

УДК 008.17

М. Б. Ценко, кандидат філософських наук, доцент

ЕТИКЕТ ЯК ЗАСІБ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто сутність соціокультурної самоідентифікації особистості та роль етикету як одного із засобів здійснення цього процесу. Розкрито функції етикету щодо визначення людиною певних особистісних якостей та особливості впливу етикетної культури на різні рівні самоідентифікації особистості.

Ключові слова: самоідентифікація, особистість, етикет, функції етикету, етикетна культура.

Актуальність проблеми. Формування та самовизначення особистості завжди зумовлене соціальними процесами та особливостями соціокультурної

ситуації. В сучасних умовах економічної та політичної нестабільності, соціальної диференціації, що поглиблюється, і як наслідок розбіжності ціннісних орієнтирів, розмаїття ідеальних конструкцій особистісної досконалості, самоідентифікація особистості ускладнюється і все більше набуває проблемного характеру. У «пошуках» власного «Я», критеріїв та орієнтирів соціокультурної самоідентифікації людині потрібні певні засоби, які б сприяли визначенню її ідеалу особистості, а також ставали інструментом адекватної самоідентифікації. Одним з таких засобів, на нашу думку, є етикет у його сучасному вигляді, сучасних сенсах і багатофункціональному застосуванні.

Метою статті є спроба дослідити етикет як засіб процесу самоідентифікації особистості, аналізу соціокультурних та інструментальних можливостей етикету в даному процесі.

Аналіз наукових джерел і публікацій показує, що проблема соціокультурної самоідентифікації має широкий спектр дослідження. Вона вивчається у психологічній площині, соціологічній, філософській. Значними розробками питань ідентичності та самоідентифікації є праці В. Ядова, Н. Лебедєвої, Н. Наумової, П. Гнатенко і В. Павленко, Ю. Москаль, Н. Шульги, О. Гуменюк, Є. Піддубної, А. Петровського та ін.

Останнім часом наукові розвідування проблеми набувають спеціалізованого характеру. Різноманітні трансформації в суспільстві ускладнюють процес самоідентифікації особистості в різних сферах життєдіяльності, що спонукало науковців досліджувати особливості політичної, етнічної, вікової, професійної соціокультурної самоідентифікації (В. Злишков, Р. Слободян, А. Сергєєва, І. Самошкіна, Н. Завацька, Н. Іванова, Н. Монахова, М. Марусинець, О. Сіренко, М. Шульга та ін.).

У досить широкому просторі дослідження феномену самоідентифікації особистості дуже невелике місце відведене пошуку та обґрунтуванню засобів, що сприяють самоідентифікації, та з'ясуванню їх функціональних можливостей у цьому процесі. Продуктивним, на наш погляд, є розгляд етикету як такого засобу.

У дослідженні цієї проблеми ми виходили з того, що самоідентифікація особистості – це складний процес внутрішньої духовної діяльності людини, що відбувається протягом усього свідомого життя і являє собою формування у самосвідомості індивіда Я-концепції, яка б відповідала потребі відчуття і усвідомлення цілісності своєї особистості та повноти своєї включеності у соціальне буття.

Процес самоідентифікації спирається на системи цінностей, що прийняті у суспільстві, соціальних групах, і характер відносин за участю індивіда. Одночасно самоідентифікація особистості здійснює посередницькі функції між внутрішнім і зовнішнім світом, сприяючи соціальній адаптації. Вона є важливим компонентом свідомого формування особистості, її саморозвитку і самовдосконалення, забезпечує послідовність та адекватність поведінки, виваженого ставлення до інших та консолідацію з ними [1, 10].

Соціокультурна самоідентифікація за змістом провідних ціннісних орієнтацій неоднорідна. Тому виділяють декілька рівнів цього процесу: соціально-професійний, сімейний, національно-територіальний, ідеологічний, релігійний, еволюційно-видовий, гендерний. [3–5, 8, 9] Та чи інша соціальна ідентичність стає провідною в самоідентифікації особистості залежно від її віку, рівня розвитку, умов існування, актуальних завдань у конкретний період життєдіяльності.

Самоідентифікація як процес самовизначення людини, формування свідомого ставлення до себе як до особистості є складовою усіх рівнів соціальної ідентифікації, завдяки чому ці рівні взаємопов'язані між собою, не мають чітких меж, можуть впливати один на одного. Найбільш залежні і взаємовпливові професійний, сімейний та національно-територіальний рівні самоідентифікації особистості. Вони є найбільш підвладними соціальним змінам і найскоріше реагують на них. Тому самоідентифікація на цих рівнях має великий резонанс у соціальному бутті людини, визначаючи характер і зміст її поведінки і стосунків. Інакше кажучи, якість духовного життя людини, її взаємозв'язків з оточуючим світом дуже залежить від результатів самоідентифікаційних процесів.

У той же час вагомим є зворотний зв'язок: будь-який рівень, або тип самоідентифікації особистості, не може здійснюватися поза межами соціальних взаємодій. Власне, соціальний контекст є простором, в якому існують усі спонукальні мотиви та імпульси для внутрішньої роботи людини над собою і де розгортаються перспективи ідеальних конструкцій особистісної досконалості, які можуть стати значущими для тієї чи іншої людини.

Сучасна людина не може задовольнити свої потреби, гармонізувати своє життя, обмежуючись одним певним оточенням і сталими соціальними зв'язками. Тому значущими стають взаємодії у різних соціальних формуваннях. Кожна група в свою чергу має свої змістовні засади особистісної ідентичності, критерії визначення та визнання ціннісних якостей та достоїнств людини як особистості. І оскільки однією із знакових особливостей соціального індивіда є соціокультурна потреба відчувати себе і бути прийнятим іншими як значуща і достойна людина, то особистісна самоідентифікація з необхідністю відбувається за параметрами, прийнятими в тій чи іншій важливій для індивіда групі.

Останнім часом дослідники даної проблеми чимало уваги приділяють аналізу особливостей самоідентифікації у суспільстві, що трансформується, переживає економічні, політичні, соціальні, ціннісні перетворення. Дійсно, такі перебудови часто деструктивно впливають на особистісне самовідчуття, іноді призводять до кризи самоідентифікації. Нестійкість соціальної структури суспільства, руйнування усталених груп оточення, формування нових міжгрупових та внутрішньогрупових зв'язків ведуть до розпаду звичної системи цінностей. Як наслідок руйнується Я – концепція людини, що буду-

валася на вже прийнятих цінностях. Індивід втрачає «своє місце» в суспільстві, опиняється перед необхідністю призвичаюватися до нових соціальних ролей, формувати нові життєві пріоритети, знов установлювати власну особистісну ідентичність.

Аналізуючи ситуацію самоідентифікації і як перманентний життєвий процес, і як нагальну соціокультурну потребу в період соціальних змін, виявляється, що складності даного процесу, в тому числі криза самоідентифікації, виникають на тлі, чи то внаслідок дисгармонізації відносин, які мають, чи то нездатності певним чином «вписати» себе в той чи інший організм колективних відносин.

Люди по-різному вибудовують свої стосунки з оточенням. Не завжди природні та набуті якості сприяють формуванню, принаймні, рівних, безконфліктних відносин. Зауважимо, що і колективне сприйняття групою новачка не часто приязне. Проте людині потрібні добрі стосунки, і не тільки заради спокою і зрівноваженості. Такі відносини створюють сприятливі умови для з'ясування орієнтирів та компонентів, що становлять зміст особистісної ідентичності та спонукають визначати та виявляти себе як особистість. Для відтворення необхідних відносин існують соціальні інструменти, які б задовольняли різним соціокультурним потребам людини. Саме в такому контексті розкриваються сенс і роль етикету як засобу гармонізації процесу самоідентифікації.

Феномен етикету полягає перш за все в його універсальній здатності створювати та відтворювати будь-які людські стосунки у позитивній моральній якості. Етикетна нормативність побудована на екзотеричних принципах і може модифіковано реалізуватись у різних соціальних контекстах, причому легко узнається та признається і в міжгрупових взаємозв'язках. Природність етикетної нормативності зумовлена, з одного боку, онтологічним принципом поважати та визнавати «іншого», на якому базується етикет, а з другого – рівнем культурної практики етикету, що прийнята у конкретному соціокультурному середовищі.

Етикет відіграє інструментальну роль у створенні нових стосунків, відносин співробітництва та приязності. Він забезпечує моральні умови засвоєння нової соціальної реальності, ціннісних орієнтирів, окремих особливостей відносин, в яких необхідно ідентифікуватися. Важливими передумовами міжособистісної взаємодії, що містяться в етикеті, є простота, формальність, безсуперечність етикетних правил, завдяки чому етикет стає загальною та глибокою підставою вільного спілкування та поведіння суб'єктів різних соціокультурних груп, забезпечуючи не тільки комфортні умови взаємодії, а й збереження та підтримання на достатньому рівні особистої гідності кожного.

Правила етикету нормативно орієнтовані на прийняття «іншого» незалежно від його якостей, стану тощо. Етикетний взаємозв'язок, який передуює спілкуванню та супроводжує спільну діяльність, є передумовою гуманної схильності індивідів та своєрідного духовного очищення простору для фор-

мування кожним власного уявлення про ціннісну сутність «іншого» та самого себе.

Посередництвом етикетної поведінки «запускається» механізм встановлення ідентичності «іншого». Його сенс полягає в тому, що етикетний рівень, вимагаючи від кожного індивіда уважно і поважно ставитися до того, що висловлюється, або вчиняється іншим, створює умови для схильного і відвертого спілкування, розкриття особистості іншого і висвітлення загальної картини особистісних характеристик, що є значущими у певній соціальній групі. Це забезпечується етикетною нормативною вимогою обов'язкової формальної дистанційованості суб'єктів, яка дозволяє відсторонено, неупереджено ідентифікувати «іншого» як самостійного індивіда з певним набором психофізичних, моральних, інтелектуальних та інших якостей. Така ідентифікація співвідносна з актуалізацією себе як «самостійного» індивіда і визначенням для себе власних якостей і можливостей. Тим самим етикетна поведінка передує та полегшує соціально-психологічну самоідентифікацію учасників взаємодії.

Етикет виконує й інші функції у процесі самовизначення та свідомого ставлення людини до себе. Знання та виконання етикету само по собі організує людину в певних межах взаємодії. Етикет вимагає самоорганізації, самопримуснення, вольового вчинку. В умовах нашого суспільства, коли етикетна культура не стала ще нормою, однак є бажаною у стосунках, поведження відповідно до етикету викликає у оточуючих поважне ставлення і в той же час підносить людину в її власних очах.

У суспільній свідомості з етикетною культурою завжди пов'язуються певні позитивні особистісні якості. Формуючи стосунки за допомогою етикетних форм та підтримуючи етикетний рівень взаємодії, людина забезпечує собі, з одного боку, рівень зовнішнього визнання своєї особистості, а з другого – допомагає собі ствердитися у своїх моральних та інших достоїнствах і здібностях.

Висновок. Зважаючи на те, що як особистість людина характеризується рівнем розвитку її свідомості, співвіднесенням її свідомості із суспільною свідомістю і являє собою систему соціально значущих якостей індивіда, міру володіння соціальними цінностями та здатність до їх реалізації [7], можна достатньо впевнено констатувати, що етикет сприяє формуванню в людині певних значень і цінностей, які стають елементами її особистісної ідентичності, а також виступає інструментом усвідомлення останньої та реалізації її у врівноважених етикетом стосунках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатенко, П. И. Идентичность: философский и психологический анализ [Текст] / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко – К. : ООО «Арт-Пресс», 1999. – 475 с.

2. Гуменюк, О. Психологія Я-концепції [Текст] : монографія / О. Гуменюк. – Тернопіль. : Екон. Думка, 2002. – 186 с.
3. Завацька, Н.Є. Я-концепція як складова адаптивного потенціалу особистості зрілого віку [Текст] / Н. С. Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2008. – № 1. – С. 68–75.
4. Зливков, В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації [Текст] / В. Л. Зливков – К. : Укр. центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.
5. Иванова, Н. Л. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях [Текст] / Н. Л. Иванова // Вопр. психологии. – 2008. – № 1. – С. 89–00.
6. Лебедева, Н. М. (отв. ред.) Идентичность и организация в меняющемся мире [Текст] / Н. М. Лебедева, Н. Л. Иванова, В. А. Штроо – М. : ГУ – ВШЭ, 2008. – 358 с.
7. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл : Академия, 2004. – 414 с.
8. Марусинець, М. Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності особистості [Текст] / М. Марусинець // Соціальна психологія. – 2005. – № 3. – С. 90 – 97.
9. Монахова, Н. В. Гендерна ідентичність у сучасній соціальній психології [Текст] / Н. В. Монахова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2006. – № 5. – С. 129–133.
10. Ядов, В. А. Социальная идентификация личности [Текст] / В. А. Ядов – М. : Ин-т социологии РАН. – 1993. – 168 с.

ЭТИКЕТ КАК СРЕДСТВО САМОИДЕНТИФИКАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Ценко М. Б.

Рассмотрены сущность социокультурной самоидентификации личности и роль этикета как одного из средств осуществления этого процесса. Раскрыты функциональные особенности этикета в определении человеком определенных личностных качеств и влияние этикетной культуры на разные уровни самоидентификации личности.

Ключевые слова: самоидентификация, личность, этикет функции этикета, этикетная культура.

ETIQUETTE AS MEANS OF THE PERSONAL SELF-IDENTIFICATION

Tsenko M. B.

The author researches the essence of sociocultural self-identification of the person and a role of etiquette as one of means of realization of this process. Tsenko M.B. allocates the etiquette functions in the personal definition of individual qualities and features of etiquette culture's influence on different types of the personal self-identification.

Key words: self-identification, person, etiquette, etiquette functions, etiquette culture.

УДК 140.1

Л. О. Петрова, здобувачка

РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ВІЙСЬКОВОГО КЕРІВНИКА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОЇ ПІДГОТОВКИ

Розглянуто сутність професіоналізму військового керівника. Визначено зміст складових його професіоналізму. Запропоновано шляхи підвищення ефективності загальнокультурної підготовки військового професіонала.

Ключові слова: професіоналізм військового керівника, структура професіоналізму військового керівника, загальнокультурна підготовка в становленні професіонала.

Актуальність та стан наукового розроблення теми. Професіоналізм характеризується повнотою та рівнем оволодіння професійними знаннями, вміннями і навичками, принципами професійної етики; можливостями їх творчого застосування і ретрансляції як у своєму професійному середовищі, так і серед представників інших професійних співтовариств [1–4].

Цілком зрозуміло, що набуття майбутнім керівником високого професіоналізму потребує спеціального підготування і створення необхідних умов для успішної управлінської діяльності.

Окремі аспекти професіоналізму висвітлюються у вітчизняній та зарубіжній літературі (Б. Абрахамссон, Ж. ван Доорн, М. Едмондс, Дж. Кафоріо, Ч. Когтон, В. Ковалевський, В. Серебрянніков, В. Смолянук, О. Турчинов, В. Мандрагеля, С. Хантінгтон, М. Яновиць, Е. Афонін, М. Требін, О. Гончаренко та ін.).

Педагогічні умови вдосконалення професійної підготовки майбутніх офіцерів у ВВНЗ, формування їх готовності до керування підрозділами досліджували М. Жиленко, Л. Мерзляк, В. Моїсеєв, В. Первалов, І. Радванський; педагогічні аспекти управлінської діяльності офіцерів – Г. П'янковський, І. Хорев; етику управлінської діяльності військового керівника обґрунтував М. Тарнавський; психологічні умови ефективності управлінської діяльності офіцерів – А. Тихончук.

Професіоналізм конкретної особистості слід аналізувати тільки тоді, коли їй достатньою мірою притаманна певна множина особистісних рис і якостей, які являють собою складові елементи загальної структури особи керівника разом із його професіоналізмом, однак до складу якого вони не входять [5].

Фахова підготовка професійного керівника, сутність якої й складає формування його професіоналізму, з погляду педагогічної науки виглядає як організація специфічного навчально-виховного процесу. Його зміст, технології і сама організація повинні становити своєрідну проекцію на освітню систему змісту і технологій реальної управлінської діяльності.

На сьогодні, незважаючи на наявність окремих праць науковців з проблем професіоналізації військової діяльності, практично відсутні дослідження загальнокультурної складової підготування військового керівника у становленні його як професіонала.

Мета статті: визначити сутність професіоналізму військового керівника, який є основою для можливості успішного здійснення ним професійних, управлінських функцій у військовій діяльності, шляхи підвищення ефективності загальнокультурного підготування військового професіонала.

Аналізуючи проблеми формування особистості військового професіонала, О. Гончаренко пропонує розуміння особи військового професіонала як значущої фігури в суспільстві, з високим соціальним та професійним статусом, котра як конкретний суб'єкт займається військово-професійною діяльністю, має достатній для виконання завдань військової служби рівень професіоналізму та керується власною професійною субкультурою, в межах якої реалізуються на практиці як специфічні, так і загальні цінності, принципи і норми життєдіяльності; має розвинену здатність до орієнтації відносно оточуючого середовища, суспільства, мілітарного соціуму та самого себе [6].

Автор акцентує увагу на тому, що найважливішими умовами досягнення високого професіоналізму є всебічний розвиток загальних здібностей професіонала і перетворення загальнолюдських цінностей на його власні цінності, що складають духовний світ особистості.

Професіоналізм управлінської діяльності – це сукупність загальнотеоретичних, спеціальних управлінських і психологічних знань, умінь і навичок, якими повинен володіти керівник для ефективного її здійснення і корекції [7].

А. Тихончук стверджує, що професіоналом можна вважати керівника військового колективу, який опанував нормами професійної діяльності, професійного спілкування і здійснює їх на високому рівні, домагаючись професійної майстерності, дотримуючись професійної етики та професійних ціннісних орієнтацій; такий керівник розвиває і змінює свою особистість та індивідуальність засобами професії, вміє викликати інтерес до результатів своєї професійної діяльності, сприяє підвищенню ваги і престижу своєї професії у суспільстві, гнучко враховує нові вимоги суспільства до неї [8].

У структурі особи керівника можна виділити три основні групи складових [5]. До першої групи слід віднести риси і характеристики, властиві людині від природи або отримані нею на генетичному рівні. Такими рисами можна вважати своєрідний талант лідера та певну сукупність індивідуальних психофізіологічних якостей. Другу групу утворює сукупність якостей, прищеплених у процесі сімейного виховання та сформованих під час навчально-виховного процесу в загальноосвітніх закладах. Нарешті, третю групу складають індивідуальні риси і якості, що являють собою конкретний вияв знань, умінь і практичних навичок, отриманих людиною переважно в результаті професійного навчання та наступного самонавчання і самовиховання.

Виходячи з розглядуваного тлумачення структури особи керівника, професіоналізм військового керівника доцільно визначити саме як сукупність тих рис, якостей і характеристик, сформованих переважно у процесі фахового підготування і виховання у системі військової освіти, які безпосередньо забезпечують можливість успішного виконання всієї множини професійних, управлінських функцій у військовій діяльності.

Специфіка вирішуваних завдань військового керівника визначає переважно розумовий, творчий характер управлінської праці. Основний її зміст: постановлення цілей, прийняття рішень, розроблення способів і прийомів управління для досягнення поставлених цілей, організація спільної діяльності людей для виконання прийнятих рішень.

Прийняття управлінських рішень – найважливіший напрям діяльності військового керівника, який вимагає від нього не тільки високої професійності у вирішенні окремих або загальних завдань військової організації, а й методичної компетенції, тобто здатності до системного сприйняття і інтерпретації інформації, структурування проблем і методичного пошуку їх розв'язання.

У структурі професіоналізму військового керівника можна виокремити такі складові:

- високу професійну компетентність військового керівника у діяльності;
- загальну культуру, ерудицію і кругозір військового керівника;
- професійну управлінську культуру і бездоганне володіння сучасними управлінськими технологіями;
- педагогічну, моральну, економіко-правову культуру [5].

За своєю сутністю кожна з наведених складових є своєрідною підсистемою зі своєю власною структурою у загальній системі професіоналізму як головної передумови успішного виконання військовим керівником всієї сукупності управлінських функцій під час здійснення ним професійної діяльності.

Зупинимось докладніше на змісті кожної із зазначених складових професіоналізму військового керівника.

Компетентність (від лат. *competence* – домагаюся, відповідаю, підходжу), як і компетенція, є інтегральною характеристикою особистості, здобутими нею якостями, де узагальнювальною категорією двох понять виступає діяльність. тобто компетенція є сферою відносин, що існують між знанням та дією у практичній, професійній діяльності випускника ВНЗ.

Отже, до основних військово-професійних компетентностей, що формуються під час навчання у ВНЗ, можна віднести: професійні знання, вміння та навички; знання та виконання посадових обов'язків командирів взводу, роти; здатність до навчання, самонавчання, самовдосконалення і саморозвитку; пізнавальну діяльність, а саме: постановлення та вирішення пізнавальних завдань, створення та вирішення проблемних ситуацій, продуктивне пізнання; знання керівних документів, що регламентують військову діяльність, зокрема

військових статутів Збройних Сил України, та уміння організувати виконання підлеглими вимог військових статутів Збройних Сил України; здатність до дій у непередбачуваних ситуаціях; знання устрою озброєння, яким оснащено підлеглий підрозділ (військової техніки, принципів його функціонування та бойових можливостей); вміння організувати підтримання озброєння та військової техніки у встановлених ступенях бойової готовності; знання основ військової психології та педагогіки; мотивацію до професійного самовдосконалення.

До числа компетентностей військового керівника слід додати такі: здатність використовувати професійно профільовані знання основ військового управління; здатність організувати роботу відповідно до вимог безпеки життєдіяльності і охорони праці; здатність до ділових комунікацій у професійній сфері; знання основ ділового спілкування; навички роботи в команді; вміння вести дискусію.

Окрема група вимог до професійної компетенції військового керівника пов'язана з його здатністю працювати з людьми і керувати самим собою (володіння мистецтвом управління людськими ресурсами, володіння мистецтвом налагодження зовнішніх зв'язків, здатність до самооцінювання, вміння робити правильні висновки і безупинно підвищувати кваліфікацію – знання і вміння [9]).

Отже, компетентність є однією зі складових професіоналізму. Глибокі всебічні пізнання, широка поінформованість і загальна культура є складовими професіоналізму. В низці положень, які розшифровують наведені елементи його структури, доцільно виділити, наприклад, такі, як бачення місця і ролі військової діяльності в державі, суспільстві; розуміння сутності суспільно-політичних і соціально-економічних процесів тощо. Відзначимо, що загальна культура, широка ерудиція і кругозір являють собою основні складові і невід'ємні риси гармонійно розвиненої творчої особистості, формування якої і є одним з головних стратегічних завдань демократичного суспільства.

Безсумнівно, у своїй практичній діяльності військовий керівник – професіонал вирішує певну множину питань, пов'язаних з розробленням стратегії, координацією загальних зусиль щодо досягнення цілей, веденням переговорів з представниками зацікавлених організацій, створенням умов для розкриття і розвитку особистості підлеглого, підвищення ефективності і якості праці та впровадження ефективної системи стимулювання з плануванням людських ресурсів.

Таким чином, під загальною культурою професійного керівника слід розуміти насамперед якісну характеристику розвитку його особистості, його духовного світу, міру – універсальності, з якою він взаємодіє з навколишнім світом і самим собою.

Незважаючи на розбіжності у визначеннях культури та їх численність, можна виділити стійке спільне, що об'єднує більшість існуючих тлумачень.

Таке загальне полягає в діяльній інтерпретації культури. Розуміння культури не тільки на теоретичному, а й на буденно-емпіричному рівні свідомості завжди так чи інакше пов'язувалося з процесами трудової діяльності людини і якісним оцінюванням її результатів.

Проблема формування духовного світу особистості, її культури помітно актуалізується у зв'язку із затвердженням ринкових відносин, коли діалектика розвитку матеріальних і духовних інтересів і потреб вимагає їхньої гармонізації.

Як підкреслює Л. Нечепоренко, «виховання людської особистості є показником високої культури суспільства. Відсутність же останньої призводить до краху як самої людини, так і усього, що її оточує...» Вона звертає увагу на те, що «особистісна культура – це таке морально-психологічне утворення, яке визначається рівнем усвідомлення людиною своєї сутності, характером почуттів, рівнем культури спілкування, поведіння, вчинків. Особистісна культура визначає і майстерність фахівця, особливо якщо спеціальність особистості пов'язана з людьми» [10, с. 130].

Сучасні умови розвитку українського суспільства, формування нової політики і перебудови економіки настійно висувають вимоги наявності високого рівня культури не тільки у керівників країни чи окремих її регіонів, а й істотного підвищення рівня вихованості і освіченості керівників будь-яких рівнів, зокрема у військових керівників-професіоналів.

Оновлення освітнього процесу в Україні стимулює пошук нових підходів до професійного підготування фахівців. Саме формування професійної культури майбутніх фахівців передбачає реформування змісту освіти на засадах гуманізації, гуманітаризації та збереження надбань національної і світової культури.

Професійна культура – це «системна якість, що характеризує рівень соціально-професійного розвитку працівників у будь-якій сфері суспільного розподілу праці, міру і спосіб реалізації їхніх сутнісних сил у процесі професійної діяльності та її результати» [11].

Змістовна складова професіоналізму відображає і сам процес придбання професіоналізму. Культурний компонент визначає рівень розвитку самого суб'єкта діяльності, його особистісно-ділові якості. У своїй єдності поняття «культура» і «професіоналізм» відбивають багатоаспектність і динамічність професійної культури як соціального феномену. Професійна культура, як і культура в цілому, виявляється на різних структурних рівнях соціальної матерії. Використовуючи як методологічну основу діалектику загального, особливого та одиничного, можна виділити відповідні структурні рівні професійної культури. На рівні «загального» професійна культура виступає як якісна характеристика всього суспільства у плані розвитку та реалізації соціально-професійних якостей. Рівень «особливого» характеризує ступінь розвитку та ефективність трудової діяльності певних професійних груп. На

рівні «одиничного» носієм професійної культури виступає конкретна особистість як представник певної професії, в нашому дослідженні – військовий керівник.

Здійснюючи свою діяльність у військово-професійному оточенні, особистість переймає існуючі традиції, звички, рівень професійної та духовної культури, професійну етику і мораль мілітарного соціуму, тобто все те, що характеризує військово-професійну грань особистості [4; 12].

Професійною культурою військового керівника є інженерно-технічна і спеціальна культура його діяльності, що визначають обслуговування, підготування та удосконалення бойової техніки і зброї, а також їх застосування, і культура керування є складовими його професійної культури.

Культура керування включає культуру керування складними високотехнологічними автоматичними системами і культуру керування військовими з'єднаннями та підрозділами (культуру керівництва). Інформаційна культура пронизує всі сфери діяльності військового керівника, але особливе значення має саме для сфери управлінської діяльності, оскільки містить у собі культуру збирання, класифікації та інтерпретації інформаційних даних, стратегічне планування і теорію прийняття ефективних рішень. Інформаційна культура керівника безпосередньо залежить від культури мислення і організації пізнавальної діяльності військового керівника. Рівень організаційної культури залежить від ступеня оволодіння культурою мотиваційного менеджменту, стилю управлінської діяльності та психолого-педагогічної культури, культури спілкування військового керівника. Духовні цінності теорії керування як науки втілено в мистецтво розв'язання ситуативного управлінського завдання, визначають операційно-функціональну або ситуативну культуру керування. Її загальним вираженням є стиль управлінської діяльності. Знання керівником свого основного стилю управлінської діяльності і його ймовірних наслідків, уміння співвідносити цінності управлінської діяльності і специфіку ситуативного управлінського завдання, варіювати обранням стилю керування є важливою умовою підвищення рівня мистецтва керування, вдосконалювання операційно-функціональної культури керування.

Управлінська діяльність нерідко пов'язана з необхідністю діагностики, попередження, запобігання та розв'язання конфліктів і конфліктних ситуацій. Тактика дій військового керівника повинна полягати в умінні передбачати і розв'язувати конфлікти, а якщо контроль за передконфліктною чи конфліктною ситуацією втрачено, керівник має бути у змозі відновити його. Керівник повинен знати основні види конфліктних ситуацій, типологію конфліктів, сфери їх вияву.

Для сучасного військового керівника важливого значення набуває й такий аспект професіоналізму, як культура ведення переговорів. Тому він також повинен передбачатися змістом навчальних планів і програм фахового підготування керівника до майбутньої управлінської діяльності.

Будь-яка професійна діяльність здійснюється в певній системі суспільних відносин – політичних, правових, моральних, економічних, естетичних, релігійних тощо. У зв'язку з цим професійна культура суб'єкта діяльності не може бути поза залежністю від інших сторін його культурного розвитку, виражених у категоріях політичної, правової, моральної культури особистості. Звичайно, вплив цих сторін на професійну культуру особистості нерівнозначний. Він визначається низкою чинників, перш за все конкретним характером самої професійної діяльності. Передусім, ми виходимо з того, що політико-правові, моральні, естетичні та інші якості особистості детерміновано професійною діяльністю людини у прямому чи опосередкованому вигляді.

Військовий керівник, несучи персональну відповідальність за політико-моральний стан довіреного йому особового складу, повинен досконало володіти не тільки принципами моральної регуляції, а й емпатією, тонко відчувати духовний світ підлеглого, сприяти активізації процесу самовиховання і самовдосконалення [13]. Визначаючи стратегію морального виховання, можна погодитися із системою ієрархії моральних цінностей, запропонованою П. Квіткіним. На перші позиції він висунув чесність і совість, які багато в чому, як слід думати, є джерелами і рушійними силами внутрішньої моральної саморегуляції, на другу позицію – категорії «порядність», «відповідальність», «доброту», а на третю – «любов», «вірність», «справедливість», «довіру», «повагу», «взаєморозуміння» [14].

Високе загальнокультурне підготування, широку ерудицію і кругозір керівника-лідера звичайно відбивають його досить глибокі пізнання у галузі історії світової культури, системному погляді на соціально-економічні, духовні і культурні процеси розвитку сучасного суспільства. Це досягається відповідним обранням змісту загальнокультурної і естетичної складової навчально-виховного процесу. Йдеться про забезпечення його справжньої цілісності, комплексності, системності, динамічності та військово-професійної спрямованості. Це означає, з одного боку, єдність процесів навчання і виховання у ВВНЗ, а з другого – єдність професійного підготування та підготування з дисциплін соціально-гуманітарного циклу [15, с. 76].

На сучасному стані створюються культуротворчі моделі школи, орієнтовані на формування культури в людині, розвиток її духовних засад, що свідчить про «гуманітарну парадигму освіти».

Однією з таких моделей освіти, яку аналізують автори монографії «Освіта, суспільство, культура» за редакцією професора В. Сухіної, є орієнтоване на особистість навчання, здатне перетворити студента на співучасника культурного процесу. «Система навчально-виховного процесу орієнтована на особистість, нову етику взаємовідносин викладача і студента, що будується на базі педагогіки партнерства та співробітництва» [16].

Широке знайомство майбутнього фахівця з кращими зразками світової культури має формувати також його високу духовність на принципах і засадах

загальнолюдських цінностей. Воно уявляється особливо важливим для майбутнього керівника-лідера. Це знайомство має прищеплювати йому прагнення постійно підвищувати свій освітній, духовний і культурний рівні і всебічно самовдосконалюватися.

Духовна культура припускає здатність військового керівника утверджувати красу нашої дійсності, правильно розуміти і оцінювати прекрасне в суспільному та особистому житті. Тільки при розвиненому естетичному почутті можливий розум, тільки з ним учений піднімається до світових ідей, розуміє природу і явища в їхній спільності; тільки з ним громадянин може приносити в жертву Батьківщині свої особисті надії, свої власні вигоди; тільки з ним людина може зробити з життя подвиг і не згинатися під його вагою. Без цього почуття немає генія, таланта, розуму [17].

Ринкові трансформації і формування громадянського суспільства надають особливого значення правовій і економічній культурі керівника. Він не може порушувати правових норм чинного законодавства і морально-етичних традицій. Тому вкрай необхідною професійною якістю сучасного військового професіонала мають стати його висока правова культура, чітке дотримання норм права і моралі. Кожним керівником повинні бути не тільки глибоко усвідомлені соціальна необхідність і цінність права як регулятора суспільних відносин, а й перетворена на своєрідне мірило коректності його управлінських рішень і дій.

Для професійного керівника глибокі правові знання і правова культура повинні стати важливою передумовою ефективного здійснення його службових фахових та управлінських функцій. Без знання права неможливо прийняти вірне управлінське рішення, успішно працювати з кадрами, виконувати суспільні юридичні функції. Особливо важливо знати свої конституційні права і обов'язки, щоб користуватися ними, захищати і виконувати їх, тим більше, що норми Конституції України і чинного законодавства є нормами прямої дії.

У блоці економіко-правової культури керівника економічна складова теж посідає надзвичайно важливе місце. Економічно необґрунтовані рішення здатні призвести до суттєвих матеріальних збитків. Тому навчальний план фахової підготовки професійних керівників повинен передбачати вивчення у необхідному обсязі ретельно відібраних дисциплін економіко-правового характеру.

Для формування особи військового керівника – професіонала при організації навчально-виховного процесу «треба істотно посилити увагу до комплектування ВВНЗ високопрофесійними науково-педагогічними працівниками, створення системи їх цільового підготування, від складу науково-педагогічних працівників залежить принципова можливість ефективного виховного впливу на курсантів» [18, с. 316].

Висновок. Професіоналізм військового керівника доцільно визначити як сукупність тих рис, якостей і характеристик, сформованих переважно у про-

цесі фахового підготування і виховання у системі військової освіти, які безпосередньо забезпечують можливість успішного виконання всієї множини професійних, управлінських функцій у військовій діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалевский, В. Ф. *Философско-социологический анализ проблем военной профессиологии* [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.01 / В. Ф. Ковалевский / ВПА. – М., 1983. – С. 127.
2. *Культурологічні проблеми професійної діяльності офіцера* [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Рибалка, В. Т. Жежерун, І. В. Гавриш та ін. – Х. : ХУПС, 2005. – 224 с.
3. Подмарков, В. Г. *Человек в мире профессий* [Текст] / В. Г. Подмарков // *Вопр. филос.* – 1972. – № 8. – С. 53 – 62.
4. Турчинов, А. И. *Методологические вопросы профессионализации воинской деятельности* [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01 / А. И. Турчинов ВПА. – М., 1983. – С. 11 – 14.
5. Романовський, О. Г. *Філософія професіоналізму в контексті загальнокультурної підготовки інженера-керівника* [Текст] / О. Г. Романовський // *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти.* – 2009. – № 20 (24). – С. 14.
6. Гончаренко, О. Л. *Західна парадигма формування особистості військового професіонала (соціально-філософський аналіз)* [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. О. Л. Гончаренко – Х., 2008. – С. 6.
7. Орбан-Лембрик, Л. Е. *Основи психології управління* [Текст] : монографія / Л. Е. Орбан-Лембрик – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 426 с.
8. *Психологічні умови ефективної управлінської діяльності керівників військових колективів* [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 20.02.02 / А. О. Тихончук ; Нац. акад. прикорм. військ України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2000. – 20 с.
9. Полікашин, В. С. [Текст] : навч. посіб. / А. С. Полікашин, А. М. Євтушенко. *Основи управління і прийняття рішень у військовій справі.* – ХВУ, 2001. – 324 с.
10. Нечепоренко, Л. С. *Педагогіка для всіх* [Текст] / Л. С. Нечепоренко. – Х. : ХДУ, 1995. – 206 с.
11. Кузьмин, П. В. *Профессиональная культура офицера – политработника и пути ее формирования* [Текст] : дис. ... канд. филос. наук. / П. В. Кузьмин – М., 1989. – С. 26 – 30.
12. Аванесова, Г. А. *Военная деятельность: культурологический анализ* [Текст] / Г. А. Аванесова // *Воен. мысль.* – 2006. – № 6. – С. 54–61.
13. Міщенко, В. І. *Духовна культура сучасного військового керівника та деякі пропозиції щодо визначення та формування військової еліти у ВВНЗ* [Текст] / В. І. Міщенко // *Військ. освіта.* – К. : *Наук.-метод. центр ВО МОУ.* – 2003. – № 12. – С. 173–181.
14. Квиткин, П. В. *Влияние армии на развитие духовной жизни советского общества (философско-социологический аспект)* [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / П. В. Квиткин / *Воен-полит. акад. им. В. И. Ленина.* – М., 1991. – С. 45–64.
15. Грушенко, М. В. *Проблема формування професійної культури у майбутніх офіцерів в умовах інформатизації освіти* [Текст] / М. В. Грушенко, О. М. Керницький, І. М. Шалікова // *Військова освіта.* – 2005. – № 2(16).

16. Образование, общество, культура [Текст] : монография / под общ. ред. В. Ф. Сухиной. – Х. : Изд-во НУА, 2006. – 300 с.
17. Боголюбова, Е. В. Духовное производство и духовная культура [Текст] / Е. В. Боголюбова // Категории исторического материализма. – М. : Мысль, 1980. С. 93–114.
18. Ягупов, В. І. Військова дидактика: навч. посіб. [Текст] В. І. Ягупов. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2000. – 400 с.

ПОНИМАНИЕ СУЩНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ВОЕННОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕКУЛЬТУРНОЙ ПОДГОТОВКИ

Петрова Л. А.

Рассмотрена сущность профессионализма военного руководителя. Определено содержание его составных профессионализма. Предложены пути повышения эффективности общекультурной подготовки военного профессионала.

Ключевые слова: профессионализм военного руководителя, структура профессионализма военного руководителя, общекультурная подготовка в становлении профессионала.

TO QUESTION OF ESSENCE OF PROFESSIONALISM MILITARY LEADERS IN THE CONTEXT CULTURAL TRAINING

Petrova L. O.

The article deals with the essence of professionalism of the military leader, the content component of professionalism of the military leader, proposed ways to improve cultural training military professional.

Keywords: professional military leader, the structure of professional military leader, general cultural preparation in becoming a professional.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

СВІТОГЛЯДНІ ВИТОКИ ЕКОСОФІЇ ПРАВА

Осмилено світоглядні витoki екософії права, пов'язані з історичним функціонуванням різних соціокультурних форм ментальної рефлексії суб'єктів права стосовно взаємин людини та її соціуму з природним середовищем.

Ключові слова: *світогляд, право, екософія, екоправовий дискурс.*

Актуальність проблеми. Розв'язання проблеми розбудови правової державності в нашій країні важко уявити без формування у її громадян належної правосвідомості та культури, які б віддзеркалювали, крім іншого, й набутий людством протягом його існування досвід взаємин зі своїм природним середовищем. Значущість цього важко переоцінити з огляду на прірву глобальної екологічної кризи, у яку людство потрапило завдяки продукуванню пануючим прошарком політичного й економічного менеджменту індустріально розвинених країн протягом принаймні останніх трьох століть екофобного типу мислення та побудованій на ньому стратегії зміцнення техногенної цивілізації.

Лише останнім часом, приблизно до півстоліття (з 60-х років ХХ ст.), екологічно налаштована частина наукової інтелігенції у Західній Європі [1, с. 500–518; 2–5], а після розпаду СРСР — і у країнах Східної Європи [6; 7, с. 41–53; 201–279] збурила екоправову проблематику на рівень міжнародного екоправового дискурсу. Наслідком цього стало зародження громадського руху щодо проблем охорони довкілля та їх обговорення на міждержавному рівні, а головне — розгортання реального процесу вдосконалення їх законодавчого забезпечення у межах як Європейського Союзу, так і окремих країн. Правда, що стосується України, то її владні інституції лише з певною інерцією повертаються до вирішення цих нагальних питань, мляво адаптуючи у своїй діяльності слухні пропозиції фахівців з екологічного права [8–10].

За таких обставин та особливо з огляду на зміцнення інтегративних понять вищого керівництва країни [11] постає як нагальне питання поглиблення подальшого наукового пошуку у цій царині, що виступатиме підґрунтям для утвердження екофільної стратегії постіндустріального розвитку України та його відповідного законодавчого забезпечення як умови адекватної викликам часу правозастосовної діяльності. Тому *метою* пропонуваної розвідки є спроба з'ясувати можливості ще недостатньо вивчених ресурсів того світоглядного коріння екоправового типу мислення, які б стали у нагоді для творців зазначеної стратегії. Власне, філософське осягнення цих можливостей шляхом зіставлення різних точок зору, які відбивають соціокультурну специфіку їх ментальності, на нашу думку, сприятиме методологічному зміцненню концепції екософії права, виявляючи її роль у розумінні права як чинника творення екосоціальної гармонії [12–14].

Аналіз проблеми. У категоріальному апараті екософії поняття гармонії взагалі посідає провідне місце. Вже за античної доби мудреці пов'язували його з полівимірними явищами природи і соціального життя. Так, в «Іліаді» Гомера воно визначало «порозуміння», «мир»... У той же час Гераклит звертав увагу на те, що гармонія пов'язана з боротьбою протилежностей. Арістотель дорівнював поняття гармонійності до стану довершеності (цит. за В. Шестаковим: [15, с. 111–112]).

Дійсно, ця категорія протягом усієї свідомої історії людства хвилювала думку його мудреців даремно. Інтуїтивно вони відчували її правотворчі можливості. Зараз, в епоху становлення постіндустріальної цивілізації, ця визначальнодавня й одвічно нова категорія набуває особливого значення, яке зумовлено її фундаментальними принципами. Останні, як на нас, доволі вдало охарактеризовані Е. Азроянцем: «Гармонію, як закон цілісної єдності, визначають... три головні моменти: розчин навіпіл єдності; недорівнюваність цілого сумі його складників (порушена симетрія); стійки пропорції структури і цілісності (золотий перетин)» [16, с. 68]. У цьому сенсі маємо припустити, що екосоціальна гармонія як категорія, що виводиться з універсального поняття гармонії, виявляє себе всезагальним принципом організації, творчості соціального життя та правопорядку.

У будь-якій соціокультурі у тій чи іншій, іноді доволі обмеженій мірі знаходимо лінію пошуку гармонійного єднання людини зі світом, соціуму – із природним довкіллям, тобто усталення універсального правопорядку. Грунтуючись на цій позиції, ми розуміємо екосоціальну гармонію як відношення взаємодоповнення, узгодженості, домірності різних підсистем, якостей, сторін цілісної соціоприродної сфери [17, с. 45]. На Сході з давніх-давен цей феномен вважався визначально одвічним, у той час як представники західної цивілізації вважали його недосяжним ідеалом.

Аналіз умов і обставин виникнення екософії права та її генези у межах класичного формату філософської культури дає підстави вважати, що світо-

глядно первісні, міфологічна та релігійна форми екоософської рефлексії права засвідчили про її атрибутивну невід'ємність від когнітивного простору філософських знань як спеціального засобу пізнавальної і творчої діяльності людини, спрямованої на вивчення і освоєння такої граничної засади людського буття, якою є екологічне його підгрунтя. Саме у цих форматах екоософсько-правової рефлексії була закріплена фундаментальна ментальна орієнтація людини щодо необхідності підтримання гармонійних взаємин зі своїм природним середовищем, досягнуте розуміння відповідальності людини як особистості та усього людського загалу за збереження природних умов свого життя.

У практиці соціального конструювання техногенної цивілізації така орієнтація виявилася незатребуваною. Утвердження пріоритету юридичного позитивізму у свідомості політичного і економічного менеджменту провідних європейських країн, а згодом і у США, створило ментальні передумови для обґрунтування їхніми теоретиками стратегії техногенного розвитку індустріальної цивілізації, постулати якої йшли всупереч як зі здоровим глуздом, так і з об'єктивними законами соціоприродного гомеостазу.

Дати адекватну відповідь на жакливі виклики технократичної політики і екокатастрофічної дійсності за допомогою екоправової рефлексії класичного типу виявилось неможливим. Тому виникла потреба «зняти» їх шляхом розроблення й впровадження в суспільній думці та практиці неklasичного, тобто сучасного, формату екософії права, котрий синтезував краще з того, що дали йому на озброєння концепції раціоналізму і ірраціоналізму, які сформувалися в парадигмі інтерсуб'єктивізму.

Виходячи з розуміння досягнень сучасної екоософської думки, бачимо її співвідношення з екоософською рефлексією права як ставлення цілого до часткового, загального – до специфічного. У своїй фундаментальності екософія виходить з еніологічного знання про універсальні закономірності енергоінформаційного обміну у Природі, екстраполюючи їх у площину вивчення співвідношенням антропного і соціального як взаємодоповнюючих один одного початків соціоприродного гомеостазу. Але якщо сенс екософії полягає у з'ясуванні законів взаємодії людини та її соціуму з Природою через пізнання усіх граничних підстав буття людини з метою обґрунтування шляхів досягнення гармонії соціоприродного гомеостазу, то специфіка екоософської рефлексії права пов'язана із визначенням можливостей людини як творця і суб'єкта права, носія правосвідомості впливати на цей процес у правовий спосіб шляхом генерування екоправових ідей, моделювання змісту норм відповідного їм парадигмального характеру і конструювання на такого типу законодавчому фундаменті свого життя як біосоціальної, правової істоти, яка є єдиною природною істотою, обтяженою відповідальністю за збереження не тільки власного роду, а й усієї біосфери як власного природного середовища. Тому екоософська рефлексія права має цілком доцільну мету, що чітко визначає її світоглядно-методологічну відмінність у сфері як екоософського знання, так

і філософсько–правового: вона функціонально зорієнтована на збереження, підтримування та розвиток людського роду, його життя шляхом утвердження у соціумі імперативів екоправової культури. Це зумовлює необхідність створення адекватної цій меті системи правового виховання, яка б виступала надійною умовою формування екоправової свідомості творців постіндустріальної, екологічної державності, зокрема такої, що стосується нашої країни.

У розбудові постіндустріального суспільства без такого світоглядного, а саме наукового, типу екософії права не обійтися, бо він є його засадничим підмурком, виступаючи і умовою, і результатом уже усвідомленої і одухотвореної людиною (право)творчості життя. Тому всі види гармонії, що синтезує людина як провідний суб'єкт життєвого процесу, безумовно, мають безпосереднє відношення до тезаурусу екософії права як філософсько-правового вчення, що у діатропічний, власне науковий, спосіб рефлектує суб'єкт-об'єктні відносини між людиною як суб'єктом права та Природним світом з точки зору з'ясування проблем здійснення права людини на безпечне життя та її відповідальності щодо захисту прав Природи з метою визначення шляхів угармування їх взаємин та обґрунтування способів досягнення цілей екосоціального гомеостазу або екосоціальної гармонії [18, с. 65].

Її об'єктом виступає саме та частина правової реальності, яка охоплює площину, де перехреснюються юридичні статуси людини та її суспільства з оточуючим їх природним середовищем (біосферою), а предметом — когнітивне поле пошуку і обґрунтування шляхів гармонізації їхніх взаємин. Таким чином, сучасна екософія права — це філософія гармонізації стосунків правової людини та її соціуму з природним середовищем їх буття, що виходить з дослідження граничних підстав їх правового статусу діатропічним, науковим, методом екософії права [18, с. 65].

Сучасна екософія права спирається на діатропічну картину світу та відповідний спосіб його пізнання, в межах якого реальність буття характеризується флуктуаційним поєднанням чинників, що утворюють ряди тропів, або ознак сущого, котрі дозволяють бачити світ як багатовимірний, поліцентричний та мінливий феномен. Діатропіка в екософсько-правовій формі поєднує багато чого як із західної, так і східної соціокультурної традиції. Такий синтез дає підстави бачити її одним з виявів некласичного (посткласичного) типу філософствування. Ключовою ідеєю, принципом, що сприяє цьому, є цілісне осмислення єдності людини, суспільства та їх природного середовища буття, їх матеріальної і духовної площин, а також характеристика людини як правової біопсихосоціальної істоти, котра розвивається. При цьому екософсько-правова форма діатропіки не відкидає, не підмінює собою інші відомі картини світу і правової реальності та способів їхнього пізнання, а скоріше виявляється їхнім продовженням та доповненням. Тому в пропонуваній розвідці й виявляється співвідношення сучасної екософсько-правової форми діатропіки з екософськими елементами, притаманними її різним соціокультурним

модусам, найбільш впливовим типам світосприйняття і світорозуміння, зокрема, таким, як так звані: *дитячий, жіночий та чоловічий* типи екоософської рефлексії [19, с. 227–230; 20, с. 51, 59, 94, 121].

Перший із згадуваних типів світосприйняття характеризує таке екоспілкування, особливості якого виявляється формування людини як суб'єкта співтворчості з Природою, в якій людина виступає не проти неї і перетворює себе як особистість не за рахунок надмірного споживання її ресурсів, а керуючись її законами — створюючи себе, свій правопорядок, що розбудовується як унікальний аспект її природного життя [20, с. 65–66]. У цьому сенсі у репрезентантів дитячого типу світосприйняття «і у думках і на меті не було суперечностей з природою, не було цього — тим більше — і в практиці» [21, с. 157].

Другий, жіночий тип світосприйняття, на нашу думку, у вищій фазі свого історичного розвитку найбільш виразно репрезентовано буддизмом. І хоча загальний керуючий початок він зберігає за Природою, все ж на відміну від всепоглинення дитинства нею жіночий тип творчої особистості є дещо вільнішим у своєму прагненні до тих самих виявів природного універсуму. Це означає, що міра творчої активності, котра обумовлена цим творчим типом, суттєво зростає: людина цього типу активно добровільно віддає себе процесу співтворчості з Природою наступних поколінь живих істот. Така людина занурює себе у цей процес, її «Я» переходить в інші форми життя, зокрема й передусім самою нею породжені. У зв'язку із цим виникаючий між ними процес екоправового спілкування безпосередньо впливає на набуття соціумом таких репрезентантів надзвичайної екологічної усталеності.

У цьому сенсі підкреслимо, що, безумовно, «материнський» тип особистості є тотожним своєму творінню, живе його життям, а разом із тим утверджує себе у ньому і тим самим починає жити і творити подвійним, а далі й багатомірним творчим життям. За своєю сутністю таке своєрідне самозречення є відмовою носія такого типу ментальності від свого «єго» — раціо-самоствердження за рахунок іншого і у той же час утвердженням свого вищого творчого «Я» — через іншу, породжену ним живу істоту. Ось чому вважаємо, що цей тип ментальності разом із дитячим виявляється ваговою умовою для творення сучасної екософії права як засобу зняття насильства, що репрезентоване сучасною системою соці(ст)альних відносин, включаючи й насильство техногенної цивілізації над біосферою [20, с. 119–120].

Починаючи з XVII ст., названі типи екоправової ментальності поступово витіснялися так званим чоловічим типом ментальності, який виявив себе як екофільно (наприклад, у конфуціанстві та єврогуманізмі), так і екофобно. Екофільно орієнтованими модусами її передусім були статистичний та системний типи світорозуміння. Відповідно до першого суспільство і Природа розуміються як баланс, що урівноважує різні чинники (природні, культурні, економічні, політико-правові, соціально-побутові, суспільні, корпоративні та

особистісно-індивідуальні); а в межах другого — Природа і соціум характеризуються головним чином як організовані системи, підсистеми, що складаються з елементів, здатних до динаміки, але забезпечують цілісність та життєздатність як підсистем, так і великих систем у цілому.

Екофобний початок чоловічого типу ментальності знаходимо у механіцизмі, в межах якого Природа та суспільство характеризуються як механізм, усі складники якого виконують чітко визначені для них функції. Але головною його методологічною вадою було те, що він закріплював відносно цілісності життя штучний перехід від розгляду її як живого зв'язку всіх її суб'єктів до науково-аналітичного дослідження умовно вирізнених з цілісності різних аспектів суб'єкт-об'єктних відносин [20, с. 134]. У такий спосіб практично непомітно, навіть для самого дослідника, відбулася сутнісна підміна самого сенсу (право) творчості: її природна екофільність була «знята» через екофобне надмірно-аналітичне розчленування гармонійно-живого у предметно-неживе.

Нині останній тип світорозуміння, що залишається основою стратегії розбудови техногенної цивілізації, треба остаточно здати у архів історії і перейти до розроблення та здійснення екофільної стратегії коеволюції, складником якої, безумовно, є не тільки теоретичні, а вже практичні надбання у розбудові правової і екологічної державності в країнах Скандинавії та законодавчі ініціативи Європейського Союзу [1, с. 500–518]. Саме вони узгоджуються з методологічною специфікою діатропіки, у тому числі її екоософсько-правової форми [18], яка дає змогу аналізувати максимально широкий спектр явищ, що причетні до феноменів Природи, суспільства та людини, їх життєвих сил та характеру буття адекватно реальним вимогам процесу соціоприродного гомеостазу.

На підставі такого її прийому, як зіставлення рядів, ми можемо виділити *архетипи*, тобто узагальнюючі образи об'єкта, що досліджується, котрі поєднують характеристики внутрішньої логіки, генези його розвитку та показники, що характеризують специфіку функціонування і розвитку у взаємодії з середовищем існування. Виходячи з цього, й екоософсько-правова форма діатропіки дозволяє по-новому підійти до розв'язання різних проблем філософії права та юридичної практики, включаючи розроблення і здійснення стратегії розбудови екоправової державності та екоправової культури суспільства. При цьому принципово важливо те, що діатропіка в її екоософсько-правовій формі вимагає адекватного бачення простору взаємодії правових статусів людини і природного середовища її буття, їхнього узгодження в межах конструювання адекватної вимогам часу моделі екосоціального правопорядку.

Висновок. Нетворчо сприйнятий, на жаль, певною частиною людства раціоналогічний критерій виміру і розуміння життя як об'єкта управління не дає можливості зрозуміти людство як систему екосоціального і екоправового саморегулювання. Заснована на такому підході логіка розбудови техногенної цивілізації виявляється засобом демонтажу життя та самоліквідації людства.

Натомість, розбудову екофільної цивілізації ми пов'язуємо з використанням екософії права як філософсько–правової рефлексії нового пост(мета)не-класичного типу, що виявляється через іманентну їй властивість вивести діалог (дискурс) між носіями різних типів соціокультур та праворозуміння за межі власне суб'єкт-суб'єктних стосунків на тлі визначення рівноцінної їх стороною усього соціоприродного їх контексту, тобто природного середовища, якому суб'єкти права, осмислюючи свою відповідальність, надають фундаментальні права. Фактично у цьому сенсі може відбутися парадигмальний поворот у здійсненні філософсько–правової рефлексії, яка набуває якості (над)інтерсуб'єктивності, виявляючи себе як кореляцію співвідношення прав Природи і людини в аспекті досягнення стану соціоприродного гомеостазу як свідомо керованого людиною та її соціумом процесу утвердження динамічної рівноваги усіх її елементів.

На наш погляд, інкорпорація екософії права, яка акумулює в собі все краще із світоглядного потенціалу всіх соціокультур, у інструментарій засобів розбудови постіндустріальної цивілізації підсилить можливості людства як сукупності протилежних, але взаємодоповнюючих соціокультурних типів творчих особистостей, виконати свою історичну місію шляхом включення усіх їх у процес позбавлення від світоглядних обмежень за рахунок творчого використання необхідних для цього якостей носіїв інших типів ментальності

ЛІТЕРАТУРА

1. Дайнен, Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції [Текст] / Д. Дайнен; пер. з англ. М. Марченко. – К. : «К.І.С.», 2006. – 696 с.
2. Лозо, В. И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (Концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС) [Текст] : монографія / В. И. Лозо. – Х. : Право, 2008. – 368 с.
3. Хесле, В. Философия и экология [Текст] / В. Хесле. – Электронный ресурс : Режим доступа // <http://books.prometey.org/read/14/12667.html>
4. Йонас, Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для техногенної цивілізації [Текст] / Г. Йонас ; пер. з нім. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
5. Маєр-Абіх, К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільно світу [Текст] / К. М. Маєр-Абіх; пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
6. Андрейцев, В. І. Право екологічної безпеки [Текст] : монографія / В. І. Андрейцев. – К. : Знання–Прес, 2002. – 332 с.
7. Феномен соціоприродних систем. Світоглядно–методологічні нариси [Текст] : монографія ; відп. ред. М. М. Кисельов. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 284 с.
8. Гетьман, А. П. Проблеми реформування екологічного законодавства: до питання про створення Екологічного кодексу України [Текст] / А. П. Гетьман // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 172–181.
9. Шульга, М. В. Правові проблеми екологічної безпеки при здійсненні земельної реформи [Текст] / М. В. Шульга // Держ. буд. та місцев. самовряд. – Х. : АПрН України, НДІ держ. буд. та місцев. самовряд., 2002. – Вип. 2. – С. 93–103.

10. Бредіхіна, В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище [Текст] : монографія / В. Л. Бредіхіна; за ред. М. В. Шульги. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2008. – 168 с.
11. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України 30.04.2002 р. – Електронний ресурс. – Режим доступу: // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1_nreg=h_0001_100-02
12. Шефель, С. В. Екософія права [Текст] / С. В. Шефель // *Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил.* – Х. : ХУПС, 2008. – Вип. 1 (30). – С. 18–24. – (Сер. : Соціальна філософія, психологія).
13. Бургарт, Т. І. Сутність та об'єктивна необхідність екософії права [Текст] / Т. І. Бургарт // *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого* : зб. наук. пр.; редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 1. – С. 72–81. – (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
14. Захарова, В. О. Західна екоправова ментальна традиція [Текст] / В. О. Захарова // *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого* : зб. наук. пр.; редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 5. – С. 52–60. – (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
15. Шестаков, В. П. Гармонія [Текст] / В. П. Шестаков // *Философский словарь* – 7 изд. перераб и доп. ; под ред. И. Т. Фролова. – М. : Республика, 2001. – 720 с.
16. Азроянц, Э. А. Архитектура человека [Текст] / Э. А. Азроянц // *Полигнозис.* – 1998. – № 1.
17. Шефель, С. В. Личность постиндустриальной эпохи как феномен социокультурного синтеза [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук; спец. 09.00.11 – социальная философия / С. В. Шефель. – Ростов-н/Д : РГУ, 2002. – 386 с.
18. Шефель, С. В. Екософія права як форма діатропічної методології [Текст] / С. В. Шефель // *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого* : зб. наук. пр.; редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 63–70. – (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
19. Шефель, С. В. Русская социология будущего [Текст] / С. В. Шефель, К. И. Шилин. – М. : РИЦ ИСПИ РАН, 2000. – 378 с. – (Первая энциклопедия третьего тысячелетия; т. 2).
20. Шефель, С. В. Личность постиндустриальной эпохи как феномен социокультурного синтеза (Социально-философское исследование) [Текст] : монографія / С. В. Шефель. – М. : Соц.-гуманит. знания, 2002. – 280 с.
21. Шилин, К. И. Экософия Северного сияния [Текст] : монографія / К. И. Шилин. – М. : Ин-т пробл. малочисл. народов Севера СО РАН, 1998. – 333 с.

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ИСТОКИ ЭКОСОФИИ ПРАВА

Шефель С. В.

Осмыслены мировоззренческие истоки эконософии права, связанные с историческим функционированием разных социокультурных форм ментальной рефлексии субъектов права относительно отношений человека и его социума с природной средой.

Ключевые слова: мировоззрение, право, эконософия, эконоправовой дискурс.

IDEOLOGICAL SOURCES OF THE ECOSOPHY OF LAW

Shefel S. V.

In this article the ideological of sources of the ecosophy of law are comprehended, associated with historical functioning of different sociocultural forms of legal entities' mental reflection, relatively to the relationship of human and his society with natural environment.

Key words: ideology, law, ecosophy, ecolegal discourse.

УДК 1:316.3+340.12

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, доцент

ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ «ВІРТУАЛЬНОГО НАТОВПУ»

Визначено сутнісні характеристики «віртуального натовпу» порівняно з ознаками «класичного натовпу». Досліджено особливості правосвідомості «віртуального натовпу». Проаналізовано вплив інформатизації та комп'ютеризації на розвиток правосвідомості «віртуального натовпу».

Ключові слова: правосвідомість, віртуальний, натовп, правосвідомість «віртуального натовпу».

Актуальність проблеми. У наш час форми буття натовпу та шляхи його формування набули значних змін, що безпосередньо вплинуло на особливості правосвідомості суб'єктів таких утворень. У процесі розвитку інформаційного суспільства можна спостерігати появу такого глобального, наднаціонального феномену, як «віртуальний натовп», який за своїми характеристиками (правосвідомості зокрема) відрізняється від класичних визначень натовпу. Зазначимо, що у науковій літературі активно досліджується сутність «віртуальної реальності», особливості її впливу на людину та суспільство, але практично відсутні наукові розвідки щодо ознак правосвідомості віртуальної спільноти, різновидом якої, на нашу думку, є «віртуальний натовп».

З огляду на наведене **метою** статті є обґрунтування такого поняття, як «віртуальний натовп», та аналіз особливостей правосвідомості цього утворення.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Аргументуючи використання такого поняття, як «віртуальний натовп», з нашої точки зору, слід звернутися до класичних визначень «натовпу». Так, на думку відомого дослідника психології мас С. Московічі, натовп є скупченням людей, які об'єдналися поза

будь-яких установ та на тимчасових основах. Натовпи є асоціальними і являють собою результат тимчасового або безперервного розкладання груп і класів. Натовп відповідає таким поняттям, як «набрід», «люмпен-пролетарі». С. Московічі стверджує, що представники натовпу не належать до певних соціальних груп, існують за межами соціальної структури, не мають певних занять і цілей та живуть поза законами і звичаями. Натовп є злочинним, оскільки складається з шахраїв та потолочі, які здатні до різних форм насильства. Цей дослідник використовує таке поняття, як «злочинний натовп», дії якого загрожують безпеці держави та окремих громадян. Натовп неможливо покарати, оскільки його дії є анонімними та неперсоніфікованими [1].

Італійський дослідник С. Сігеле, розвиваючи теорію свого співвітчизника Ч. Ломброзо про вроджену злочинність, використовує поняття «кримінальний натовп», до якого він зараховує всі соціальні рухи та політичні групи – від анархістів до соціалістів, а також страйкуючих робітників і учасників вуличних мітингів [2, с. 463–465]. З часом у роботах інших учених визначення натовпу дещо пом'якшується і характеризує як правило велике скупчення людей різної соціальної належності, які зібралися несанкціоновано задля протесту або підтримання певного суспільного явища. Меншою мірою використовується поняття «керований натовп», що описує процес натовпоутворення як свідому дію певних суспільно-політичних сил.

Виходячи з наведеного, необхідно зазначити, що правосвідомість будь-якого натовпу, на нашу думку, має свої особливості і не збігається з найбільш поширеними (класичними) визначеннями правової свідомості. Разом з тим натовп може вимагати справедливості, рівності, свободи, відновлення або надання певних прав, тобто хаотично формулювати низку вимог. Підкреслимо, що характеристики натовпу та особливості його правосвідомості змінюються залежно від історичної епохи.

У своїй відомій книзі «Психологія мас» французький учений Г. Лебон виокремлює низку ознак натовпу. В натовпі свідомість зникає, при цьому почуття й ідеї всіх окремих одиниць, що утворюють єдине ціле, приймають один і той самий напрям. Індивід, який певний час перебував у діючому натовпі, починає нагадувати загінотизованого суб'єкта. Г. Лебон, на відміну від С. Московічі, вважає, що натовп – це якісно нова система, а не конгломерат, тобто натовп тільки на перший погляд є хаотичним утворенням, а насправді він являє собою систему зі своєю структурою та своєрідним керуванням. У натовпі людина не схильна стримувати свої інстинкти, оскільки він безвідповідальний та анонімний. Почуття відповідальності, що стримує від протиправних дій окремих індивідів, майже повністю зникає у натовпі. У натовпі будь-яке почуття є заразливим до такого ступеня, що індивід дуже легко приносить у жертву свої особисті інтереси на користь колективним. Натовпу відомі тільки прості і крайні почуття: будь-яку думку, ідею, вірування він сприймає як догму або їх повністю відкидає. Натовп за своєю природою

ніколи не прагне правди, він відвертається від очевидності, яка не подобається йому і вклоняється хибним ідеям, що здаються йому вірними. Треба зазначити, що натовп є дуже мінливим і здатен моментально реагувати на імпульси, що надходять від лідерів [3].

Отже, правосвідомість натовпу є рухливою, нестійкою та еkleктичною і залежить від настроїв найбільш активних осіб і будь-яких подій, що відбуваються навколо. Натовп може надати собі будь-яке «право», що не відповідає чинному законодавству.

Відштовхуючись від попередніх визначень «натовпу», вважаємо, що в сучасних умовах суцільної комп'ютеризації та інформатизації суспільного життя можна вести мову про утворення «віртуального натовпу» [4, с. 83]. Під таким ми пропонуємо розуміти різноманітні хаотичні об'єднання користувачів мережі Інтернет, спілкування яких є безособовим, невизначеним у просторі і часі чіткими межами, ненормоване правом, яке базується на певних інтересах та потребах суб'єктів: комунікативних, інформаційних, розважальних, психологічних тощо. У той же час слід підкреслити, що не будь-яке спілкування у всесвітній мережі призводить до такого натовпоутворення, оскільки існують більш-менш керовані об'єднання користувачів (наявність модераторів певних мереж) з певними правилами, постійністю у часі та ін.

Як зазначає українська дослідниця О. Висоцька Інтернет-комунікація має визвольний характер. Це стосується когнітивних характеристик (більші інформаційні ресурси), етико-ціннісних (відсутність бар'єрів у вподобаннях та ціннісних, культурних пріоритетах), емоційних (зняття стресів в ігровому режимі комунікації, використання «потоків свідомості») у письмі, перенесення комплексів та страхів у віртуальну площину тощо). У свою чергу онлайніві співтовариства являють собою приклад віртуальної форми реалізації ідеї відкритості, а також є основою постраціональних комунікативних практик у мережі Інтернет. Серед головних принципів таких співтовариств – антиєрархічність, антикомерційність, антиметанаративність та ін. Не треба, також ідеалізувати характер такої віртуальної комунікації, оскільки асистемність подібної мережної взаємодії несе в собі і потенційні ризики. Гіпертекст може як сприяти розширенню інформації, так і бути дезінформацією, яка через свою «відкритість» визнається правдивою [5, с. 243– 244].

У той же час, означена дослідницею підкреслює, що відкритість має і зворотний бік свого вияву – наявна висока ступінь маргіналізації Інтернет-повідомлень. Причому маргіналізована інформація несе потрібні кодові значення: вона може бути симуляцією (мати «пустий код», тобто це інформація, яка нічого не відображує), може бути гіпертекстом (приховуючи у собі різноманітні контексти, нагадуючи знаменитий борхесівський «лабіринт»), нарешті, вона може дійсно містити реально загрозливий руйнівний потенціал (використовуватися як «всеобуч» для деструктивних дій). Висока свобода комунікації у мережі Інтернет «притягує» до себе різноманітні групи – терористичних, політичних «маргіналів», бандитські угруповання тощо [5, с. 244].

Соціальним наслідком Інтернет-комунікації стає формування так званої «мережної культури», спрямованої на встановлення «мережного індивідуалізму як домінантної форми соціальності» [6, с. 157]. По суті, людина втрачає свою особистість, розчиняючи її у віртуальному просторі, і «народжується» знову, вигадуючи для себе нове ім'я (так званий нік: від англ. *nickname* – прізвисько), створюючи нове віртуальне буття (легенду власного існування) і налагоджуючи комунікацію з іншими суб'єктами мережевого світу.

Так, на думку вітчизняного дослідника О. Кузя, функціонуючи у віртуальному режимі, віртуальному просторі, індивід приписує собі будь-які фізичні і соціальні ознаки [7, с. 279]. Іншими словами, зникають соціальні ознаки репрезентації як стійкі формалізовані структури, відходить на другий план віртуального буття соціальність, редукована до зовнішніх відносно індивідів, оречевлених структур, руйнуються соціальні інститути [8, с. 118]. З'являється *homo virtualis* – Людина Віртуальна, яка є наслідком відчуження людини від власної тілесності [9]. Подібне «розречевлення» людської сутності свідчить про нову топологію розколу: межа прокладається вже не між індивідом і зовнішнім світом, а усередині особистості. Неподільне, але й незлинянне співіснування двох іпостасей – фізичної та духовної – в людській особі опиняється під питанням, що сприяє шизоізації особистості. Темпоральна шизофренія – неспроможність синхронізувати реальний та віртуальний час, може обернутися шизофренією клінічною – неспроможністю психіки сформувати і утримувати цілісний образ власного «Я» [8, с. 127].

Отже, велика кількість людей може спілкуватися в Інтернеті, не називаючи свого власного імені або користуючись вигаданим, застосовуючи знаки, символи та мову, які зрозумілі лише «людині віртуальній». На нашу думку, людина «віртуального натовпу» має своєрідну правосвідомість: вона не обмежена заборонами ні моральними, ні правовими; її дії у просторі і часі позбавлені зовнішнього контролю; вона є вільною створювати будь-який світ. Тільки самоконтроль суб'єкта віртуальної спільноти (релігійні і моральні заборони) та реакція користувачів мережі є запобіжниками щодо поширення неякісної (антиправової, аморальної, неправдивої) інформації. Разом з тим зазначимо, що сам по собі процес інформатизації спричиняє підвищення інтелектуального потенціалу суспільства та особистості. Він по суті являє собою системно-діяльнісний процес оволодіння інформацією (в тому числі правовою) як ресурсом керування і розвитку суспільства. Тобто, суб'єкти «віртуального натовпу» якісно відрізняються від представників класичного натовпу, що описані Г. Лебоном та С. Московічі. Як правило, користувачі мережі Інтернет мають достатньо високий рівень інтелекту, освіти та соціалізовані не тільки у національне суспільство, а й у глобальне співтовариство. «Людина віртуальна» має особливу правосвідомість – вона мислить не тільки категоріями національно-культурної спільноти, в якій мешкає, а й орієнтується

в «нормах» різноманітних мереж, активно глобалізується та є більш відкритою для різноманітних новацій.

Отже, під впливом інформатизації та віртуалізації міжсуб'єктних відносин змінюється свідомість (правосвідомість) людини, – вона інакше сприймає себе у цьому світі. Зокрема, вплив інформатизації пояснюється трьома взаємозалежними процесами, що її супроводжують:

– медіатизацією: процесом удосконалення засобів збирання, зберігання та поширення інформації;

– ком'ютеризацією: процесом удосконалення засобів пошуку і оброблення інформації;

– інтелектуалізацією: процесом розвитку здатності сприйняття і породження інформації, тобто підвищенням інтелектуального потенціалу суспільства, включаючи використання засобів штучного інтелекту [10, с. 143].

Інформатизацію суспільства в принципі треба тлумачити як розвиток, якісне вдосконалення, радикальне посилення за допомогою сучасних інформаційно-технологічних засобів когнітивних соціальних структур і процесів. Аби запобігти утворенню аморального, антиправового віртуального середовища, яке деформує правосвідомість, необхідно, щоб інформатизація була «злита» з процесами соціальної інтелектуалізації та підвищення рівня етико-правової та інформаційної культури окремих користувачів, що істотно впливає на творчий потенціал особистості і всього інформаційного суспільства в цілому. Репрезентуючи себе в інформаційному просторі, користувачі реалізують одне з головних прав людини – право на інформацію та знання. Людина віртуального світу отримує можливість порівнювати законодавчі бази окремих країн, з'ясовувати ставлення до різних правових ситуацій суб'єктів з різноманітних культурних світів. Звичайно таке порівняння потребує високого інтелектуального та культурного рівня користувачів, оскільки наявна в Інтернеті інформація може як позитивно, так і негативно вплинути на правосвідомість усіх суб'єктів суспільного простору.

У свою чергу наукові і технологічні досягнення здатні впливати на людські ціннісні орієнтири в суспільстві, заснованому на знанні. Самі досягнення сучасної науки змушують піддати скепсису багато ціннісних настанов свідомості (правосвідомості зокрема), відмовитися від існуючих догм і забобонів. Наука і технологія сьогодні в змозі піддати радикальному переоцінюванню не тільки наші уявлення про фізичну, хімічну або біологічну реальність, а й наші погляди на ресурси суспільного розвитку та перспективи людської спільноти. Питання, пов'язані з розглядом сюжетів глобального характеру, стають предметом обговорення в пресі, на радіо, у телевізійному просторі та в Інтернеті. ЗМІ та Інтернет стають своєрідним полем взаємодії професійних наукових експертів і суспільної думки. У суспільстві, заснованому на знаннях та інформації, не тільки члени експертних організацій, а й будь-який громадянин має право на доступ до достовірної наукової інформації відкритого характеру

в тій галузі, що його цікавить. При цьому важлива сама можливість інтерактивної взаємодії громадян з існуючими джерелами інформації, зокрема правової. У даному контексті безсумнівне значення має феномен Інтернету. Поява в нашому житті телекомунікаційної мережі Інтернет зробила дійсну інформаційну революцію. Як слушно зауважив директор інституту ЮНЕСКО з інформаційних технологій, в процесі утворення і становлення інфосфери людство вперше зіштовхнулося з феноменом надбіологічних, надпсихологічних змін особистості, оскільки у творців інфосфери вже є свій спосіб мислення, нова етика та культура розуміння [11, с. 2–4]. Беручи до уваги це твердження, можна зробити такий висновок: комп'ютер, інформаційна техніка та технології не тільки виступають як множителі інтелекту, а й відкривають нові виміри свідомості (правосвідомості зокрема). Перманентна комунікація – це невід'ємна функція глобальних мереж, що зв'язує ці виміри воедино та утворює впорядковану систему нової інформаційної культури як передумови становлення суспільства, заснованого на знанні, а також є підґрунтям розвитку віртуальної спільноти.

Сьогодні народжуються нові знакові системи і такі схеми розуміння і засвоєння правових та, на жаль, антиправових знань, які пов'язані не стільки зі словом, звуком, скільки з зоровим рядом, образом, формою та кольорами. Вчені зазначають, що з появою комп'ютерів і глобальних комп'ютерних мереж створюються принципово нові (на відміну від книги, газети, телебачення) методи людського спілкування, одержання знань та впливу на суспільну правосвідомість. Ці методи фіксуються в нових соціальних формах людських відносин, нових типах діяльності і стійких формах свідомості та самосвідомості. Комп'ютерна мережа в такому постановленні питання принципово відрізняється від рукопису і книги тим, що вона скоріше не джерело, не одержувач, не оброблювач, не охоронець друкованих знаків, інтерпретованих людиною, а генератор (навіть диктатор) нових форм його комунікативної активності. Досягнення науки не можуть використовуватися на суто уніфікованій основі в суспільстві, заснованому на знаннях. Сучасний погляд на суспільні процеси, що сформувався в умовах постмодерної ситуації, відзначає приматом культуроцентристської настанови. Саме тому для ефективного використання знання необхідна соціокультурна контекстуалізація застосування конкретної наукової парадигми. Це є очевидним навіть в умовах високорозвинених країн Європи, де зберігаються істотні риси розходження в регіональному і національному планах, незважаючи на присутність значної єдності в усіх сферах громадського, правового життя.

Вочевидь, суспільна правосвідомість сучасних демократичних систем (України зокрема) є квінтесенцією інституційного та неінституційного рівнів, віртуального та реального правових світів, що пов'язані між собою комунікативною взаємозалежністю окремих суб'єктів, ставлення до права та закону яких з'ясовується під час інтерсуб'єктивної взаємодії. Тобто, інформаційне

суспільство та його потужності можуть, з одного боку, формувати надправову, віртуальну правосвідомість, яка є основою функціонування «віртуального натовпу», а з другого – сприяти поінформованості громадян, їхній консолідації у громадянському суспільстві, допомагати боротися з протиправними та аморальними виявами у суспільстві силою громадського впливу. З точки зору Ж. Бодрійяра, в наш час змінилося саме середовище, що породжувало класичний натовп, а саме – місто. На його думку, місто перестало бути політико-індустріальним полігоном, яким воно було у ХІХ ст., тепер це полігон знаків, засобів масової інформації, коду [12, с. 157].

Висновок. Правосвідомість «віртуального натовпу» є своєрідним символічним феноменом, який має ознаки несистемності, антиєрархічності, поліномативності. Правосвідомість «віртуального натовпу» не має чіткого аксіологічного підґрунтя та не обмежена національно-культурними кордонами. Характеристика правосвідомості суб'єктів «віртуального натовпу» суттєво відрізняється від ознак правосвідомості представників так званого «класичного натовпу» рівнем освіти, місцем у соціальній ієрархії, особливостями світосприйняття тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Московичи, С. Век толп : исторический трактат по психологии масс [Текст] / С. Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 478 с.
2. Психология масс [Текст] : хрестоматия. – Самара : Бахрах-М, 2006. – 592 с.
3. Лебон, Г. Психология масс [Текст] / Г. Лебон. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – 320 с.
4. Калиновский, Ю. Ю. Правосвідомість народу та «правосвідомість натовпу» : порівняльна характеристика [Текст] / Ю. Ю. Калиновський // Гуманіт. часопис. – 2006. – № 4. – С. 79–86.
5. Висоцька, О. Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства) [Текст] : монографія / О. Є. Висоцька. – Дніпропетровськ: «Інновація», 2009. – 316 с.
6. Кастельс, М. Галактика Інтернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе [Текст] / М. Кастельс; пер. с англ. А. Матвеева; под. ред. В. Харитоновна. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 328 с.
7. Кузь, О. М. Репрезентації суб'єктності в постсучасності [Текст] : монографія / О. М. Кузь. – Х. : ФОП Лібуркіна Л. М. ; ВД «НЖЕК», 2010. – 312 с.
8. Корабльова В. М. Покоління в полі культури: множинність репрезентацій [Текст] : монографія / В. М. Корабльова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 180 с.
9. Бек, У. Что такое глобализация? [Текст] / У. Бек : пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; общ. ред. и послесл. А. Филлипова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
10. Руденко, С. О. Сутність прийняття управлінських рішень у суспільстві, заснованому на знаннях [Текст] / С. О. Руденко // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2007. – № 2 (28). – С. 141–149.
11. Кинелев, В. Г. Контуры системы образования XXI века [Текст] / В. Г. Кинелев // ИНФО. – 2000. – № 5. – С. 2–7.
12. Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть [Текст] / Ж. Бодрийяр. – 2-е изд. – М. : Добросвет, КДУ, 2006. – 389 с.

ПРИРОДА И СУЩНОСТЬ ПРАВОСОЗНАНИЯ «ВИРТУАЛЬНОЙ ТОЛПЫ»

Калиновский Ю. Ю.

Определены сущностные характеристики «виртуальной толпы» в сравнении с признаками «классической толпы». Исследованы особенности правосознания «виртуальной толпы». Проанализировано влияние информатизации и компьютеризации на развитие правосознания «виртуальной толпы».

Ключевые слова: правосознание, виртуальный, толпа, правосознание «виртуальной толпы».

NATURE AND ESSENCE OF LEGAL CONSCIENCES OF «VIRTUAL CROWD»

Kalinovski Y. Y.

Certain the essence descriptions of “virtual crowd” by comparison to the signs of “classic crowd”. Investigated the features of legal consciences of “virtual crowd are”. Analysed the influence of informatization and computerization on development legal consciences of “virtual crowd”.

Key words: legal consciences, virtual, crowd, legal consciences of «virtual crowd».

УДК 340.12

Г. В. Коваленко, здобувачка

ОСНОВНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ПРАЦІ РОНАЛДА ДВОРКІНА «СЕРЙОЗНИЙ ПОГЛЯД НА ПРАВА»

Розглянуто основні ідеї одного з провідних сучасних американських філософів Роналда Дворкіна – його опозиція правовому позитивізму, інтерпретація прав людини в сучасному світі, співвідношення моралі і права.

Ключові слова: Роналд Дворкін, права людини, критика правового позитивізму, Конституція США, роль суду в реалізації громадянських прав і свобод.

Актуальність проблеми. Однією з нагальних потреб сучасного українського правознавства є ознайомлення з теоретичним досвідом світових лідерів. Серед них – американський учений Роналд Дворкін (народився у 1931 р.), який є одним із найбільш впливових сучасних філософів права. Він став всесвітньовідомим завдяки своїй першій великій праці «Taking Rights

Seriously» [1]. Після неї він опублікував серію інших книг (див. нижче бібліографію його головних праць), які привертають увагу і породжують жваві дискусії серед юристів та філософів багатьох країн.

Перша книга Р. Дворкіна вже стала класичною для дослідників в усіх напрямках філософії права. В ній він розглядає низку проблем, пов'язаних зі з'ясуванням сутності права і правознавства. Попри те, що вона вийшла вже понад тридцять років тому, порушені в ній питання залишаються актуальними й на сьогодні. Це проблеми, що стосуються правової онтології, антропології, гносеології, аксіології та історії філософії права. Стисло резюмуючи тематику своєї книги, сам Р. Дворкін характеризує її так: «питання про те, *що* є закон і хто й коли має його додержуватися» [2,1].

Оскільки така характеристика збігається з головними завданнями філософії права, ця обставина дозволяє вважати корисним розгляд основних ідей даної праці Р. Дворкіна у пропонованій статті.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Перша книга Р. Дворкіна вийшла наприкінці 1970-х і тільки у США за наступні 20 років витримала 15 перевидань. Згідно з Вікіпедією, цю книгу перекладено на декілька європейських мов (німецьку, французьку, італійську, чеську, португальську, сербську, російську), а також на японську. Її переклад в Україні під назвою «Серйозний погляд на права» вийшов у 2000 р. за підтримки Інституту відкритого суспільства (Будапешт) та Міжнародного фонду «Відродження» (Київ) [2].

Ця книга Р. Дворкіна стала предметом обговорення перш за все в англійській літературі. Це праці А. Брауна [3], Дж. Берка [4], Джастіни Берлі [5], М. Коена [6], П. Гефні [7], С. Геста [8], А. Ханта [9], А. Ріпштейна [10]. Присвячені концепції Р. Дворкіна монографії вийшли також у Німеччині (праці Клавдії Бітнер [11], Е. Романуса [12], Клавдії Рам [13], Р. Воткінса-Бінца [14], Ф. Вілкса [15]), Швейцарії (М.-М. Штольц [16]), Франції (С. Веше і В. Дзанетті [17]), Бельгії (Жюлі Алар [18]), Португалії (Вера Карам де Чугейрі [19], Сандра П.М. Родрігес [20]), Сербії (Біляна Наранчич [21], Міша Чуркович [22]). Географія цих видань дозволяє зробити такий висновок: чим успішніше розвиток демократії у відповідних країнах, тим більшим є зацікавлення цією працею.

У літературі пострадянських країн творчий доробок Р. Дворкіна розглядався у працях російських дослідників Н. Мотрошилової [23], Ю. Ветютньова [24], Л. Макеєвої [25], а також у кандидатських дисертаціях О. Ігнаткіна [26] та В. Діанова [27]. Попри те, що в українській науковій і навчальній літературі часто згадується підхід Р. Дворкіна (див., наприклад, монографію С. Погребняка [28]), систематичного аналізу його праць ще немає (єдиними публікаціями, в яких дається загальний аналіз підходу Р. Дворкіна в українських виданнях, є підрозділ вступної статті американського автора Б. Бікса до збірника «Філософія права» [29] і стаття аргентинського правника Є. Булігіна, вміщена в альманасі «Проблеми філософії права» [30]).

Метою статті є аналіз філософсько-правового змісту першої програмної праці Р. Дворкіна «Серйозний погляд на права».

У даній роботі формулюється і відстоюється оновлена версія ліберальної теорії права, що ґрунтується на визнанні пріоритету особистості, її гарантованої свободи та самореалізації. З цих позицій Р. Дворкін різко критикує ліберальну теорію права, що домінувала на той час в англо-американській юриспруденції. На його думку, ця теорія складається із двох частин, які беруть свій початок у філософії Джереми Бентама. Перша частина – теорія того, *що є* право, зокрема про необхідні та достатні умови, за яких правове твердження є істинним. Це теорія власне правового позитивізму. Друга ж частина – теорія того, *яким має бути* право і як повинні діяти правові інститути. Це теорія утилітаризму, відповідно до якої закон і його інститути повинні служити загальному добробуту і нічому іншому.

Критичним зауваженням Р. Дворкін піддає обидві частини згаданої теорії, ставлячи під сумнів взаємну незалежність цих частин. У конструктивній частині своєї праці він підкреслює провідну ліберальну ідею особистих прав людини і пропонує своє бачення загальної теорії права, що повинна бути водночас *нормативною і концептуальною*.

За Р. Дворкіном, нормативна частина вміщує *теорію законодавства, теорію винесення рішення та теорію виконання*. Відповідно у цих трьох теоріях нормативно-правові питання розглядаються з погляду законодавця, судді та пересічного громадянина. У свою чергу кожна з цих теорій складається з підпорядкованих їй теорій нижчого рівня.

Теорія законодавства повинна включати: 1) *теорію легітимності*, що визначає обставини, за яких окрема особа або група осіб мають право на законотворчість; 2) *теорію законодавчої справедливості*, що визначає закон, який законодавець має право або повинен створювати.

Теорія винесення рішення має включати: 1) *теорію оспорювання*, що встановлює норми, які повинні застосовувати судді при вирішенні складних юридичних справ; 2) *теорію судочинства*, що пояснює, чому й коли саме судді, а не якісь інші групи або інституції повинні приймати рішення, винесення яких вимагає теорія оспорювання.

Теорія виконання повинна відокремити й проаналізувати два аспекти: 1) теорію поважання, що розглядає *природу і межі обов'язку громадянина додержуватися закону* в різноманітних державах і за різноманітних обставин; 2) теорію, де *визначено цілі покарання та його виконання* і зазначено, як саме посадовим особам слід реагувати на різні категорії злочинів та правопорушень [2, с. 2].

Р. Дворкін указує, що концептуальна частина теорії потребує залучення результатів інших наук. Зокрема, вона спирається на філософію мови, а отже, на логіку і метафізику. Так, питання про те, що означають твердження закону та чи завжди вони є істинними, безпосередньо пов'язані з дуже складними і полемічними питаннями філософської логіки [2, с. 9].

Уявляється за необхідне докладніше розкрити згадані доробки Р. Дворкіна у філософській теорії права. Він твердить, що на відміну від позиції позитивістів, які вважають, що право складається тільки з *правил*, крім них, правові системи містять і *принципи*. На його думку, *принципи права* – це *моральні судження*, слухність яких проілюстровано, підтримано чи обґрунтовано офіційними актами в минулому (текстами законів, судовими постановами, конституціями). На відміну від правил принципи мають не технічну, а філософську природу. «"Принципом" я називаю норму, якої слід додержуватися не тому, що вона наблизить або гарантуватиме виникнення бажаної економічної, політичної чи соціальної ситуації, а тому, що вона є вимогою справедливості, чесності чи якогось іншого морального виміру» [2, с. 47].

Різниця між принципами та правилами складається в логічній відмінності, що стосується ступеня їхньої універсальності і мети. «Обидва набори норм указують на конкретне рішення щодо юридичного обов'язку при конкретних обставинах, але вони відрізняються за характером заданого ними напрямку» [2, с. 50].

Р. Дворкін обґрунтовує важливість і необхідність додержання та застосування суддями правових принципів (розроблених доктрин), які склалися історично і вже «вмонтовані» у правову систему. Величезну роль у цьому імпліцитному процесі відіграли рішення Верховного суду США. Слід сказати, що протягом усієї своєї історії його судді займалися саме моральним прочитанням (тлумаченням) Конституції при розгляді конкретних складних справ, щодо яких не було ясного і однозначного рішення через відсутність прецедентів чи прямої вказівки в Конституції або чинних статутах.

У цьому зв'язку й виникає питання про розгляд складних справ і особливо про розгляд конституційних справ. Р. Дворкін наводить численні приклади застосування принципів у судовій практиці, які пронизують правову систему англо-американського права як основні доктрини. Він цитує посилання на принципи із судових рішень на кшталт: «Ми повинні узяти до уваги загальний принцип, згідно з яким за відсутності шахрайства людина, що вирішила не читати контракт перед його підписанням, не може пізніше відмовитися від виконання зобов'язань за цим контрактом»; «При застосуванні цього принципу важливим чинником є основний догмат про волю правомочних сторін контракту»; «Воля контракту – не настільки нерушима доктрина, щоб не дозволяти ніяких попереджень у сфері, з якої ми маємо справу»; «У такому суспільстві, як наше, де автомобіль є звичним і необхідним атрибутом повсякденного життя і де його використання становить значну загрозу водієві, пасажирам і оточуючим, виробник має особливий обов'язок у зв'язку з конструюванням, рекламою та продажем своїх автомобілів. Таким чином, суди повинні ретельно вивчати договори, щоб визначити, чи справедливо тлумачаться там інтереси споживачів і навколишніх»; «Чи існує принцип найбільше знайомий і сильніше вмонтований в історію англо-американського права, ніж

основна доктрина, відповідно до якої суди не повинні дозволяти використовувати себе як інструмент беззаконня і несправедливості?» тощо [2, с. 49–50].

Приклади правил: «На гірській дорозі не дозволяється рухатися зі швидкістю, що перевищує шістьдесят миль на годину», або «Заповіт недійсний, якщо його не підписано трьома свідками». Останні два приклади дуже відрізняються від норм, наведених вище, тому що є юридичними правилами, а не юридичними принципами [2, с. 49]. Правила містять чітку й однозначну директиву за моделлю «все, або нічого», тоді як принципи потребують додаткового тлумачення і пояснення, чому обрано саме той, а не інший принцип.

Р. Дворкін вступає в полеміку з Хартом, який вважав, що є такі правила, за рамки яких суддя не може вийти. Р. Дворкін відповідає на критику Харта, вказуючи, що сам же Харт, характеризуючи правила, представляє деякі з них як принципи [2, с. 97]. З цього випливає висновок, про те що, крім правил, існують ще й певні принципи, і від них ухилитися неможливо.

Р. Дворкін спростовує позицію юридичного позитивізму, за якою право повністю складається із правових норм, а судді, вирішуючи судові справи, мають свободу дій тільки тоді, коли жодна наявна норма права не підходить для суперечності, яку вони розглядають. Натомість він запропонував альтернативне бачення права, згідно з яким ресурси судді «відповідно до права» більш різноманітні, а процес визначення того, чого вимагає право в конкретному випадку, більш витончений.

Тому слід доопрацювати доктрину дискреційного права, і Р. Дворкін вносить дві пропозиції. По-перше, він вважає, що у складних справах обов'язком судді є не стільки ретроспективне виявлення правил, а встановлення того, які права мають сторони. По-друге, суддя, діючи на власний розсуд, у своїй аргументації спиратиметься на принципи при ухваленні рішення у справі.

У цьому зв'язку американський дослідник розглядає проблему, яка полягає вже не у відсутності права у вирішенні складних питань, а в його надмірності. Це ті випадки, коли правові принципи підтримують різноманітні результати, і виникає запитання: до якої саме постанови повинен схилитися суддя? «Право діяти на власний розсуд, як дірка в бублику, не існує ніде, крім простору всередині обмежувального пояса. Тому це поняття відносне. Завжди є сенс запитати: «На власний розсуд – згідно з якими нормами?» чи «На власний розсуд – стосовно якого владного органу?» Загалом відповідь на ці запитання буде ясною з контексту, але у деяких випадках посадова особа може з однієї точки зору мати право діяти на власний розсуд, а з іншої – ні. Як це буває майже з усіма термінами, на точне значення «права діяти на власний розсуд» (дискреційного права) впливають особливості контексту» [2, с. 59].

Р. Дворкін вважає, що суддя повинен керуватися такою стратегією:

1) розглянути розмаїтість поглядів на те, чого вимагає право в даному питанні;

2) відкинути ті твердження, які неадекватні колишнім офіційним актам;
3) серед теорій, які адекватно узгоджуються з матеріалами судової справи, суддя має обрати ту теорію, що є найкращою з погляду моралі [2, с. 112].

Остання з названих стадій формування судової постанови полягає у тому, що моральні чинники відіграють надзвичайно важливу, навіть головну роль у погляді Р. Дворкіна на те, як судді вирішують (і повинні вирішувати) судові справи.

Р. Дворкін відзначає, що у разі конфлікту між правилами це приведе до виключення або скасування одного з конкуруючих правил (норми) у складних справах. У разі ж конфлікту принципів хоча один з них і виходить на перший план, але інші принципи не втрачають свого значення.

У центрі подальших міркувань Р. Дворкіна перебуває питання щодо того, чому й коли саме виникає проблема співвідношення справедливості та права. У розділі 6 «Справедливість і права» розглянуто основу теорії законодавчих прав. За допомогою аналізу теорії справедливості Дж. Ролза доводиться, що наші інтуїтивні уявлення про справедливість передбачають не тільки те, що люди мають права, а й те, що одне з цих прав є фундаментальним і навіть аксіоматичним (це чітка концепція права на рівність, яке Р. Дворкін називає правом на рівне піклування і повагу).

Саме в світлі цього права Р. Дворкін розглядає питання про «серйозне ставлення до прав». У межах нормативної теорії виконання йдеться не про якийсь конкретний набір особистих прав, а тільки про певні наслідки визнання того факту, що індивіди мають деякі переконання щодо їхніх юридичних прав. «Конструктивна модель не виходить апріорі із скептицизму чи релятивізму. Навпаки, вона стверджує, що ті чоловіки та жінки, які мислять у рамках даної моделі, щиро додержуватимуться кожен своїх переконань, які вони привносять до неї, і що ця щирість поширюватиметься і на критику політичних актів або систем, що зневажають найглибші з цих переконань,— критику, вмотивовану несправедливістю таких актів або систем» [2, с. 236].

Важливо, аби політична теорія визнавала, що багато які претензії на права, у тому числі й дуже важливі, не можуть вважатися абсолютними, і аби у ній були визначені принципи, на яких повинні ґрунтуватися офіційні рішення у випадках, коли права є спірними. Зокрема, виникає запитання: як юристи повинні ставитися до громадянської непокори? Тут погляди Р. Дворкіна перекликаються з положенням Томи Аквінського, який вважав, що у разі появи несправедливих законів їх не тільки можуть не виконувати громадяни, а й зобов'язані не виконувати!

У розділі 8 «Цивільна непокора» аналіз Р. Дворкіна поширюється на випадки невизначеності та суперечностей у розумінні юридичних прав. Тут виникають два запитання: 1) якими є базові права і обов'язки громадянина, коли його конституційні права не визначено, але він щиро переконаний, що уряд не має права змусити його робити те, що він вважає несправедливим?;

2) якими є обов'язки посадових осіб, котрі вважають, що даний громадянин не правий у своєму уявленні про закон? Р. Дворкін пише: «Далеко не очевидно, що громадянська непокора зменшує повагу до закону; проте навіть якщо ми вважаємо, що це саме так, дана обставина не стосується суті справи. Перспектива утилітарної вигоди не може виправдати заборону людині робити те, що вона має право робити, а гадане зростання поваги до закону є лише утилітарною вигодою. Підстави для того, аби хвалитися, що ми поважаємо індивідуальні права, не існує, якщо це не пов'язане з певними жертвами, а тут жертва полягатиме в тому, що ми відмовляємося від будь-яких незначних вигод, які дістала б наша держава, якби відкинула ці права, виявивши їхню незручність. Отже, загальне благо не може бути вагомою підставою для урізання прав, навіть якщо йдеться про вигоду, що полягає в зростанні поваги до закону» [2, с. 276].

Цілком логічно у розділі 12 «Які права у нас є» перевага надається політичним правам. У тому історичному контексті, в якому писалася книга, це було відповіддю на актуальні запити часу (масові відмови від призову до війська, протести проти війни у В'єтнамі, боротьба афроамериканців за рівні права тощо). Позиція Р. Дворкіна є чіткою і непохитною: «Якщо ми дозволимо умоглягну підтримку виправданню через посилення на надзвичайні обставини чи вирішальну користь, тоді ми ... анулюємо права» [2, с. 279]. Р. Дворкін тлумачить конкретні права як похідні від абстрактного права на піклування і повагу, що вважається фундаментальним і аксіоматичним. З нього випливають громадянські та економічні права (зокрема, права на соціальний захист найбідніших соціальних груп). Дуже актуальними в умовах сучасної України є слова Р. Дворкіна: «... слабкіші члени політичної спільноти мають право на піклування та повагу з боку своїх урядів, рівнозначні піклуванню та повазі, що їх забезпечили собі сильніші члени спільноти, так що коли деякі люди мають свободу приймати рішення незалежно від того, яким буде вплив цих рішень на загальне благо, тоді й усі інші люди повинні мати таку саму свободу» [2, с. 279].

Висновок. На противагу застарілій ліберально-позитивістській філософії права, що закликала до відокремлення права від моралі і політики, Р. Дворкін пропонує більш життєздатну теорію, що «вмонтована» у більш загальну філософію політики і моралі.

Аналізуючи концептуальну частину загальної теорії права, Р. Дворкін наполягає на тому, що юридичні правила не можуть скласти всю повноту права і потребують залучення моральних принципів, що можуть передувати будь-якій формі законодавства.

Відповідно до пріоритету, індивіди або групи можуть мати в суді права, крім тих, які чітко визначені в законодавстві.

Р. Дворкін відстоює тезу, згідно з якою стосовно держави індивіди можуть мати певні права ще до їхнього законодавчого закріплення. Зокрема, громадяни можуть протестувати проти законодавчого рішення на будь-якій обгрунтованій підставі.

БІБЛІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ ПРАЦЬ Р. ДВОРКІНА

Dworkin R. *The Philosophy of Law (Oxford Readings in Philosophy)*. – New York: Oxford University Press, 1977. (Переклади на італійську: Dworkin R. *I diritti presi sul serio*. – Milano: Il Mulino, 1982; німецьку: Dworkin R. *Bürgerrechte ernstgenommen*. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp – 1984; японську: 木下毅 小林公 野坂泰司訳『權利論(1–2)』木鐸社, 1986; французьку: Dworkin R. *Prendre les droits au sérieux*. – P.: PUF, 1995; українську: Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Пер з англ. А. Фролкін. – К.: Основи, 2000; чеську: Dworkin R. *Když se práva berou vážně*. Praha: OIKOYMENH, 2001; сербську: Дворкин Р. Суштина индивидуалних права. – Београд: Подгорица, 2001; португальську: Dworkin R. *Levando os direitos a sério*. – São Paulo: Martins Fontes, 2002; російську: Дворкин Р. О правах всерьез / Пер. с англ.; ред. Л. Б. Макеева. – М.: РОС-СПЕН, 2005).

Dworkin R. *A Matter of Principle*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985.

Dworkin R. *Law's Empire*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986.

Dworkin R. *Philosophical Issues in Senile Dementia*. – Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1987.

Dworkin R. *A Bill of Rights for Britain*. – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1990.

Dworkin R. *Life's Dominion: An Argument About Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom*. – New York: Alfred A. Knopf, 1993.

Dworkin R. – *Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

Dworkin R. *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.

Dworkin R. *A Badly Flawed Election: Debating Bush v. Gore, the Supreme Court, and American Democracy*. – New York: New Press, 2002.

Dworkin R. *Justice in Robes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

Dworkin R. *Is Democracy Possible Here? Principles for a New Political Debate*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006.

Dworkin R. *The Supreme Court Phalanx: The Court's New Right-Wing Bloc*. – New York: New York Review Books, 2008.

Dworkin R. *Justice for Hedgehogs*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dworkin, R. *Taking Rights Seriously* [Text] / R. Dworkin. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. – P. XV. – 293 p.
2. Дворкін, Р. Серйозний погляд на права [Текст] : пер. з англ. А. Фролкін / Р. Дворкін – К. : Основи, 2000. – 519 с.
3. Brown, A. Ronald Dworkin's Theory of Equality: Domestic and Global Perspectives [Text] / Alexander Brown. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2009.
4. Burke, J. J. A. *The Political Foundation of Law : The Need for Theory with Practical Value* [Text] / John J.A. Burke. San Francisco : Austin & Winfield, 1992.
5. Burley, J. ed. *Dworkin and His Critics* [Text] / Justine Burley. Oxford : Blackwell Publishing, 2004.

6. Cohen, M. ed. Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence [Text] / Marshall Cohen. L. : Duckworth, 1984.
7. Gaffney, P. Ronald Dworkin on Law as Integrity: Rights as Principles of Adjudication [Text] / Paul Gaffney. – Lewiston, N. Y. : Mellen University Press, 1996.
8. Guest, S. Ronald Dworkin (Jurists: Profiles in Legal Theory) [Text] / Stephen Guest. Stanford : Stanford University Press, 1991.
9. Hunt A. ed. Reading Dworkin Critically [Text] / Alan Hunt. – N. Y. : Berg, 1992.
10. Ripstein, A. ed. Ronald Dworkin (Contemporary Philosophers in Focus) [Text] / Arthur Ripstein. Cambridge : Cambridge University Press, 2007.
11. Bittner, C. Recht als interpretative Praxis [Text] / Claudia Bittner – Berlin : Duncker u. Humblot, 1988.
12. Romanus, E. Soziale Gerechtigkeit, Verantwortung und Würde [Text] / Eckhard Romanus. – Freiburg, Br. : Alber, 2008.
13. Rahm, C. Recht und Demokratie bei Jürgen Habermas und Ronald Dworkin [Text] / Claudia Rahm. – Frankfurt am Main : Lang, 2005.
14. Watkins-Bienz, Renée M. Die Hart-Dworkin-Debatte [Text]. – Berlin : Duncker und Humblot, 2004.
15. Wilkes, Florian. John Rawls, Theorie der Gerechtigkeit, und Ronald Dworkin, These der Rechte [Text] / Florian Wilkes. – Frankfurt am Main : Lang, 1997.
16. Strolz, M. M. Ronald Dworkins These der Rechte im Vergleich zur gesetzgeberischen Methode nach Art [Text] / Marc Maria Strolz. 1 Abs. 2 und 3 ZGB. – Zürich : Schulthess, Polygraph. Verl., 1991.
17. Wesche, Stefen and Zanetti, Véronique, eds. Dworkin: Un débat [Text] / Stefen Wesche and Véronique Zanetti. – P. : Ousia, 2000.
18. Allard, J. Dworkin et Kant: Réflexions sur le judgement [Text] / Julie Allard. Bruxelles : Editions de l'ULB, 2001.
19. Karam de C. V. Filosofia do direito e modernidade: Dworkin e a possibilidade de um discurso instituinte de direitos [Text] / Karam de Chueiri Vera. Curitiba : JM, 1995.
20. Rodrigues, S. P. M. A Interpretação Jurídica no Pensamento de Ronald Dworkin [Text] / Sandra Paula Martinho Rodrigues, Uma Abordagem. – Coimbra : Almedina, 2005.
21. Наранчић, Биљана «Схватанье о праву Роналда Дворкина» [Text] / Биљана Наранчић, Нови Сад, 2004.
22. Ђурковић, Миша. Поредак, морал и људска права [Text] / Миша Ђурковић. – Београд, 2001.
23. Мотрошилова, Н. В. Этическое обоснование права (Рональд Дворкин) [Текст] / Н. В. Мотрошилова // История философии: Запад –Россия –Восток (книга четвертая: Философия XX века); под ред. Н. В. Мотрошиловой и А. М. Руткевича. – М., 1999. – С. 429–432.
24. Ветютнев, Ю. Ю. О правопонимании Рональда Дворкина [Текст] / Ю. Ю. Ветютнев // Журн рос. права. – 2005. – № 10. – С. 93–102.
25. Макеева, Л. Б. Философия эгалитарного либерализма в США: Джон Ролз и Рональд Дворкин [Текст] / Л. Б. Макеева // История философии. – 2006. – № 12. – С. 45– 62.
26. Игнаткин О. Б. Проблема «либерального равенства» в концепции Рональда Дворкина [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 – М., 2005. – 178 с.
27. Дианов В. Н. Концепция «господства права» в современной англо-американской юридической мысли [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Дианов В. Н.; [Место защиты: Ин-т государства и права РАН]. – М., 2008. – 208 с.

28. Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) [Текст] / С. П. Погребняк – Х. : Право, 2008. – 240 с.
29. Бікс, Б. Теорія природного права Роналд Дворкін [Текст] / Б. Бікс // Філософія права; за ред. Дж. Фейнберга та Дж. Коулмена. – К. : Основи, 2007. – С. 30–35.
30. Булыгин, Е. К проблеме объективности права [Текст] / Е. К. Булыгин // Проблемы философии права. – 2005. – Т. III, № 1–2. – С. 7–13.

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ ИДЕИ ТРУДА РОНАЛЬДА ДВОРКИНА «СЕРЬЕЗНЫЙ ВЗГЛЯД НА ПРАВА»

Коваленко Г. В.

Рассмотрены основные идеи одного из ведущих современных американских философов Роналда Дворкина – его оппозиция правовому позитивизму, интерпретация прав человека в современном мире, соотношение морали и права.

Ключевые слова: Роналд Дворкин, права человека, критика правового позитивизма, Конституция США, роль суда в реализации гражданских прав и свобод.

LEGAL-PHILOSOPHICAL IDEAS OF RONALD DWORWIN'S «TAKING RIGHTS SERIOUSLY»

Kovalenko H. V.

This paper is devoted to the analysis of main ideas of the first R. Dworkin's book, "Taking Rights Seriously", – his opposition to legal positivism, interpretation of human rights in modern world, correlation of law and morals.

Key words: Ronald Dworkin. human rights, critique of the legal positivism. Constitution of the USA, role of courts in the provision of civic rights and liberties.

УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук

ЗВИЧАЙ ЯК ПОЧАТОК ПРАВА

Публікацію присвячено дослідженню одного з найстаріших регуляторів суспільних відносин – звичаю. Показується його становлення на території України та значення для міжнародного права. Аналізуючи історію звичаю, автор намагається зробити акцент на його ціннісній та антропологічній силі. Також досліджується вплив звичаю на формування системи права.

Ключові слова: звичай, суспільні відносини, суспільний регулятор, правова система, морально-правова філософія, антропологія права.

Актуальність проблеми. Тривалі процеси державної трансформації та правової реформи в основних галузях суспільного життя, увага, яка приділяється найбільш вагомим аспектам державного та юридичного характеру іноді приводить до того, що деякі нові суспільні відносини «не помічаються» державою, що приводить до гальмування їхнього правового закріплення. Враховуючи рухливість та швидкість суспільного життя людства, нові нерегульовані відносини з'являються частіше і частіше.

Відсутність правового регулювання приводить до того, що самі учасники подібних відносин встановлюють правила за якими взаємодіють. Якщо цих правил дотримуються деякий час, то їм вже можна надати статус звичаю. Таким чином, звичай набуває нового окрасу: втрачає свою вагу для держави та законодавства, але не зникає і набуває нового значення для іншого учасника суспільних відносин – людини. Регулятор, який залежить виключно від людини буде визивати більше поваги і бажання його застосувати, ніж джерело права «спущене» державою. «Звичка» – «вподобання» – «звичай»: цей ряд позначає зростаюче звільнення нормативності від зумовленості фактичним...» – писав Густав Радбрух. Даючи тлумачення звичаю, Радбрух виявляє декілька його проявів: «вишуканий звичай» – певна форма поведінки, «порядність», «ввічливість» і наприкінці «такт», як вища форма звичаю. Причому такт – це форма звичаю яка відповідає загальній справедливості тоді як порядність і ввічливість – конкретні прояви цієї справедливості. [1, с.170] Тому доцільно з таких позицій переосмислити звичай.

Аналіз дослідження. Як джерело права звичай досліджувався як правниками, так і філософами права. При цьому найбільша увага приділялась його юридичним ознакам. Ступінь дослідженості звичаю з цього боку дуже висока. Але розгляд звичаю лише як початкового підґрунтя для формування права, його принципів, врахування ціннісного аспекту проводився несистемно через розкриття окремих проблем. Тому на сьогодні фактично повно не розглянуто вплив цього регулятора суспільних відносин на формування системи правових принципів і цінностей.

Мета публікації: показати місце звичаю як базисного регулятора в національній системі права та на рівні міжнародного права, а також визначити його сучасну позицію з точки зору його ціннісних та антропологічних характеристик.

Самостійне значення звичай отримав на території України за часів Київської Русі та нове звучання має уже на сучасному етапі розвитку нашої країни. В Київській Русі звичай формується одночасно з державністю.

Про те яким чином відбувалося керівництво країною на Русі пише Велесова книга: «І будуть вони (народне віче) вибирати своїх князів на всіх широким землях України на сім років, а ці князі між собою будуть вибирати князя у Києві, що буде Батьком усіх цих країн. Така буде історія від Прабатька Русі до Батька всіх країн цієї Русі». Цей запис також підтверджує, що наші предки

не терпіли диктату і посада Великого князя була виборна. Важливі рішення вони приймали на віче та й інші суспільно-корисні посади русичів також були виборними. Греки, які через війну із слов'янами за Чорноморське узбережжя ненавиділи їх і всіляко очорнювали, називали їх суспільно-політичний лад демократією. «Ці племена, слов'яни і анти, – писав у VI ст. візантійський історик П. Кесарійський, – не підкорені одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії: тому про все, що для них корисне чи шкідливе вони міркують спільно». Вже пізніше з напливом іноземців у дружину, яка зазвичай підтримувала князя на престолі, за те що він з ними розплачувався, на посади почав призначати сам князь. Все ж прослідковуючи далі в історії України розвиток правової думки бачимо послідовність і закономірність поступу. Вірність нації своїм старим звичаям, бачити Право у Світогляді, Гармонії, Справедливості, незважаючи на впливи Східної та Західної Європи, Візантії. У тих краях ще до XVIII ст. не знали тих принципів за якими вже намагалась жити Україна. [2, с. 88]

Роль сучасних судей різних рівнів виконував в одній особі так званий «Береза», або «Бережа». Це був знавець народних звичаїв, народний жрець високого рангу, який знався в основах права, що за віруваннями русичів є не тільки основою космічного Ладу, але воно само цей Лад творить і здійснює. У подальшому даний «Береза» впродовж історії був здеградований до функцій тільки знавця народних обрядів і віри. До сьогодні у фольклорі, зокрема, гуцулів збереглася постать «Берези» як найкращого знавця народних звичаїв. Бувши у бездержавному стані український народ у своїх звичаях відтворив державні ідеали. Наприклад, у вінчальному обряді молодий наречений називається «князь». Його «дружина» – це «княгиня», весільні друзі-ровесники – «бояри». «Князь», «бояри», – це суто державницькі поняття, що мають своє коріння в старій українській державі княжої доби. У цей день молодий парубок із благодаті весільного обряду, що його відчуває народ як таїнство, стає «князем», і саме від того обрядово-таємничого обряду, а з другого боку – державно-традиційного елемента, весілля стає гідним і славним. Можна навести ще безліч прикладів як народ, не маючи власної держави, зберігав свою окремішність завдяки перенесенню державних традицій у звичаєві норми. [2, с.112]

У часи Київської Русі Ярослав Мудрий зібрав, узагальнив та адаптував до потреб свого часу звичаї за якими жила його нація і записав їх у збірник «Руська правда». Нині відомо понад 100 списків «Руської правди». Поділяють їх на три редакції: коротку, поширену і скорочену. Складається «Руська правда» з «Правди Ярослава», або «Найдавнішої правди» (1016 р.), «Правди Ярославичів» (1072 р.) і окремих законодавчих постанов. «Правда Ярослава» дороблялася й остаточно під назвою «Суд Ярослава Володимировича» впроваджена 1036–1037 р. Разом з «Уставом Володимира Всеволодовича» вона складає поширену редакцію «Руської правди».

У «Руській правді» був зафіксований поділ на різні суспільні верстви і існувала норма, незнана ніде у світовій практиці, яка дозволяла злочинцю покаятися у зробленому, замиритися з потерпілим і не бути покараним (у цьому випадку особу не вважали злочинцем). Це стосувалося, наприклад, крадіжки: господар, який виявив крадіжку майна мав прийти на люднее місце і оголосити, що у нього пропало певне майно, злочинцеві давалося три доби щоб зізнатися у скоєному і повернути вкрадене. У часи Київської Русі як і в часи стародавності велике значення мала спільнота (община) та віче на яке також виносилися важливі питання. В пошані, згідно з традиціями, була повага до старших, до батьків, співчуття та взаємодопомога. Про це свідчить визначний літературний твір Володимира Мономаха «Повчання дітям». Також почали впроваджуватись хоча силою меча та примусу закони християнських місіонерів. З цього приводу маємо відому працю митрополита Іларіона, написану за часів Ярослава Мудрого, «Слово про закон і благодать». У ній таврується стара релігія русичів. Хоча ці твердження серед народу не прижилися нація майстерно прилаштувала християнські назви під свої давні свята. У середовищі духовенства існували свої закони, принесені з Візантії і свій суд до яких Великий князь не втручався. Церковні норми права функціонували на підставі так званих «церковних уставів». За цими уставами функціонували церковні суди і церква мала право на «десятину». [2, с.111]

З певністю можна сказати, що правові норми, закони за якими жила Україна починаючи від княжої доби, за винятком, звичайно, часу, коли вона була під владою інших країн, формувалися на основі народних звичаїв. Право звичаєве відзначається консерватизмом. Але цей народний консерватизм врятував українську націю від асиміляції. Українці в усі часи ставили звичаєве право, яке винесли зі своєї рідної релігії, на перше місце перед законами укладеними для них державною владою. І саме через свавільне порушення цієї владою законів починалися багаточисельні війни «за права і вольності». Це була війна також і проти чужих моральних цінностей тому, що кожний народ творить закони на основі власних звичаїв. Великі князі литовські змушені були рахуватися з цим консерватизмом українського народу до збереження їх стародавніх звичаїв, підкреслюючи завше в своїх привілеях поодиноким землям одне положення: «Ми новини не заводимо і старини не рухаємо». І цей, власне, здоровий консерватизм народу врятував його як народ. Характерно, що пошаною до стародавнього звичаю проймалися навіть іноді поодинокі люди і з національно і соціально ворожої народу верстви польської шляхти. Дуже цікавим у цьому випадку є погляд на український звичай який висловив у своєму творі «Zdanie o narodzie ruscim» в 1613 р. (з приводу примусового заведення в Україні унії) польський шляхтич Ян Щасний Гербурт. «Бо Русь має, – писав він, – в розумах наших найкраще право і матір усіх прав – звичай. А чим же іншим є право, як не звичаєм довгими літами за добрий визнаним і потім, щоб його ніхто покалічити не міг, на папір вложеним. Писане право мертво єсть, коли його звичай не оживляє... і коли хочуть вони, щоб Русі не було на Русі, то це річ неможлива,

і це зовсім так, якби їм хотілося, щоб тут море було коло Самбора, а Бескид щоб був коло Гданська». [3, с. 241–242]

Правова система сучасної України історично формувалася в умовах правової культури континентальної Європи. Наша країна відноситься до сім'ї романо-германського права, яка характеризується достатньо чіткою структурованістю самого права, розподілом його на галузі та інститути. Головним джерелом права в Україні, як і в інших країнах, де закріпилась романо-германська правова система, є нормативні правові акти. Вищу юридичну силу серед актів законодавства має Конституція України. В якості джерел права виступають також нормативні договори і обмеженим чином – правові звичаї. Роль звичаю в українському праві обмежена, але, тим не менше, існування звичаїв приймається до уваги.

Як у соціалістичному праві, так і в сучасному українському праві ставлення до звичаю залишається неодномірним. З одного боку законодавство України передбачає юридичні санкції за злочини, які перетинаються з пережитками місцевих звичаїв, з іншого боку, закон закріплює і навіть створює правові звичаї. Найбільш помітні посилання на звичаї в нормах українського цивільного права, які стосуються ділового обороту і доведеності реальності угод. Сімейний кодекс України фактично є кодифікованим правовим звичаєм. У конституційному праві України закріплено правові звичаї, пов'язані з вступом на посаду Президента країни, голови Верховної Ради, присягою суддів Конституційного Суду України. Одним словом, держава визнає звичай як джерело права, але лише правовий звичай, визнаний завдяки спеціальній процедурі.

На рівні міжнародного права звичай також займає особливе місце. Якщо термін «джерело права», згідно загальної теорії права – це форма, в якій виражене юридично обов'язкове правило поведінки, і яка надає цьому правилу вигляд правової норми. Відповідно джерела міжнародного права – це форми, в яких виражені правила поведінки суб'єктів міжнародних відносин і які дають цим нормам вигляду міжнародно-правової норми.

Норми міжнародного права інсталюються його суб'єктами за їхньою згодою, яка виражає їхню загальну волю. Тому такі угоди і є джерелами міжнародного права. Суб'єктивному праву передбачених нормами міжнародного права суб'єктів постійно протистоять суб'єктивні зобов'язання інших суб'єктів міжнародного права. У зв'язку з цим про джерела міжнародного права закономірно говорити або як про джерела суб'єктивних прав, або як про джерела суб'єктивних зобов'язань суб'єктів міжнародних правовідносин. У більшості випадків краще вести мову про суб'єктивні зобов'язання, оскільки суб'єкт не може їх не дотримуватись, не накликаючи на себе несприятливі юридичні результати у вигляді міжнародно-правових санкцій. Суб'єктивним же правом уповноважений суб'єкт може розпоряджатися на свій угляд, за виключенням варіанту наявності імперативної норми. [4, с.74]

Одним з головних таких джерел є міжнародний договір, під яким розуміється письмова угода між суб'єктами міжнародного права, прийняття якої рекомендується відповідними нормами загального міжнародного права. Су-

купність і система (подсистема) таких норм складає окрему відносно самостійну структуру міжнародного права (його галузь), яка називається правом міжнародних договорів.

Наступним провідним джерелом визнається міжнародний звичай, який у ст. 38 Статуту міжнародного Суду ООН визначається, як «доведення загальної практики, визнаної в якості правової норми». У цьому визначенні мова іде, по-перше, про практику країн, по-друге, про їхню деяку визначену практику в одноманітних випадках, по-третє, про визнання міжнародним співтовариством країн такої довготривалої повторюваної поведінки юридично обов'язковою, тобто про мовчазне погодження країн, що і надає цій поведінці вигляд норми. [4, с.119]

Про міжнародний звичай мова, таким чином, іде як про норму загально-го міжнародного права. І, зокрема, тому, що формування локального багатобічного міжнародного звичаю, хоча в принципі і може бути, але буває досить рідко. Двобічний же звичай узагалі не має сенсу.

Після Другої світової війни під егідою Організації Об'єднаних Націй та інших універсальних міжнародних організацій була проведена велика робота з кодифікації міжнародних звичаєвих норм, яка супроводжувалась їхнім прогресивним розвитком. Наприкінці було укладено багато міжнародних конвенцій у сфері дипломатичного та консульського права, правоприємництва країн, права міжнародних договорів, морського права та деякі інші, тобто конвенції, які кодифікують звичаєві норми загального міжнародного права.

До функцій Генеральної Асамблеї ООН, згідно ст. 13 Статуту ООН, входить сприяння прогресивному розвитку і кодифікації міжнародного права. Це робиться завдяки Комісії міжнародного права, яка є допоміжним органом Генеральної Асамблеї.

Згідно опрацьованому Генеральною Асамблеєю Положенню про Комісію міжнародного права, вираз «прогресивний розвиток міжнародного права» застосовується в сенсі підготовки проектів конвенцій з тих питань, які ще не врегульовані міжнародним правом або за якими право ще недостатньо розвинуто у практиці країн; вираз «кодифікація міжнародного права» застосовується в сенсі більш чіткого формулювання і систематизації норм міжнародного права в тих галузях, де вже є широка державна практика, прецеденти і доктрини. Це, зокрема, показує, що зручніше тлумачити та застосовувати міжнародні договори, ніж звичай. Але останній при цьому не втрачає свого власного значення, оскільки для країн-учасниць кодифікованих конвенцій діють норми цих договорів, а для країн-неучасниць вони продовжують діяти в якості звичайноправових [4, с.134].

Від міжнародного звичаю слід відрізнити міжнародне обнаковення, тобто правило поведінки країн, якому вони слідують у власних взаємовідносинах, не визнаючи його юридично обов'язковим. До таких відносяться, наприклад, правила міжнародної етики, зокрема правила дипломатичного етикету і так званого дипломатичного протоколу, а також правила морського церемоніалу.

Висновок. Підсумовуючи викладене, можна сказати, що фактично все міжнародне право склалося на підставі звичаїв, які у подальшому було кодифіковано у міжнародні конвенції. Необхідно звернути увагу на те, що на рівні міжнародних відносин практично всі суб'єкти спілкування є автономними, тобто самостійно вирішують приймати участь чи ні у тих чи інших міжнародних організаціях, конвенціях, акціях. Однак, автономія суб'єкта міжнародного права не дозволяє відшукати глибинні підвалини її формування, які формуються безпосередньо у людини. І тут дуже важлива роль держава як путівника формування таких підвалін.

Не можна не помітити, що звичай більшою мірою визнаються в тих сферах, які держава або не в змозі повністю контролювати (сімейне право), або її втручання в ці сфери приведе до колапсу регулювання цих сфер (окремі інститути цивільного права). Ці сфери віддані на розсуд громадянина – суб'єкта права. Однак сфери цивільного та сімейного права фактично і формують з громадянина автономного суб'єкта права, тим більше, що для людини ці сфери більшою мірою є визначальними і основними. Тому звичай можна розглядати як приклад автономії у праві. У свою чергу автономія особистості – одна з головних ознак демократичного суспільства та держави. Тому створення механізмів визнання автономії особистості є основною метою перехідних суспільств. Можливо звичай і являється одним з таких механізмів, в чому і виявляються його моральнісні та ціннісні аспекти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Радбрух, Г. Філософія права [Текст] / Г. Радбрух ; пер. з нім. – К. : Тандем, 2006. – 316 с.
2. Пархоменко, Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології [Текст] / Н. М. Пархоменко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2008. – 36 с.
3. Липинський, В. С. Україна на переломі [Текст] / В. С. Липинський. – К. : Ваги, 2007. – 319 с.
4. Мережко, А. А. История международно-правовых учений [Текст] / А. А. Мережко. – М. : Изд-во «Таксон», 2006. – 492 с.
5. Трофименко, В. А. Розум і воля як антропологічні основи права [Текст] / В. А. Трофименко. – Х. : ФО–П Лисяк Л. С., 2006. – 130 с.
6. Фулер, Л. Л. Мораль права [Текст] / Л. Л. Фулер ; пер. з англ. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.
7. Ціпеліус, Р. Філософія права [Текст] / Р. Ціпеліус. – К. : Укр. філос. фонд, 1999. – 62 с.

ОБЫЧАЙ КАК НАЧАЛО ПРАВА

Трофименко В. А.

Публикация посвящена рассмотрению одного из старейших регуляторов общественных отношений – обычая. Показывается его становление на территории Украины и значение для международного права. Анализируя историю обычая, автор

делает попытку сделать акцент на его ценностной и антропологической силе. Также исследуется его влияние на формирование системы права.

Ключевые слова: *обычай, общественные отношения, регулятор, правовая система, морально-правовая философия, антропология права.*

THE CUSTOM OF SOURCE LAW

Trofimenko V. A.

The publication is devoted to one of the oldest public regulators public relations – custom. Showing its development in Ukraine and to international law. Analyzing the history of the custom, the author makes an attempt to focus on its value and anthropological force. Well as shows its influence on the legal system.

Keywords: *custom, public relations, controller, legal system, moral and legal philosophy, anthropology of law.*

УДК 340.12 + 1:316.3

В. О. Захарова, здобувачка

ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Досліджено ціннісні орієнтири екоправового виховання, центральним серед яких вбачається право на життя як фундаментальне, природне і абсолютне право, необхідність захисту якого викликана не тільки трагічними наслідками технократичного способу життя суспільства, а й відповідальністю людини перед Природою та майбутніми поколіннями.

Ключові слова: *екоправове виховання, екософія права, екоправова свідомість, ціннісна орієнтація.*

Актуальність проблеми. Сьогодні спільнота України переживає доволі драматичний етап свого розвитку, коли на зміну пануючої протягом десятиліть радянській системі цінностей не знайшлося якісно нової і при тому такої ж потужної системи ціннісних орієнтирів, наслідком чого стало перебування країни в суперечливих і складних умовах довготривалих соціальних трансформацій. Разом із тим транзитивні умови розвитку суспільства являють собою підходящий ґрунт для швидкого «прищеплення» нових правових ідеалів, які на конституційному рівні окреслені як мета і загальний правовий орієнтир на розбудову правової державності. Тому в сучасній Україні в умовах масштабних кризових явищ у політичній, економічній, ідеологічній сферах життя суспільства важко переоцінити важливість пошуку певного загального соціо-

культурного знаменника, спроможного зняти напруженість у зазначених сферах життєдіяльності громадян.

Невдоволення політичними заходами, спори на національному та конфесійному ґрунті, глибоке соціальне розшарування суспільства, загрозливі показники злочинності, безперечно, є чинниками, що віддаляють державу від статусу правової і соціальної. Але треба пам'ятати, на якому тлі розгортаються деструктивні явища державного масштабу. Йдеться про світову екологічну кризу, що несе в собі загрозу значно більшу, ніж зміни державного ладу чи нескінченні політичні протистояння в кожній окремій державі, оскільки ставить під сумнів життя сучасних та майбутніх поколінь, буття людини у цьому світі.

Збереження життя та відновлення стану довкілля, яке відповідає життєвим потребам людей, є завданням, що вимагає, по-перше, консолідації якомога більшої кількості суспільних сил і держав в цілому стосовно попередження загрози глобальної екокатастрофи; по-друге, усвідомлення кожною людиною реальності наслідків цієї загрози; по-третє, реалізації можливостей потужного регулюючого впливу на суспільні відносини з метою зведення вимог екологічної безпеки до рівня імперативу повсякденної людської діяльності, до чого, власне, акцентує увагу увесь досвід законодавчого вдосконалення охорони довкілля країнами Європейського Союзу [1, с. 500–518; 2] та теоретичні наробки, зокрема, таких провідних фахівців з екологічного права нашої країни, як В. Андрейцев [3], А. Гетьман [4], М. Шульга [5], В. Бредіхіна [6]. Усі ці вимоги-завдання можуть знайти реальне здійснення тільки у правовій площині існування людини, через якісні зміни саме правового виміру реальності. На жаль, його аксіологічна складова у цьому сенсі залишається ще недостатньо дослідженою. Ось чому *метою* пропонованої наукової розвідки є вивчення ціннісного аспекту екоправового виховання.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Оскільки право є визнаним регулятором суспільних відносин, саме у правовій царині доцільним убачається пошук шляхів екологізації свідомості, перетворення вимог екологічної культури на стійку мотивацію поведінки, підіймаючи її на якісно новий рівень усвідомлення свого правового статусу вже через екоправову культуру і екоправову свідомість.

Загальноновизнано, що спрямованість настанови суб'єкта та його діяльності на певну цінність є ціннісною орієнтацією. У цьому сенсі, як зазначає, зокрема, В. Нерсисянц, право у своєму аксіологічному вимірі виступає як сувро визначена форма правових цінностей та специфічна форма правової обов'язковості, відмінна від усіх інших (моральних, релігійних тощо) форм обов'язковості та ціннісних норм [7, с. 54].

Дійсно, людина завжди сприймає реальність особистісно, завжди крізь призму свого «Я». Яким же чином досягти того, щоб у цій призмі завжди мав місце своєрідний фільтр — моральності, гідності і *природності* правової обов'язковості? Безперечно, через цілеспрямований, науково обґрунтований,

методологічно і матеріально забезпечений процес правового виховання [8], в якому в сучасних умовах актуалізується така складова, як екоправове виховання.

Ціннісний аспект, без сумніву, є найважливішою складовою правового виховання. У цьому разі заслуговує на увагу визначення Р. Кравцова, який під правовим вихованням розуміє цільовий вплив, спрямований на формування системи морально-правових цінностей особистості, що забезпечує високий рівень правової культури [9, с. 6].

Слушною є і думка про те, що у системі виховання людини безпосередньо пов'язане з правовим вихованням тільки моральне виховання, а всі інші види виховання мають фоновий характер, є похідними від зазначеного зв'язку. Тому цільові настанови правового виховання повинні бути повністю погоджені з цільовими настановами морального виховання, що можливо тільки за певних суспільних умов, у суспільствах і державах певних типів. Оптимально цей зв'язок діє у правовій державі [10, с. 10].

Обґрунтовуючи нагальну необхідність становлення і розвитку екоправового виховання, слід звернутися до аналізу ціннісних орієнтирів, що лежать в основі цього процесу, адже екоправове виховання як генеральну мету переслідує формування високого рівня екоправової свідомості громадян та їх екоправової культури, яка є фактично засобом трансляції відповідних цінностей.

Центральне місце в ієрархії екоправових цінностей посідає право на життя. Обґрунтування абсолютного характеру права на життя як правової цінності є світоглядною і методологічною основою концепції екофілософії права як філософського вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими особистостями та їх соціумом з Природою на основі усталення екоправової культури як регулюючого чинника соціоприродного розвитку [11].

Життя є цінністю, якій притаманні такі характеристики, як природність і абсолютність [12, с. 87–93]. Життєвий потенціал є рисою усього природного, протягом багатьох століть ми можемо спостерігати, як у Природі знову і знову відтворюється життя. І, як правило, життя природного світу, якого в меншій мірі торкається техногенний вплив людської цивілізації, відтворює себе успішно і без відхилень від норми. Подібне відбувається і в соціумі: чим менше люди відсторонюються від природного у собі, тим менше потерпають природа і людський генофонд. XX століття стало в своєму роді «показовим» в аспекті пригнічення в людині відчуття і усвідомлення свого зв'язку з Природою, внаслідок чого сьогодні людство балансує на межі екологічної кризи, потерпаючи від численних надбань цивілізації — від атомної зброї до звички куріння. Але в сучасному соціумі зусилля однієї людини, її намагання жити в гармонії із Природою не захистять її від загроз, які несе в собі уся соціотальна система [12, с. 230].

Тому захист такої цінності, як життя, потребує саме правового забезпечення. Правові засоби і заходи із захисту зазначеного права в змозі як установити державну політику із захисту довкілля, так і надати відповідний позитивний імпульс діяльності громадських природоохоронних організацій.

Один з перших дослідників цієї проблематики В. Мунтян називав головною метою охорони природи, основним принципом природоохоронної діяльності збереження і поліпшення стану довкілля для життя нинішнього і майбутнього поколінь [13, с. 22–24]. Таким чином, поступово, але невідворотно усвідомлення права на життя не тільки сучасників, а й людей, що мають жити у майбутньому, поширюється як в наукових правознавчих колах, так і серед пересічних громадян, про збільшення питомої ваги яких в суспільстві свідчить із року в рік зростаюча громадська активність із захисту довкілля.

Погодимось із думкою, що право людини на життя — це свобода людини безпосередньо реалізовувати можливості, які вона має внаслідок своєї належності до виду *Homo sapiens* як продукту загальноприродної еволюції, феномен якої був осмислений ще античною натурфілософією, та задовольняти необхідні сутнісно-якісні біологічні, соціальні, духовні, економічні та інші потреби, неподільні із самою амбівалентною природою людини, що об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути всезагальними. У такому ракурсі право на життя тлумачиться як право на вітальне (біологічне), соціальне та духовне існування, обґрунтовуються його фундаментальний характер, головне місце в системі прав людини [14].

Людина значно легше усвідомлює цінність права на життя та права на безпечне довкілля, що безумовно і логічно кореспондує першому, якщо основи екофільного світосприйняття прищеплюються їй з дитинства і цілеспрямовано, через систему знань про основи гармонійного співіснування у «природному спільностві» (термін К. М. Маєр-Абіха [15, с. 9]), формують настанову не тільки на несприйняття деструктивної, технократичної політики у природній сфері, а й на активний творчий пошук компромісних, екофільних засад економічних, політичних та культурних відносин у межах кожної країни та й усього соціоприродного універсуму. Саме цій меті має слугувати система екоправового виховання, заснована на екоправовій методологічній базі [16], що формується засобами екоправової рефлексії і апелює до такого рівня правосвідомості особистості, як усвідомлення прав Природи на захист та власної відповідальності, яка поширюється на увесь «природний спільно-світ». Оскільки людина у екоософському баченні спроможна бути творцем гармонійного соціуму, вона повинна разом зі своїм правом на боротьбу за безпечне довкілля усвідомлювати і власну відповідальність за те, чи є її щоденна діяльність екофобною чи екофільною, чи будуть носіями права не тільки сучасники, а й прийдешні покоління, для яких наше право на безпечне довкілля для існування сьогодні є правом на існування як таким.

Важливе запитання для екоправового виховання: яким чином досягти згуртування суспільства, розширеного на носіїв екофільної та екофобної правосвідомості? Вважаємо, що відповідь на нього, напевне, можлива саме за допомогою філософської екоправової рефлексії, яка виходить з принципу безальтернативності для людства вимоги захисту ним Природи і життя.

Треба спільними зусиллями влади і громадськості, що передбачають здійснення комплексу заходів духовного і соціально-економічного характеру, інтегрувати представників усіх соціальних прошарків населення на ідейній платформі визнання життя універсальною цінністю, бо вона є глибоко моральною категорією, що апелює до моральних засад особи, складаючи її основоположний імператив.

У різних країнах моральні основи життя суспільства часто пов'язані із пануючою релігійною течією. В усіх світових релігійних системах образи морального способу життя в основному схожі— життя і гідність людини визнаються найвищою цінністю. Наприклад, християнська традиція, яка протягом століть була соціокультурним контекстом розвитку нашої держави, сформувала певний культурно-ціннісний код, завдяки якому нашим співвітчизникам через традиції, спосіб життя предків легше сприйняти положення про те, що людина відмінна від усього живого в світі наявністю морального початку. Отримавши в акті творення моральний закон, «людина отримала певну неписану конституцію» [17].

Ціннісний вимір світогляду виражає єдність людського роду, спільність його історичної долі і в цьому відношенні підноситься над соціальною та етнічною відмінністю людей. Загальнолюдська ціннісна орієнтованість свідомості досягла в сучасному світі якісно нового стану, стала духовною основою згуртування різних держав, народів, рухів, індивідів у процесі попередження ядерної катастрофи, захисту довкілля та розв'язання екологічних та інших глобальних проблем [18, с. 647].

До того ж, останнім часом у науці з'явився термін «суспільний екологічний інтерес», що розуміється як синтез, результат компромісу між екологічними інтересами окремих громадян, соціальних груп, усього населення, юридичних осіб і держави (у тій їх частині, яка відбиває екологічні інтереси всього суспільства) у підтриманні якості довкілля, яка забезпечує життя, здоров'я людей та їх майбутніх поколінь. Думається, що поява в науці такого визначення категорії інтересу має всі підстави, оскільки дозволяє глибше вивчити проблеми реалізації права на безпечне навколишнє довкілля в усій складності суспільних процесів. У збереженні безпечного довкілля мають бути зацікавлені як окремі громадяни, так і суспільство в цілому, тому що екологічна безпека є частиною національної безпеки, умовою досягнення стійкого розвитку і збереження генофонду нації [6, с. 21].

Висновок. Необхідність парадигмально-імперативного оновлення сутності відносин держави і суспільства з Природою привертає все більшу увагу

державних, громадських, релігійних та наукових діячів, демонструючи з різним ступенем інтенсивності готовність світової спільноти до конструктивного діалогу, метою якого є збереження безпечного для життя і здоров'я довкілля, тим самим захищаючи фундаментальне для буття людини право на життя.

Новий світогляд, що формується в епоху загострення глобальної екологічної кризи, повинен бути екологізованим, а гармонію взаємин людини і довкілля необхідно віднести до визначальних правових засад, цілей правового розвитку суспільства, які складають сутнісну основу правової та соціальної державності, як про це свідчить досвід країн Європейського Союзу [1, с. 500–518; 2].

ЛІТЕРАТУРА

1. Дайнен, Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції [Текст] / Д. Дайнен; пер. з англ. М. Марченко. – К. : «К.І.С.», 2006. – 696 с.
2. Лозо, В. И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (Концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС) [Текст] : монографія / В. И. Лозо. – Х. : Право, 2008. – 368 с.
3. Андрейцев, В. И. Право екологічної безпеки [Текст] : монографія / В. И. Андрейцев. – К. : Знання-Прес, 2002. – 332 с.
4. Гетьман, А. П. Проблеми реформування екологічного законодавства: до питання про створення Екологічного кодексу України [Текст] / А. П. Гетьман // Вісн. Акад. правов. наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 172–181.
5. Шульга, М. В. Правові проблеми екологічної безпеки при здійсненні земельної реформи [Текст] / М. В. Шульга // Держ. буд. та місцев. самовряд. – Х. : АПрН України, НДІ держ. буд. та місцев. самовряд., 2002. – Вип. 2. – С. 93–103.
6. Бредіхіна, В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечно навколишнє природне середовище [Текст] : монографія / В. Л. Бредіхіна; за ред. М. В. Шульги. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2008. – 168 с.
7. Нерсесянц, В. С. Філософія права [Текст] : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Изд. гр. «Инфра-М», 1998. – 652 с.
8. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
9. Кравцов, Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; спец. 12.00.01; 12.00.11 / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – 26 с.
10. Стреляева, В. В. Правовое воспитание в условиях становления правового государства [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук; спец. 12.00.01 / В. В. Стреляева. – М., 2006. – 183 с.
11. Шефель, С. В. Екософія права [Текст] / С. В. Шефель // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2008. – Вип. 1 (30). – С. 18–24.
12. Шилин, К. И. Экософские начала социологии будущего [Текст] / К. И. Шилин ; науч. ред. С. В. Шефель. – М. : Социум, 2000. – 352 с. – (Первая энциклопедия третьего тысячелетия ; т. 1).

13. Мунтян, В. Л. Правова охорона природи УРСР [Текст] : монографія / В. Л. Мунтян. – К. : Виша шк., 1982. – 231 с.
14. Рогова, О. Г. Право на життя в системі прав людини [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; спец. 12.00.01 / О. Г. Рогова. – Х., 2006. – 24 с.
15. Маєр-Абіх, К. М. Повстання на захист природи. Від доповіді до спільноті [Текст] / К. М. Маєр-Абіх ; пер. з нім. А.Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
16. Шефель, С. В. Екософія права як форма діатропічної методології [Текст] / С. В. Шефель // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр.; ред. кол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 63–70. – (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
17. Выступление Св. Патриарха Московского и Всея Руси Кирилла перед научной общественностью г. Днепропетровска // <http://www.verav.ru/common/mpublic.php?num=714>
18. Философский словарь 7-е изд., перераб. и доп. [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Республика, 2001. — 720 с.

ЦЕННОСТНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ ЭКОПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

Захарова В. А.

Исследованы ценностные ориентиры экоправового воспитания, центральным среди которых является право на жизнь как фундаментальное, естественное и абсолютное право, необходимость защиты которого вызвана не только трагичными последствиями технократического образа жизни общества, но и ответственностью человека перед Природой и будущими поколениями.

Ключевые слова: *экоправовое воспитание, экософия права, экоправовое сознание, ценностная ориентация.*

THE VALUE GUIDES OF ECOLEGAL EDUCATION

Zakharova V. O.

In the article the value guides of ecolegal education is investigated, the main of which is the right to life as the fundamental, natural and absolute right, the necessity of its protection is related not only with tragic results of the technocratic lifestyle of society, but also with human responsibility to the Nature and future humanity.

Key words: *ecolegal education, ecosophy of law, ecolegal sense of justice, value guide.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 94(470+571)

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

«ЧОРНИЙ БЛОК» ЯК ЧИННИК ПАДІННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

Присвячено виявленню наявності зв'язку діяльності «чорного блоку» Державної думи і Державної ради у 1915–1917 роках з падінням російської монархії. Показано багатовекторні складові частини цього міжпарламентського об'єднання правого спрямування. Проаналізовано основні напрями і програмний характер його політичної діяльності. Доведено, що державні радники відіграли вирішальну роль у визначенні її характеру та основних напрямів. Зроблено висновок про те, що «чорний блок» виявився одним з вирішальних чинників падіння російської монархії у 1917 р.

Ключові слова: «чорний блок», «прогресивний блок», Державна рада, Державна дума, російська монархія.

Актуальність проблеми. Актуальність дослідження полягає у цілковитій відсутності присвячених порушеній проблемі праць, її важливості у перебігу подій напередодні падіння монархії в Росії та деяких аналогах створення антидемократичних блоків у парламентах пострадянського простору.

Мета статті – виявити наявність і характер зв'язку діяльності «чорного блоку» Державної думи і Державної ради у 1915–1917 рр. з падінням російської монархії. Головне завдання дослідження пов'язане з докладним аналізом джерел щодо програмних настанов, спрямувань, характеру та конкретних наслідків діяльності означеного парламентського об'єднання.

Аналіз наукових джерел і публікацій. «Чорний блок» не виявився об'єктом спеціального вивчення. Факт його виникнення на протигагу «прогресивному блоку» згадували лише П. Мілюков [5, т. 2, с. 446] та О. Гучков [8, с. 252]. Російський історик А. Смірнов лише побіжно зачіпав питання щодо стосунків Ніколая II з «прогресивним блоком» та правими формуваннями [14, с. 510, 581]. Не вивчалася проблема і у вітчизняній історіографії. Авторка даної праці у 2005 р. оприлюднила присвячену їй статтю [4], яка не торкалася значення блоку як чинника падіння монархії.

Виклад основного матеріалу. Виникнення міжпалатного «прогресивного блоку» в середині серпня 1915 р. обернулося втратою керівного становища правої групи у Державній раді. До цього блоку перейшли центристи, академісти та позапартійні, а також такі відомі представники правої групи, як О. Меллер-Закомельський, Д. Олсуф'єв, В. Гурко, що справляли значний вплив на своїх вчорашніх соратників, а тепер, навпаки, на прибічників «прогресивного блоку» [10]. Зміна в характері Державної ради, як і Думи, викликала невдоволення правих депутатів палати нерішучістю дій уряду і занепокоєння останнього втратою підтримки з боку народного представництва, перш за все державних радників, змусила їх відповідно реагувати на цю подію. Праві згадали досвід боротьби з революцією 1905–1907 рр. і дійшли висновку про необхідність об'єднання усіх своїх прихильників у «чорному блоці» [2, с. 318]. Праві депутати обох палат проголосили «прогресивний блок» революційним, а його спільників – земський та міський союзи – відверто ненадійними і такими, що заслуговують на переслідування [2, 319].

Поміж собою праві називали своє об'єднання «інформаційним бюро» правої та націоналістичної фракції Державної ради та Думи, що було утворене одним з лідерів «Ради об'єданого дворянства» державним радником П. Балашовим [12, с. 228]. Назву ж «чорного блоку» це бюро отримало тому, що в роки першої революції чорносотенна газета «Земщина» періодично друкувала великий чорний хрест як заклик до масових виступів осуду непокірної Думи [2, с. 300]. «Чорний блок» був значно ширшим за парламентське об'єднання «темних сил». О. Гучков писав з цього приводу, що слід мати на увазі «три гнізди цих реакційних сил, по-перше, придворні сфери, камарилья; по-друге, група бюрократів, які влаштувалися у вигляді правого крила у Державній раді, і, по-третє, так зване об'єдане дворянство» [6, с. 252]. П. Мілюков погоджувався з цим поглядом [5, т. 2, с. 353].

З гучковсько-мілюковського визначення складових частин «чорного блоку», по-перше, та з самої проблеми, по-друге, логічно випливає запитання: яку роль відігравали державні радники у діяльності кожної окремої частини і якою була сполучна роль в їхній загальній діяльності? Чи існували між цими частинами взаємозв'язок та взаємовплив? «Двір», на наш погляд, необхідно поділити на дві частини: 1) офіційну – імператор з своїми посадовими особами та 2) неофіційну – «темні безвідповідальні сили»: імператриця Олександра Федорівна, А. Вирубова, Г. Распутін та їхній гурток. До останнього входили його висуванці державні радники прем'єр-міністри І. Горемікін та Н. Голіцин, міністр внутрішніх справ А. Протопопов, землеробства А. Наумов, голова Державної ради І. Щегловитов. Це був безпосередній зв'язок найвпливовіших за посадами державних радників з «безвідповідальними темними силами». Поряд з цим распутінський гурток мав і опосередковані зв'язки з державними радниками, з числа яких традиційно призначалися міністри «у більшості випадків... за вказівками Распутіна» [12, с. 196]. Так, з кінця 1915 до

кінця 1916 р. цим гуртком було призначено і звільнено міністрів внутрішніх справ державних радників А. Щербатова, А. Макарова, А. Хвостова, А. Протопопова, військового міністра А. Поліванова, міністрів землеробства А. Кривошеїна, А. Бобринського, А. Ріттіха [12, с. 196]. Така кадрова політика распутинського гуртка отримала назву «міністерської чехарди».

Що ж становили означені складові частини «чорного блоку»? З точки зору повноважень, зрозуміло, найважливішу і вирішальну складала придворна камарилья. Її вершиною був імператор Ніколай II, який, за характеристиками різних авторів, перш за все відзначався відсутністю волі і рішучості. «Ніколай II не має жодної вади, – писав з цього приводу французький дипломат М. Палеолог, – але йому властивий найгірший для самодержавного монарха недолік: відсутність особистості. Він завжди підкоряється. Його волю обходять, обманюють чи придушують. Вона ніколи не імпонує прямим і самостійним актам» [7, с. 242]. Посол Англії Дж. Бьюкенен причину всіх негараздів Росії також вбачав у слабкості Ніколая II. На його думку, їх «найвагоміший чинник» складав саме «імператор – жалюгідно слабкий» [1, с. 202]. Будучи забобонним фаталістом, на усі переконання у можливості революції і загибелі династії він відповідав: «Імператриця і я знаємо, що ми – у руці божій. Хай буде воля його» [7, с. 303]. У той же час він вірив у свою божественну зверхність і визначеність. Так, коли Дж. Бьюкенен почав переконувати Ніколая II у необхідності заслужити у народу довіру, той відповів, що скоріше народ повинен заслужити його царську довіру [1, с. 299]. За таких умов імператриця Олександра Федорівна дійсно управляла Російською імперією. Цариця мала сильний характер і в той же час страждала на нервові розлади та часті нервові напади. Навіть відданий їй І. Горемікін говорив про клінічність її поведінки [12, с. 18].

До придворної камарильї належав і призначуваний формально Ніколаєм II, а практично імператрицею уряд. Лідер правих сил Державної думи, переконаний монархіст і чорносотенець В. Пуришкевич писав, що «уряд наш – увесь наскрізь калейдоскоп бездарності, егоїзму, гонитви за кар'єрою, осіб, що забули про батьківщину і пам'ятають про свої інтереси, живуть одним сьогоднішнім» [11, с. 4]. Він продовжував, що царські міністри перетворилися на маріонеток, нитки від яких міцно забрали у свої руки Григорій Распутін і імператриця Олександра Федорівна [11, с. 5]. Стосовно ж «міністерської чехарди» В. Пуришкевич писав, що державну політику в Росії проводять «каліфи на годину, які з'являються і тріскаються, як мильні бульбашки, бездарні міністри» [11, с. 7]. Не відрізнялися й характеристики російського уряду союзниками [12, с. 155]. Погоджуючись з цим, М. Родзянко додавав, що в Росії «особи, які заслуговують на шибеницю, продовжують відігравати роль і усім рухає не патріотизм, а протекція і особиста вигода» [12, с. 156].

Отже, монархічна влада все більше і більше демонструвала свою неспроможність. Уже у листопаді 1916 р. від неї відвернулася наймогутніша промонархічна сила – організація об'єднаного дворянства. Праві ж у Державній

раді втратили більшість і не могли протистояти «прогресивному блоку». Відтак, неспроможність монархічного уряду впоратися із складною зовнішньою і внутрішньою ситуацією відштовхнула від нього дві складові частини «чорного блоку» – об'єднане дворянство і праву фракцію Державної ради. М. Палеолог говорив з цього приводу, що «врешті-решт конфлікт перетворюється на конфлікт між самодержцем і природними, присяжними захисниками самодержавства... Якщо імператор не поступиться, ми знову будемо свідками трагедії Павла I» [12, с. 271]. Слід зауважити, що ситуація в імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. докорінно відрізнялася від ситуації початку XX ст. Якщо усунення Павла Петровича з трону зумовлювало лише заміну його іншою монаршою особою, то у 1915–1916 рр. в Росії діяла низка чинників падіння самої монархічної системи.

Після запровадження у 1906 р. двопалатного народного представництва Ніколай II постійно плекав надію у слушний час перетворити Думу і Раду з законодавчих на дорадчі [3, с. 359, 388]. У 1913–1914 рр. влада готувалася здійснити переворот з метою втілення цієї ідеї в життя [2, с. 359]. Початок війни відклав це питання, але утворення «прогресивного блоку» його загострило. Проте його вирішенню перешкоджало послаблення позицій правих сил у палатах народного представництва. Постала проблема їх зміцнення, перш за все у Державній раді. 23 грудня 1916 р. Ніколай II запропонував І. Щегловитову посаду голови Державної ради з конкретним завданням якомога більше підсилити праву групу верхньої палати. І. Щегловитов отримав і список осіб, яких було намічено усунути з Ради [8, с. 426]. 1 січня 1917 р. указом імператора праву фракцію Державної ради було збільшено на 15 осіб, що разом з націоналістами давало перевагу правому крилу. Внаслідок цього знову, як і до виникнення «прогресивного блоку», права група була впливовою у Державній раді і Царському селі, куди її представників запрошували до цариці.

Учасники другого «гнізда» – правого крила Державної ради теж мали зв'язок з «Двором», об'єднаним дворянством та іншими правими формуваннями. Після виникнення «чорного блоку» праві державні радники за участю правих сенаторів та депутатів Думи під час сесій палат народного представництва засідали у Маріїнському палаці. На цих засіданнях опрацьовувалася програма перетворення палат з законодавчих на дорадчі і було намічено, кого саме потрібно усунути зі складу Державної ради, щоб мати можливість поповнити склад групи [8, с. 428]. За межами ж парламенту та у міжсесійні часи «чорний блок» вирішував програмні та інші питання у гуртку О. Римського-Корсакова та політичному салоні Б. Штюмера.

Гурток О. Римського-Корсакова існував зі своєю програмою з 1907 р. Остання передбачала скасування Державної думи або перетворення її на дорадчу установу. [8, с. 199]. Цю програму гурток неодноразово надсилав усім міністрам, хоча вона передбачала здійснення державного перевороту [8, с. 435, 437]. Восени 1916 р. гурток надіслав оновлену програму Ніколаю II. Вона передбачала нагальний розпуск Державної думи з попередженням про

докорінну зміну її статусу в майбутньому. Державна рада мала залишатися до перегляду основних державних законів про її статус. Але усі ухвалені палатою законопроекти мали надходити на затвердження монархом з думкою більшості і меншості, з чого він обирав прийнятну для нього думку. Передбачалися також заходи з очищення Ради від членів «прогресивного блоку», забезпечення гарнізонів столиць та великих міст кулеметами і артилерією, надання губернаторам надзвичайних повноважень, закриття опозиційних та підсилення правих видань [2, с. 246–247]. 15 січня 1917 р. гурток О. Римського-Корсакова знову надіслав Ніколаю II записку зі своєю програмою здійснення державного перевороту шляхом спирання на праві сили Державної ради та зміни основних державних законів [8, с. 283].

Політичний салон державного радника Б. Штюрмера існував від початку війни 1914 р. Після виникнення «прогресивного блоку» склад салону значно поширився. Тепер сюди збиралися щотижня та у святкові дні праві державні радники, сенатори, депутати Думи, владики, губернатори, предводителі дворянства [6, с. 382–383]. Вони програмували роботу різних міністерств, опрацьовували рекомендації, передавали їх прем'єрові І. Горемікіну та відповідним міністрам, міністру «Двору» В. Фредеріксу, готували списки кандидатів у члени Державної ради для зміцнення її правого крила, матеріали для з'їздів «об'єднаного дворянства» та дій інших монархічних організацій, вмотивовували необхідність фінансування правої преси. Позицію салону Б. Штюрмера відображено у низці урядових заходів [9, с. 386].

Гурток О. Римського-Корсакова та політичний салон Б. Штюрмера справили рішучий вплив на «об'єднане дворянство» та інші монархічні організації [9, с. 277]. У листопаді 1915 р. відбувся з'їзд «Союзу російського народу», на якому головував колишній міністр юстиції, керівник правої фракції Державної ради та її голова І. Щегловитов. У своєму виступі він назвав маніфест 17 жовтня 1905 р. «втраченою грамотою» і закликав делегатів боротися за перетворення Державної думи на дорадчу установу [2, с. 319]. «Кінець цього року, – згадував П. Мілюков, – можна охарактеризувати зростаючим натиском збуджених чорносотенних організацій у союзі з *чорним блоком* Державної ради» [2, с. 320]. Спроби справляти вплив правих державних радників та їхнього «чорного блоку» на чорносотенно-монархічні формування здійснювалися і протягом 1916 – на початку 1917 рр. «Рада об'єднаного дворянства», лідери «Вітчизняного патріотичного союзу», «Союзу російського народу» в численних записках урядові та цареві вимагали змінити Основні державні закони, перетворити Думу та Раду на дорадчі установи, відновити абсолютизм [8, с. 277–279; 177, с. 199]. Такій активізації правих формувань сприяло й фінансування урядом їхньої преси, для чого у поліції існував так званий «репльтивний фонд». З нього чорносотенні видання отримали у 1914 р. 948 000 рублів, у 1915 – 1 068 724 рублів та у 1916 – 1 620 286 рублів [2, с. 62].

Політика влади, що ґрунтувалася на програмних настановах «чорного блоку», оберталася насунанням соціального вибуху. Воєнні поразки, брак

зброї, снарядів, розлад транспорту та постачання армій і міського населення продовольством за наявності хліба та м'яса в інших регіонах викликали гостре невдоволення широких народних мас в тилу і солдатів та офіцерів на фронтах, земських установ і навіть частини «об'єднаного дворянства», які виступали на підтримку вимоги «прогресивного блоку» утворити «уряд довіри», обвинувачували монархічну владу у зраді. Громадська думка в країні зростаючими темпами набувала антидинастичного спрямування. За таких умов політика спроб повернутися до абсолютизму не мала перспектив і оберталася наближенням саме того, проти чого вона спрямовувалась. С. Сазонов вже після 1917 р. писав про своє глибоке переконання у можливості попередити катастрофу, що насувалася на Росію саме через неспроможність царського уряду. Останній ще мав у своїх руках усі необхідні для цього засоби: незаражену революцією армію, здорові фінанси, адміністративний апарат, що довів раніш свою здатність боротися з революцією, і більшість патріотично налаштованої Думи [13, с. 349]. С. Сазонов уважав також, що П. Століпін створив своїми реформами сприятливі умови для того, щоб Росія стала на вірний шлях мирного розвитку духовних сил народу і правильного використання своїх природних багатств. У той же час він з великим жалем констатував, що напередодні світової війни «досягнутому ще в той час добробуту Росії перешкоджала центральна урядова влада, яка знаходилася в руках купки людей, що слугували віджитим ідеалам» [13, с. 349]. Саме цей уряд, говорячи словами М. Родзянка, «переймався пошуками неіснуючої революції» і викликав її своєю неспроможністю [12, с. 156].

Цілком згубною для монархії політику традиційної опори на праві сили вважав і А. Смирнов. Він констатував, що закостенілий бюрократичний державний механізм на чолі з монархічною владою не витримував навантажень воєнної доби за браком чіткості, оперативності та гнучкості в управлінні країною [14, с. 514]. Історик доходив висновку про те, що відмова Ніколая II від угоди з «прогресивним блоком» створити «уряд довіри» виявилась однією з причин падіння монархії в Росії [14, с. 510]. На погляд дослідника, конфронтація монархічної влади та Державної думи завершилася загибеллю обох сторін, що становить головний підсумок цієї самовбивчої сутички на краю прірви [14, с. 581].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснені після першої російської революції столипінські реформи та запровадження народного представництва в імперії склали фундаментальні чинники поступового мирного розвитку країни і зміцнення соціального миру. Однак урядові кола не зрозуміли цієї перспективи і накопичували своїми систематичними помилками причини народного невдоволення. У роки першої світової війни урядова політика привела до розколу депутатського корпусу народного представництва і політичної еліти країни на два протилежні блоки – «прогресивний» і «чорний».

З прогресуючим загостренням внутрішньополітичної ситуації в країні «чорний блок», який складав органічну частину системи самодержавства

і визначав зміст та спрямованість її консервативно-реакційної політики, – підтримував і посилював процес її гноїння, демонстрував її абсолютну неспроможність і наближав трагічну розв’язку. Діяльність «чорного блоку» виявилась одним з головних чинників вибуху Лютневої революції. Слід також зазначити, що поглибленого дослідження потребують конкретні напрями діяльності «чорного блоку», зокрема, кадрово-адміністративної, воєнної, внутрішньої, економічної та продовольчої політики і визначення ступеня їхнього впливу на вирішення долі монархії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бьюкенен, Дж. Мемуари дипломата [Текст] / Дж. Бьюкенен. – М. : Междунар. отнош., 1991. – 344 с.
2. Государственная Дума. Стенографические отчеты. Четвертый созыв. 1913–1914 гг. Сессия вторая [Текст] . – Спб. : Гос. тип., 1914.
3. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907. Сессия вторая [Текст]. – Спб. : Гос. тип., 1907.
4. Зінченко, О. В. «Чорний блок» Державної ради Російської імперії 1906–1917 рр. [Текст] / О. В. Зінченко // Культура народів Причорномор’я. – 2005. – № 65. – С.21–24.
5. Милуков, П. Н. Воспоминания : в 2 т. [Текст] / П. Н. Милуков. – М. : Современник, 1990. – Т. 2. – 448 с.
6. Падение царского режима : в 7 т. [Текст] – М.-Л. : Госиздат, 1926. – Т. 5. – 473 с.
7. Палеолог, М. Царская Россия накануне революции [Текст] / М. Палеолог. – М. : Политиздат, 1991. – 494 с.
8. Полное собрание законов Российской империи : в 33 т. [Текст] – Спб. : Гос. тип., 1887. – Т. 8. – 641 с.
9. Правые партии. Документы и материалы : в 2 т. [Текст]. – М. : Росспэн, 1998. – Т. 2. – 815 с.
10. Программа блока [Текст] // Красный архив. – 1932. – Т. 50/51. – С. 133–136.
11. Пуришкевич, В. Дневник. «Как я убил Распутина» [Текст] / В. Пуришкевич. – М. : Сов. писатель, 1990. – 143 с.
12. Родзянко, М. В. Крушение империи [Текст] / М. В. Родзянко. – Х. : Интербрук, 1990. – 263 с.
13. Сазонов, С. Д. Воспоминания : в 2 т. [Текст] / С. Д. Сазонов. – М. : Современник, 1991. – 399 с.
14. Смирнов, А. Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917 [Текст] / А. Ф. Смирнов. – М. : Книга и бизнес, 1998. – 624 с.

«ЧЕРНЫЙ БЛОК» КАК ФАКТОР ПАДЕНИЯ РОССИЙСКОЙ МОНАРХИИ

Зинченко Е. В.

Посвящено выяснению наличия связи между деятельностью «черного блока» Государственной думы и Государственного совета в 1915– 1917 годах и падением

российской монархии. Показаны многовекторные составные части этого межпарламентского объединения правой направленности. Проанализированы основные направления и программный характер его политической деятельности. Доказано, что государственные советники сыграли решающую роль в определении ее характера и основных направлений. Сделан вывод о том, что «черный блок» явился одним из решающих факторов падения российской монархии в 1917 г.

Ключевые слова: «черный блок», «прогрессивный блок», Государственный совет, Государственная дума, российская монархия.

«THE BLACK BLOCK» AS FACTOR OF THE FALL TO THE RUSSIAN MONARCHY

Zinchenko O. V.

The article is dedicated to clarification of presence relationship between activity «the black block» of State дума and State council in 1915– 1917 and fall to the the russian monarchy. They are shown the multivector component parts this the inter-parliamentary of the association to right directivity. Was analysed main trends and the programme nature his political activity. It is proved that state advisers have played the solving role in determination of its nature and main trends. It is made conclusion that « black block» was one of solving factor of the fall the russian monarches in 1917.

Key words: «the Black block», «the progressive block», the State council, the State дума, the Russian monarchy.

УДК 378.147.111.042.017.4

О. Ю. Кашаба, кандидат історичних наук, доцент

ВПЛИВ ЗНАТЬ З КУРСУ «ПОЛІТОЛОГІЯ» НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СТУДЕНТІВ ВНЗ

Громадянська компетентність розглядається як одна з ключових компетентностей людини, під якою розуміються здатність активно, відповідально і ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного громадянського суспільства. Проаналізовано вплив політології на формування громадянської компетентності.

Ключові слова: політологія, громадянська компетентність, громадянське суспільство, політологічні поняття.

Актуальність проблеми. Становлення демократичної держави, відродження України та повернення її у світову цивілізацію, курс на гуманізацію і гуманітаризацію освіти, подолання технократичних підходів до освіти значно під-

несли престиж суспільних і гуманітарних наук. Нині стає очевидним, що саме гуманітарна освіта в першу чергу формує особу студента, готує його до життя у світі, який постійно змінюється, навчає сучасним формам спілкування, розвиває здібності засвоювати інформацію та приймати ефективні рішення.

У ситуації з викладанням суспільно-політичних дисциплін сфокусувалися усі суперечності українського суспільства, яке переживає перехідний період свого розвитку. В умовах гострої кризи масової свідомості, відсутності системи, що об'єднує загальнонаціональні цінності і орієнтири, суспільство-знавча наука взагалі та політологічна зокрема ще не можуть запропонувати ВНЗ нову методологію і концепцію вищої суспільно-політичної освіти. Вакуум, який утворився після падіння марксистської парадигми, зараз намагаються заповнити цивілізаційними, культурологічними, стадіальними, соціологічними та іншими підходами, кожний з яких акцентує увагу лише на окремих складових соціогенезу. Отже, виникла парадоксальна ситуація, коли сучасна освіта не може функціонувати в очікуванні вироблення нової ідеології у сфері суспільно-політичних наук. Сучасному суспільству дуже потрібна інформована і компетентна особистість, яка спроможна ухвалювати самостійні рішення і нести відповідальність за власні вчинки. В умовах політичної і економічної нестабільності, дефіциту духовності виключно важливою стає стабілізуюча роль гуманітарної освіти. Державна система освіти, що відповідає за соціалізацію особистості, є найважливішим інститутом, який спроможний еволюційним шляхом забезпечити зміну ментальності, створити умови для виховання людини громадянського суспільства. Саме тому одним із головних освітньо-виховних завдань вищої гуманітарної освіти є формування громадянськості як комплексу якостей та домінуючої складової життєвих компетентностей особистості, створення умов для формування людини-громадянина, розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів.

Певною мірою це може забезпечити система знань з курсу «Політологія», що має на меті підготування студентства до активної участі в житті демократичного суспільства, дає змогу моделювати, прогнозувати і організовувати політичне життя держави, а також формувати громадянську компетентність молоді.

Компетентність – це набір знань, умінь, навичок і ставлень людини, який дозволяє створювати підґрунтя для здійснення ефективної діяльності, надає змогу студентові виконувати певні функції, забезпечуючи розв'язання проблем і досягнення певних стандартів у професійній діяльності [3, с. 23]. Таких наборів знань, умінь, навичок і ставлень набувають як протягом життя, так і у процесі навчання. Зауважимо, що є два поняття «компетентність» і «компетенція». Більшість дослідників ці поняття розрізняють, наголошуючи на тому, що компетенція – це коло повноважень особи чи установи. У межах своєї компетенції особа може бути компетентною у певних питаннях, певній сфері діяль-

ності або навпаки. Проте в педагогічних працях українських дослідників часто можна зустріти застосування слова «компетенція» у значенні «компетентність, що набувається в навчанні» як синонім цього слова [3, с. 19, 4. с. 3].

Оскільки життя нинішнього суспільства є складним і багатограним, студент, аби стати успішною людиною, має набути компетентності у різних сферах: політичній, економічній, духовній, соціальній тощо. Тому в теорії компетентнісного підходу до навчання висувається положення про систему компетентностей, які формуються у студента за роки навчання. Наприклад, ключові компетентності розвиваються у навчанні всіх предметів і є результатом всієї загальної середньої і вищої освіти країни. Вони сприяють формуванню загальної компетентності людини як сукупності ключових компетентностей, інтегрованої характеристики особистості. Галузеві компетентності формуються предметами окремої освітньої галузі. Предметні є результатом навчання окремого предмета.

Виходячи з цього, громадянська компетентність може бути розглянута як одна з ключових компетентностей людини, під якою розуміють її здатність активно, відповідально та ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного громадянського суспільства [5, с. 5]. Отже, **мета** нашого дослідження полягає у тому, щоб обґрунтувати вплив політологічних знань на формування громадянської компетентності.

Розглядаючи процес формування громадянської компетентності комплексно, можна виділити її складові елементи:

- громадянознавчі знання. Вони містять філософсько-культурні та морально-етичні, політологічні, правові, економічні, соціальні знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи життя і реалізації потреб та інтересів особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному просторі демократичної держави взагалі та української зокрема;
- громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань у політичній сфері суспільного життя, правовій, економічній сферах, пізнання навколишнього світу протягом життя;
- громадянські чесноти – норма, настанови, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства, серед яких можна виділити загальнолюдські, демократичні, національні.

Таке бачення змісту громадянської компетентності дає змогу говорити про її інтегрований характер, а отже, про необхідність реалізації цього змісту засобами різних предметів. Політологічні знання відіграють ключову роль у цьому процесі. Сучасна наука про політику – теоретичне відображення політичного життя, політичної діяльності людей, політичних відносин і явищ, різноманітності політичних процесів, що наповнює зміст повсякденного життя суспільства, з його колізіями, емоціями, почуттям людей. В умовах демократизації суспільства наука про політику – найважливіший орієнтир

у вирі найрізноманітніших політичних явищ, політичних процесів, економічних, соціальних, культурних перетворень. Саме в таких умовах доля кожної людини залежить від рівня функціонування владних структур, політичних інститутів, дієвості і обґрунтованості політичних рішень. Політичні знання визначають можливість конструктивних сил зосереджуватися на подоланні гострої кризи в економіці, соціальній, духовній і політичній сферах суспільства. Саме тому у студентській молоді треба концентрувати увагу на політологічних аспектах громадянської компетентності, які передбачають глибоке розуміння сутності демократії, форм участі громадян у житті суспільства і держави. Дозволяють мати уявлення про сутність політичного життя, політичних відносин і процесів, про суб'єкта і об'єкт політики, знати про права людини і громадянина, орієнтуватися в питаннях сутності і значення політичних систем і режимів у житті держави та суспільства. Особливістю формування громадянських умінь на цьому рівні є здатність студента свідомо застосовувати набуті знання, вміння і навички для розв'язання проблем власного життя, життя громади, держави і суспільства, орієнтуючись на цінності громадянського суспільства.

Працюючи над політологією як навчальною дисципліною, що сприяє можливості реалізувати завдання формування громадянської компетентності у студентів ВНЗ, ми намагалися знайти відповідь на запитання: як політологія може допомогти в цьому процесі? Безумовно політологічні знання є дуже важливими. Адже складно зрозуміти сучасні політичні інститути суспільства, такі, як держава, парламент, демократичні вибори, нічого не знаючи про їх еволюцію, теоретичне підґрунтя, механізми роботи і взаємодії. Саме політологія дає необхідний матеріал, який створює підвалини для розуміння інструментальних компонентів політичного знання, їх роль і функції в підготованні політичних рішень, забезпеченні особистого внеску в суспільно-політичне життя.

Політологія надає знання про поняття і категорії. Більшість з політологічних понять і категорій є фундаментальними, отже, це дає право віднести їх до «базових термінів», які не можуть бути точно визначеними. Наприклад, поняття «держава» і «уряд». Визначити їх зміст – складна проблема. Річ у тім, що вони складаються з різних простих, але у той же час суттєвих уявлень про навколишній світ. Наприклад, при дослідженні будь-якого суспільства ми вивчаємо й його уряд, тому що для керування соціальними процесами необхідні люди, які виконують та розв'язують певні завдання, їх дії спрямовані на виконання специфічних функцій та послуг. З другого боку, ми вважаємо уряд політичним інститутом, який здійснює специфічну діяльність з метою керування. Таким чином, державну владу можна розглядати по-перше, як процес виконання певних рішень; по-друге, політична влада ототожнюється з поняттям держава і може включати рішення про альтернативні цілі і вимоги конкуруючих груп чи окремого індивіда. Для студентів ці поняття мусять відбивати рівень розвитку науки в цьому питанні. Отже, поняття – це логічна

форма мислення, вищий рівень узагальнення, характерний для словесно-логічного мислення. У понятті відбивається сутність явищ і процесів. Таким чином, поняття становлять логічну форму мислення, слугують організації і регулюванню практичної діяльності, забезпечують засвоєння основ громадянства. Вони посідають провідне місце у процесі формування громадянської компетентності.

Ефективне засвоєння понять неможливе без організованої пізнавальної діяльності, яка передбачала б як узагальнення фактів, так і конкретизацію політологічних понять.

Політологічні поняття можуть засвоюватися за допомогою різних підходів. Так, багато дослідників вважають системний підхід універсальним науковим методом вивчення як соціальної дійсності, так і політичних явищ. Цей підхід передбачає виявлення потрібної кількості елементів, наявність яких сприяла б розумінню політичного явища як цілісної системи, осмислення ролі і значення різних частин цієї системи та їх взаємовпливу, а також взаємодії системи з навколишнім середовищем.

Оволодіння системним підходом допомагає студентам сприймати і описувати об'єкти політичної дійсності як складновпорядковані. Тим самим створюються умови для підвищення теоретичного мислення студентів, база для формування у них світоглядної культури, а також умінь застосовувати знання для самостійного пояснення і прогнозування політичних явищ.

Засобом формування ціннісно-нормативного підходу в процесі вивчення політології є використання поняття в оцінювальній функції. Політологічні поняття, застосовані як критерії оцінювання суспільних і політичних явищ та процесів, впливають на становлення усвідомленого і самостійного ціннісного вибору студентів, формування їх політичної культури.

Останнім часом набувають популярності так звані інтерактивні методи пізнання, до яких належить рольовий підхід. Підґрунтям для опанування цього підходу є поняття про регулятивно-практичну функцію. Оперування цим підходом є могутнім стимулом у розвитку інтелектуальної та поведінкової рефлексії студентів, сприяє формуванню готовності конструктивно діяти.

Великого значення в сучасному науковому знанні набуває психологічний метод. Він орієнтує на вивчення суб'єктивних механізмів, поведінки людини, індивідуальних якостей, рис характеру, несвідомих психологічних процесів, психологічних мотивацій. Такий підхід позитивно позначається на самопізнанні студента, розвитку його рефлексивного досвіду, сприяє формуванню вміння оцінити свої та чужі слабкі і сильні сторони, свідомо керувати собою і впливати на інших людей.

Відповідні умови для формування громадянської компетентності через політологічні поняття створює й компаративістський метод, який останнім часом набуває особливої актуальності. Він передбачає зіставлення однотипних явищ і процесів з метою виявлення їх загальних рис і специфіки, знаходження найоптимальніших шляхів розв'язання задач.

Висновки. Основна мета науки про політику – осягнення істини, дослідження проблем і суперечностей реальної практики політики, систематизація і аналіз подій, явищ політичного життя суспільства, виявлення тенденцій розвитку політичних явищ. Курс науки про політику покликаний дати уявлення про політичну сферу суспільства, закономірності її розвитку, а також систему знань про сучасні політичні інститути, їх побудову і функціонування, права і свободи, обов'язки громадян, особу, її участь у політичному житті демократичного суспільства. Наука про політику не тільки дає змогу виявляти соціальні механізми, аналізувати їх зміцнення і розвиток, а й надає інформацію, необхідну для конструювання нових механізмів інтеграції, формує прогнози для владних структур. Ті знання, якими оволодіють студенти під час занять з курсу «Політологія», створюють відповідні умови для формування громадянської компетентності, а отже, дозволяють сформувати у них усвідомлення цінності людини як вищої соціальної цінності, повагу до її прав і свобод, закону; активну громадянську позицію і розуміння громадянського обов'язку; усвідомлення глобальної взаємозалежності і особистої відповідальності; патріотизм, повагу до національної історії, культури, мови, традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенетон, Ф. Введение в политическую науку [Текст] : пер. с франц. / Ф. Бенетон – М. : Весь мир, 2002.
2. Жиро, Т. Политология [Текст] : пер. с польск. / Т. Жиро – Х. : Гуманит. Центр, 2006.
3. Компетентнісний підхід у сучасній українській освіті: світовий досвід та українські перспективи [Текст] / під заг. ред. О. Овчарук. – К. : К. І. С., 2004.
4. Пометун, О. Формування громадської компетентності старшокласників у процесі навчання історії [Текст] / О. Пометун, Н. Гупан // Історія в школах України. – 2008. – № 4. – С. 3–10.
5. Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна» [Текст] // Історія в школах України. – 2006. – № 8. – С. 2–7.

ВЛИЯНИЕ ЗНАНИЙ КУРСА «ПОЛИТОЛОГИЯ» НА ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ ВУЗОВ

Кашаба О. Ю.

Гражданская компетентность рассматривается как ключевая компетентность человека – это его возможность активно, ответственно и эффективно реализовать свои гражданские права и обязанности с целью развития демократического гражданского общества. Проанализировано влияние политологии на формирование гражданской компетентности.

Ключевые слова: политология, гражданская компетенция, гражданское общество, политологические понятия.

THE INFLUENCE OF THE POLITICAL SCIENCE EDUCATIONAL COURSE CONTENT ON THE HIGH SCHOOL STUDENTS CIVIL COMPETENCE FORMATION PROCESSES

Kashaba O. J.

The civil competence had been analyzed as one of the fundamental competences of the state citizens. The civil competence had been described as the man's possibility to realize his civil rights & duties actively, responsibly, and effectively by the way of the democratic society development. The influence of the Political Science Educational course on the civil competences' processes had been analyzed.

Key words: *the political science, the civil competence, the civil society, the political science definitions.*

УДК 32(321).328

Л. В. Харченко, кандидат філософських наук

РОСІЙСЬКІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVII – СЕРЕДИНА XIX ст.)

Досліджено ментальні впливи на формування української політико-адміністративної еліти в період входження українських територій до складу Російської імперії. Розглянуто трансформацію елітної моделі у зазначений період, модифікацію стереотипів і моделей поведінки представників української еліти, що стали елементами елітотворчості наступних поколінь.

Ключові слова: *козацька старшина, царський уряд, дворянство, інкорпорація.*

Актуальність проблеми. Вивчення природи української політико-управлінської еліти в різні періоди її функціонування зумовлено необхідністю збагнути і усвідомити ті чинники, які не дозволяють сучасній еліті відповідати поставленим викликам та здійснювати такі кроки в політичному конструюванні реальності, які б створювали усі передумови для повноцінного розвитку суспільно-політичного та економічного простору сучасної України. Перманентна невизначеність з шляхами розвитку, внутрішня конфронтація, чинник деструктивної взаємопов'язаності і низький рівень відповідальності перед суспільством нашої політико-управлінської еліти частково є наслідком архетипного важеля минулого – не тільки нещодавнього радянського, а й обумовлене генетичною пам'яттю багатьох попередніх століть.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що загалом історико-політологічними питаннями української політико-управлінської еліти періоду входження України до складу Російської імперії тією чи іншою мірою займалися чимало українських науковців, зокрема В. Артамонов [1], А. Бичко [2], В. Горобець [3], А. Єфименко [4], З. Когут [5], О. Кресів [6], В. Панашенко [7], А. Путро [8], В. Сенютювич-Бережний [9], В. Свербигуз [10], О. Субтельний [11] та ін. Величезний внесок у розвиток наукової думки стосовно української еліти досліджуваного періоду здійснив О. Лазаревський, зібравши фундаментальний дворянський архів, що зберігається у фонді Лазаревського у Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського. Проте *метою* нашого дослідження є виокремлення саме тих чинників впливу, які сформували для наступних поколінь української еліти певну архетипову сукупність особливостей (які при цьому попереднім поколінням не були притаманні)¹.

Початок Нового часу знаменував собою остаточне завершення українсько-козацької спроби державності і на сто п'ятдесят років закарбував наші землі під політико-культурне підданство інших цивілізаційних парадигм – російської та австрійської. Дві потужні імперії протягом тривалого періоду справляли значний вплив на формування суспільної свідомості «народу малоросійського», витісняючи і винищуючи з неї те традиційне і соціокультурне надбання, що важкими зусиллями народжувалося в процесі ствердження козацької держави. За загальним уявленням тогочасного представника імперської еліти, Україна завжди була частиною імперії і лише на певний час вийшла з-під її «опіки»: «Я повернула лише те, що було відібрано», – свідчив напис на російській монеті з зображенням Катерини. «Історія Малоросії – це побічна ріка, що впадає в велику ріку російської історії», – писав В. Белінський і висловлював точку зору, що була, без особливих застережень, прийнятною для широкого як російського, так і більшою мірою українського загалу. Російсько-український союз, утворений після підписання переяславських грамот, надав можливості встановлення політичної рівноваги у Центрально-Східній Європі (особливо це стосується успішних дій на території Великого князівства Литовського).

Унікальне державне утворення, яким була Запорізька Січ, – самоврядне, із власною системою інститутів, можливістю всезагальних виборів, відкритою системою ротації влади тощо – створило феномен тогочасного українця як людини, котра хоч і обмежувалася рамками суспільно-політичної системи, в якій перебувала, проте могла зсередини на неї впливати і – що важливо – усвідомлювати це. Такий стан в менш демократичному вигляді тривав і під час зміцнення влади Богданом Хмельницьким, і під час Руїни, і окремими залишками під час Гетьманщини. Ліквідація останньої у XVIII ст. і встанов-

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з дослідженнями в межах комплексних цільових програм НДР, які здійснює Національний інститут стратегічних досліджень.

лення чиновницько-бюрократичного апарату Російської імперії на всіх інкорпорованих нею українських територіях завершили добу поглинання решток козацької демократії і до початку ХХ ст. закрили сторінку української державності. Український науковець З. Когут назвав цей період періодом поглинання українського типу західного регіоналізму та самоврядування імперськими структурами відповідно до просвітницьких та камералістських (по суті імперських) концепцій «добре впорядкованої держави». Образно висловився Г. Полетика, говорячи про українські пріоритети в контексті союзу козацької України з Російською імперією: «Но кто бы думал, что с самого начала того времени, когда мы через сие подданство думали сыскать наше благополучие, наше спокойствие и безопасность, началось наше злосчастье и нарушение нашего покоя и благосостояния?» [12].

Жорстко централізована система управління Російської імперії, в якій цар мав абсолютне всевладдя над підлеглими і одноособово вирішував напрями зовнішньої і внутрішньої політики, не була звичною для мешканців Малої Росії. Старовинні українські міста, що з давнини користувалися самоврядним Магдебурзьким правом, по черзі втрачали цей статус і підпорядковувалися губернській владі. Після повстання декабристів у 1825 р., російський цар Ніколай I посилив контроль за своїми підданими шляхом розширення бюрократичного апарату і запровадження сумнозвісної секретної служби (Третє відділення імперської канцелярії). Нагромодження військових гарнізонів по всій території України стало символом імперської присутності, а 25-річна служба в російській армії означала вирок для тих, хто (переважно внаслідок якоїсь провини) туди потрапляв.

Для українських козаків, які звикли самі творити самоврядування і господарство, умови, створені російським самодержавством, не виявлялися придатними, що стало причиною їх масової еміграції до інших держав. Загроза зовнішній безпеці і територіальній цілісності (особливо в регіоні Чорного моря) спонукало царський уряд запровадити особливі умови для козакування, колишніх запорожців. Для цього виконувалася програма з переселення козаків на нові неосвоені південні території, де їм надавалася можливість вільно господарювати. Уряд заохочував створення козацьких формувань для охорони прикордонних регіонів. Таким чином, вдалося на певний час «приручити» козацький контингент і позбавитися реальної як зовнішньої, так і внутрішньої загрози.

Створивши таке своєрідне козацьке «гетто», петербурзький уряд вкрай негативно ставився до спроб козаків змінювати як місце проживання, так і соціальну верству, до якої вони належали. У зв'язку з цим виходили царські укази про заборону скуповувати козацькі землі. Також одним з головних чинників, що заставляли козаків з'їжджати з насиджених місць, було свавілля представників російської адміністрації. Чиновники на місцях займалися постійними поборами, взисками та зловживали владою. Наказ, який мав запо-

бігати цим негативним виявам «Про не завдання малоросійських і слобідських полків мешканцям образ, розорення і грабунку і не взяття підвод без платежів і прогонів» [13, с. 44–46] мав переважно декларативний характер і не розв'язував проблему ні в цілому, ні частково.

Бюрократія Російської імперії мала сувору субординацію і типову військову організацію. У той час, як тогочасні європейські країни мали близько 60 чиновників на 10 000 населення, Російська імперія могла собі дозволити на таку саму кількість мешканців лише 12 чиновників. Унаслідок низьких заробітних окладів серед чиновництва процвітала тотальна корупція, на яку уряд «закривав очі» – головною вимогою було вчасне надходження коштів до державного бюджету. Відсутність конституції з прав людини де-юре і де-факто дозволяло бюрократу всездозволене втручання в особисті справи будь-якого підлеглого. Для українців такий стан справ був нетиповим. Історик О. Субтельний у цьому контексті наводить яскравий приклад, що саме українець Микола Гоголь зміг створити блискучий сатиричний портрет імперської бюрократії у комедії «Ревізор» [11, с. 264].

Окремо слід сказати про чинник взаємовпливів російської і української ідентичностей досліджуваного періоду на рівні політичної і загальної культур представників політико-управлінської еліти. До підписання Переяславських угод і приєднання козацької України до Російської імперії в першій рівень розвитку культури і освіти був досить високим. По-перше, рівень освіченості в Україні був явищем не елітарним, а відносно масовим – існували широка мережа шкіл (в Російській імперії перша школа з'явилася у 1649 р) і Київська академія. Напередодні приєднання України до Росії в Україні працювали 24 друкарні – проти двох російських. У Києво-Могилянському колегіумі навчалися діти різних станів: у неповному списку класів інфими і граматики за 1736/37 учбовий рік числилося: «синів козацьких» – 16, «синів мужичих» – 14, «синів міщанських» – 15, «синів священників» – 15. З 166 студентів класу поетики і риторики 34 були з селян, 22 – з козацької старшини, 14 – з козаків, 9 – з міщан, 1 син економа, 1 – син рабина, 2 – невідомого походження, решта – з духівництва [14]. Соціально-політичні процеси, що підштовхували потомство української старшини до освіти, як у київській Академії, так і за кордоном, сприяли також їх самоусвідомленню як провідної верстви суспільства та адекватному оцінюванню власної значущості.

Еліта Російської імперії – дворянство поділялося на спадкове і особисте. Вони відрізнялися умовами набуття, привілеями, обов'язками та правами тощо. Спадкове дворянство мало право на станові збори, натомість особисті дворяни за законодавством не мали права ні на утворення власного, ні на входження до загальних дворянських зібрань [15]. Станові дворяни – переважно державні службовці, були лише призначенцями і на загальному рівні змішувалися з іншими стратами суспільства. Існування чинника зібрання в спадкового дворянства дозволяло, крім розв'язання злободенних проблем і врегулювання спільних інтересів, будувати систему захисту для своєї страти.

Поряд з інкорпораційними адміністративними процесами на українських територіях розпочався процес оцінювання української еліти на предмет того, чи підходить вона під російське імперське визначення дворянства. Департамент Герольдії Сенату розпочав процес позбавлення низки українських дворянських сімей дворянського статусу. В основному це стосувалося нащадків козацької старшини. Реакцією на дії Герольдії стала низка «записок» до дворянського зібрання, написаних представниками української політико-управлінської еліти. Зокрема, депутат Т. Калинський у своїй «записці» обґрунтовував права українських козаків на дворянство тим, що «спискові» або «реєстрові» козаки за своїми правами та привілеями були справжніми власниками порівняно з тогочасними поміщиками в Росії. Поміщики лише користувалися помістями з казенної землі. Козацькі помістя і земельні території були справжньою власністю – необмеженою та спадковою. «Вибірні козаки в Малій Росії ніяких податків не платили і поліцейських обов'язків не відбували, нікуди не використовувалися, крім служби». Приблизно схема набуття дворянства українцями, за Т. Калинським, мала такий вигляд: шляхта-земляни – реєстрове козацтво – шляхетство – дворянство. Щодо російських дворян Т. Калинський робить висновок, апелюючи до «Краткого начертания римского и российского чиновложения», що «дворяне из черни ко дворянам набирались» [16]. Таким чином, він підсумовує, що нащадки українських козаків мають більше право на дворянський статус, ніж нащадки російських поміщиків.

Зумовлені історичними і геополітичними чинниками регіональні особливості українських територій відзначалися зовсім неоднорідними складами елітно-дворянського представництва. Нашадки російських губерній формували дворянський склад південних земель, польська шляхта – південно-західних, на Лівобережжі провідною верствою стало потомство покозаченої шляхти і козацької старшини. У російському «Законі про стани» існувало таке визначення дворянства: «Дворянское название есть следствие, истекающее от качества и добродетели начальствовавших в древности мужей, отличивших себя заслугами, чем обращая самую службу в достоинство, приобрели потомству своему нарицание Благородное. Благородными разумеются те, кто от предков благородных рождены, или монархами достоинством пожалованы [17]». У процесі інкорпорації російської адміністративної реформи на українських теренах виникла необхідність уніфікації станів малоросійської еліти щодо дворянського стану. У 1835 р. вийшов указ «Про малоросійські чини, які давали право на дійсне чи жалуване дворянство». У цьому переліку посад колишньої Гетьманської держави були: генеральні обозний, суддя, підскарбій, писар, осавул, хорунжий, бунчужний, полковники військового правління, бунчукові товариші, полкові обозні та осавули артилерійського правління, полкові осавули, хорунжі та сотники військового правління, отамани генеральної артилерії, військові товариші та полкові писарі статського правління, підкоморії, земські судді та підсудки [17].

Надання українській еліті статусу російського дворянства забезпечило абсолютну лояльність і відданість колишньої козацької старшини. Співпричетність до провідної верстви однієї з могутніх держав викликало в малоросійського дворянства священне тріпотіння і надлюдське бажання вислужитися на благо царя-імператора. На думку деяких істориків, саме в цей час в архетип представника української влади було закладено малоросійський комплекс меншовартості. Зокрема, В. Липинський відзначав, що це є наслідком «хвороби бездержавних народів» і намагався довести, що «малорос», психологічно пристосовуючись до імперської моделі, поступово втрачав кращі риси українського національного характеру, одночасно набуваючи гірші якості російського [18]. О. Субтельний зауважує, що «не було у світі нікого гірше представників освіченої частини українського суспільства ХІХ століття, бо усім тією чи іншою мірою були властиві риси малоросійської ментальності, а найзапеклішими ворогами українського “сепаратизму” часто виступали саме українці» [11, с. 265]. Одночасно історик наводить приклад, типовий для «малоросійської ментальності», – судження В. Кочубея (голови ради міністрів): «Хоча я по народженню хохол, але я більший руський, ніж хтось інший, і за моїми принципами, і за моїм станом, і за моїми звичками. Моє звання і посада, що я обіймаю, ставлять мене вище всіляких дрібних міркувань; я дивлюся на справи Ваших (українських) губерній з точки зору загальних інтересів нашої країни. Мікроскопічні погляди не моя справа» [11, с. 265]. Показовим є й те, що Україну-Гетьманщину ліквідували на підставі декількох «доповідних записок» [19], написаних очевидцями і сучасниками втілюваних реформ (деякі з них були українцями за походженням). У згаданих листах йшлося про недоліки українських адміністративних і судових систем і доцільність повністю замінити їх на російський варіант.

У свою чергу Москва користувалась усім, чим була багата Україна. Проте це відбувалося у специфічний спосіб: «Нетерпима до всього “неросійського”, московська свідомість могла сприйняти “київську науку”, лише попередньо знявши її “іншість” щодо російського менталітету і, значить, зробивши (принаймні оголосивши) чимось “своїм”, “московським”. Те ж, що не підлягало “русифікації”, – україномовність, національно-культурна специфічність змісту тощо – відкидалося (проголошувалося “не існуючим реально”, заборонялося)» [2, с. 67]. Усі спроби протистояти тотальному закарбовуванню малоросійського комплексу в українську національну свідомість було зупинено. У 1847 р. царським урядом було ліквідоване Кирило-Мефодієвське товариство, що служило оплотом українського інтелектуального руху, спрямованого на збереження національної культури. Валуєвським циркуляром і Ємським указом 1863 і 1876 років відповідно було виведено українську мову і літературу поза межі закону.

Поступово гонитва за дворянськими титулами втрачала свій початковий запал. Така ситуація спричинила значне зниження ролі дворянства у житті суспільства і як наслідок – занепадницьке знеохочення самих дворян до дворянської діяльності: байдужість до депутатських зібрань, небажання підтримувати функціонування станових установ тощо. Поступово дворянський стан відкривався для грошових вливань з боку недворянських станів: все частіше укладалися шлюби з представниками недворянського походження, однак з гідним матеріальним становищем. Нові заможні члени в обмін на благородний статус слугували додатковим джерелом наповнення дворянської каси: по-перше, внаслідок обов'язкового для всіх дворян оподаткування майна; і по-друге, через дію правил виморочених маєтків (у 1883 р. був прийнятий закон про перехід у власність дворянського товариства майна тих дворян, які не залишили після себе спадкоємців) [9, с. 71]. Таким чином, відбувалося поступове нівелювання статусу спадкового дворянства. Паралельно з цим зростало незадоволення серед останнього щодо невпинної зміни характеру діяльності російського уряду в Україні.

Усі ці та чимало інших, вищеописаних причин стали передумовою для процесів національного відродження серед провідних верств населення на українських теренах у другій половині XIX ст., які зрештою призвели до утворення (хоча і короткочасного) Української держави на початку XX століття.

Як **висновок** зазначимо, що з огляду на низку об'єктивних історико-геополітичних і суб'єктивних ментально-психологічних чинників у період з кінця XVII до другої половини XIX ст. українська політико-управлінська еліта набула певних специфічних ознак, яких до того не мала. В умовах поступового поглинання державності й усіх державницьких надбань попередніх століть (виборчої демократії, Магдебургського самоврядування, можливості вільних економічних і політичних зносин з іншими державами) українська еліта (соціально-політична і адміністративна), особливо не пручаючись, вплелася в історичний рушник іншої держави – на той час дуже впливової і могутньої. Безапеляційно прийнявши адміністративну реформу, яка теоретично мала більш довершений вигляд, ніж українська бюрократична система гетьманського періоду, українська еліта отримала додатково й низку якостей, притаманних інкорпорованій адміністративній системі. Суворе субординація, різкий поділ на тих, хто керує (і необмежена влада), і тих, хто підкорюється (і повна відсутність прав) зумовили розшарування українського суспільства за таким саме зразком. Колишня старшинська еліта – нині малоросійське дворянство, зберігши, а то й отримавши титули від царського уряду, комфортно трималася посад і посадових благ, частково або повністю абстрагуючи від національної ідентичності, а подекуди переважно з кар'єрних міркувань висловлюючи власними діями ще більшу відданість цареві, ніж російське дворянство. Можливість отримати ще вищі великодержавні статуси та шойно

набута ознака малоросійського пристосуванства підштовхували чиновництво у бік ще більшого вірнопідданства. Така активність часто-густо отримувала нагороду у вигляді найвищих урядових чинів Російської імперії. Риса тотальної чиновницької корупції, яка була притаманною російському політико-адміністративному класу і яка зовсім не була масовим явищем серед української правлячої верстви «допереляславського» періоду, досить легко і органічно вплелася в український контекст і отримала широке поширення. Громадська амбівалентність, майже повна відсутність противу в лавах дворянства (як спадкового так і особливо набутого) забезпечили поступове загвердіння стереотипів поведінки та каузальних атрибутцій, переважно негативних, набутих російських імперських рис в свідомісно-ментальний шар українського елітарного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов, В. А. Позиции гетьманской власти в России и на Украине в конце XVIII века [Текст] / В. А. Артамонов // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 88–100.
2. Бичко, А. К. Феномен української інтелігенції (спроба екзистенціального дослідження) [Текст] / А. К. Бичко, І. В. Бичко. – Дрогобич, 1997. – 115 с.
3. Горобець, В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи [Текст] / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 35–42.
4. Ефименко, А. Я. Малорусское дворянство и его судьба. Исторический очерк [Текст] / А. Я. Ефименко // Вестн. Европы. – 1891. – Кн. 8. – С. 515–569.
5. Когут, З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760– 1830 [Текст] / З. Когут – К. : Основи, 1996. – 317 с.
6. Кресів, О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. [Текст] / Кресів О. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціальних відносин : зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 323–348.
7. Панашенко, В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.) [Текст] / В. В. Панашенко – К., 1995. – 426 с.
8. Путро, А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития) [Текст] / А. И. Путро – К. : Высш. шк., 1988. – 142 с.
9. Сенютович-Бережний, В. Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства [Текст] / В. Сенютович-Бережний // Укр. історик – 1973. – № 3–4. – С. 134–142; 1974. – № 1–3. – С. 76–84.
10. Свербигуз, В. Старосвітське панство [Текст] / В. Свербигуз – Варшава, 1999. – С. 165–198.
11. Субтельний, О. Україна: історія [Текст] / О. Субтельний – К. : Либідь, 1994. – 736 с.
12. Речь Г. Полетики «О поправлении состояния Малороссии» [Текст] // Киевская старина. – 1882. – Кн. X. – С. 121.

13. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года [Текст]. – СПб. : Тип. собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XI. – Вып. 1. – 990 с.
14. Українська культура [Текст] – К., 1993. – 434 с.
15. Свод Законов Российской империи. Законы о состояниях [Текст]. – СПб., 1899. – Т. 9. – 700 с.
16. Мнение Малороссийского Черниговского депутатского собрания депутата Калининского о малороссийских чинах и о их преимуществах, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и по чинам их для внесения в родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть 1805 года [Текст]. – ВР НБ ХНУ. – Од. зб. 434/С. – Арк. 150–150 зв.
17. Свод Законов Российской империи. – Т. IX. Законы о состояниях [Текст]. – СПб. : Гос. Тип., 1899. – 400 с.
18. Липинський, В. Листи до братів-хліборобів [Текст] / В. Липинський– К. ; Філадельфія : Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1997. – 471 с.
19. Замечания, до Малой России принадлежащие [Текст] // ЧИОИДР. – 1848. – Т. 1. – Отд. 2. – С. 1–55.

РОССИЙСКИЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИКО-УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ В УКРАИНЕ (КОНЕЦ XVIII – XIX В.)

Харченко Л. В.

Исследованы факторы влияния на формирование украинской политико-административной элиты в период вхождения украинских территорий в состав Российской империи. Рассмотрены трансформация элитной модели в отмеченный период, модификация стереотипов и моделей поведения представителей украинской элиты, ставших элементами «элитоформирования» следующих поколений.

Ключевые слова: казацкая старшина, царское правительство, дворянство, инкорпорация.

RUSSIAN FACTORS OF INFLUENCE ON FORMING UKRAINIAN POLITICAL AND ADMINISTRATIVE ELITES (END XVIII IS OF XIX.)

Kharchenko L. V.

Are Probed mental influences on forming of the Ukrainian political and administrative elites in the period of including of Ukrainian territories in the complement of the Russian empire. Transformation of elite model is considered in a noted period, modification of stereotypes and models of conduct of representatives of the Ukrainian elite, which became the elements of elith-creating of next generations.

Key words: cossack petty officer, tsar's government, nobility, incorporation.

УДК: 329.12

Г. М. Куц, кандидат філософських наук, доцент

КОНСТИТУЮВАННЯ ЛІБЕРАТИВНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Конституювання ліберативної методології, основою якої виступають базові ідеї ліберального дискурсу, окреслює нове поле розуміння в суспільно-політичних науках у цілому. Як методологічні передумови виділено низку базових понять: індивід, вибір, цілі, засоби. Ліберативна методологія здатна набути вагомого значення при осмисленні різноманітних явищ політичної реальності, зокрема її емпіричного рівня (сфери політичного аналізу та прогнозування, політичного менеджменту та маркетингу, політичних технологій тощо).

Ключові слова: лібералізм, методологія, методологічний індивідуалізм.

Актуальність концептуалізації ліберативної методології зумовлена необхідністю виявлення евристичного потенціалу методології, розробленої в рамках ліберального дискурсу, зокрема у контексті суспільно-політичних наук. Орієнтація лише на стратегії причинності в аналізі явищ політичної сфери, де вельми вагомою роль відіграють спонтанні чинники та людський фактор, видається недоцільною. Як зазначає Б. Крауз-Мозер, «людська поведінка більше звернена в напрямі суб'єктивно визначених цілей, ніж визначається причинами, чи якими-небудь цілями, існуючими незалежно та поза контролем свідомості» [3, с. 71]. І дійсно, в методології, розробленій у межах ліберального дискурсу, вагомі позиції належать визначенню цілей та намірів суб'єктів політики, а не тільки виявленню причин, які породили певні ситуації, явища чи події у політичному просторі, що відображено в працях багатьох теоретиків (Р. Арон, Д. Боуз, І. Валлерстайн, Дж. Грей, Л. фон Мізес, Г. де Руджеро, Ф. А. фон Хайек та ін.).

Отже, **метою** статті стало конституювання ліберативної методології, основою якої виступають базові ідеї ліберального дискурсу. **Завдання** статті полягає у політологічній експлікації методологічних передумов та базових понять ліберативної методології.

Згідно з Г. де Руджеро лібералізм по праву можна назвати методом, «тобто здатністю реконструювати в собі самому ті духовні процеси, які протікають в інших людях, оцінюючи переслідувані ними цілі та результати, яких вони досягають» [7, с. 229]. Відповідно такий метод виходить з припущення, що здатність досягнення моральних цілей притаманна кожному без винятку індивіду. Тому кожній людині має бути надана можливість вільно розвиватися шляхом усунення перешкод у розвитку її особистості. Разом з тим зусилля, спрямовані ззовні на допомогу в індивідуальному розвитку, в жодному разі не повинні підміняти власних зусиль людини.

На думку Ф. А. фон Хайека, не слід гіпостазувати колективні поняття, оскільки в реальності не існує ніяких класів, партій, націй тощо. Існують лише індивіди зі своїми віруваннями та ідеями. У цьому полягає теоретичне ядро методологічного індивідуалізму. Відправною точкою в соціальних дослідженнях мають стати вірування та вчинки людей, оскільки існують лише індивіди (а не субстанції на кшталт «класу», «партії» тощо), які діють згідно зі своїми ідеями та переконаннями. Різні типи вірувань та поведінки утворюють елементи, із яких ми конструюємо можливі міжособистісні структури [10, с. 24]. Поведінку людей наука вивчає завдяки комбінаціям первинних елементів, які в подальшому створюють складні комплекси феноменів. Вірування та вчинки людей – дані соціальних наук, а не предмет їхнього дослідження. Завданням соціальних наук не може бути пошук пояснення вчинків людей, їхніх свідомих дій. Це завдання психології, а для інших соціальних наук – відправна точка дослідження.

Наміри людей, їхні плани (тобто інтенціональні дії) найчастіше призводять до неінтенціональних (непередбачуваних) наслідків. Тому проблема соціальних наук полягає в тому, аби «побачити зміст в непередбачуваних результатах взаємодії багатьох індивідів, саме в них виявляється факт дозрівання і появи на світ нових соціальних тенденцій» [10, с. 40]. Причому суттєвим є той факт, що вказані ростки нового ніким не спровоковані та спонтанні за своєю природою. Тобто, проблема, що потребує теоретичного розкриття в соціальних науках, з'являється саме тоді, коли вимальовується певний тип порядку як результат розрізаних дій (коли він свідомо ніким із діючих осіб не передбачений).

Ядром епістемології Л. фон Мізеса виступає так званий методологічний дуалізм, сутність якого полягає в тому, що в царстві знань слід чітко виокремлювати дві області: царство зовнішніх подій (природа) та царство людського мислення і діяльності [5, с. 13]. Якщо об'єкти природи реагують відповідно з певними регулярними шаблонами, то специфіка сфери людської діяльності полягає в тому, що людина постійно здійснює вибір [5, с. 20]. Вибір – це відбір із можливих варіантів певного способу поведінки та відмова від альтернативних варіантів. Життя передбачає безкінечну послідовність актів вибору, а діяльність у цьому контексті – поведінка, що спрямовується актами вибору. Всі мисленнєві процеси, що визначають зміст вибору, можуть стосуватися або кінцевих цілей, або засобів, що обираються задля досягнення цих цілей. Якщо перші означаються Л. фон Мізесом як ціннісні судження, то другі – це, власне, технічні рішення. Базовою властивістю кінцевих цілей виступає їхня повна залежність від суб'єктивних оцінок конкретних індивідів [5, с. 21]. Кінцеві цілі не підлягають ніякому раціональному дослідженню. Відповідно піддати їх раціональному дослідженню неможливо.

Лише звичайні людські цілі, будучи тимчасовими, можна досліджувати та порівнювати з іншими цілями чи засобами, тобто «вибір цілей – це справа

розуму, вибір кінцевих цілей – справа душі та волі» [5, с. 22]. Якщо раптом звичайна ціль починає піддаватися сумнівам, то це означає, що індивід перестає її сприймати як ціль, натомість, вона перетворюється на засіб для досягнення інших, більш високого порядку цілей. Самі ж засоби оцінюються за їхніми технічними можливостями.

На думку Л. фон Мізеса, науку, яка вивчає знання про людські оцінки та бажання, слід назвати «тимологією». Термін «тимологія» походить від «грецького *θυμός*, яке Гомер та інші автори визначають як місцезнаходження емоцій, а також психічних здатностей живого тіла, за допомогою якого відбувається управління мисленням, бажаннями та почуттями» [5, с. 194]. Тимологія має справу зі змістом людських думок, суджень, бажань, дій. Тимологічного досвіду можна набути або в результаті інтроспекції, або через взаємодії з іншими людьми.

Визначимось з окресленням контурів методології, яку ми означаємо як ліберативну, з огляду на те, що її основою виступають базові ідеї ліберального дискурсу. Задля цього – як методологічні передумови виділимо низку базових (початкових) понять ліберативної методології: індивід, вибір, цілі, засоби. Зупинимось докладніше на експлікації базових понять ліберативної методології.

Індивід. Людина, яка сприймається як особистість (а не істота) із власними намірами, цілями та перевагами, завдяки яким формуються структури міжособистісних взаємодій. Різні типи вірувань та вчинків індивідів є лише даними соціальних наук, а не предметом їхнього дослідження. Натомість, наміри людей та їхні плани (тобто інтенціональні дії), що найчастіше призводять до неінтенціональних (непередбачуваних) наслідків, виступатимуть наразі предметом дослідження. Йдеться про виявлення змісту в непередбачуваних результатах взаємодії багатьох індивідів, оскільки саме в них виявляються нові соціальні тенденції. Діяльність індивідів – це поведінка, що спрямовується актами вибору.

Вибір. Специфіка сфери людської діяльності полягає у тому, що людина постійно здійснює вибір, тобто відбір із можливих варіантів певного способу поведінки та відмову від альтернативних варіантів. Людська діяльність – це поведінка, що спрямовується актами вибору. Спочатку людина обирає цілі, а після їхнього вибору починає обирати засоби для досягнення цих цілей. Усі мисленнєві процеси, що визначають зміст вибору, можуть стосуватися або цілей, або засобів.

Цілі. Стосовно цілей слід зазначити, що вони кваліфікуються у двох контекстах: кінцеві цілі (або ціннісні судження) та звичайні цілі. Ціннісні судження (кінцеві цілі) не піддаються раціональному дослідженню, оскільки в кожному конкретному випадку засновані на суб'єктивних оцінках (як індивідуальних, так і групових). Разом з тим ціннісні судження справляють домінуючий вплив на вибір звичайних цілей та засобів для їх досягнення.

Кінцеві цілі (ціннісні судження). Ціннісні судження, будучи основою кінцевих цілей, є джерелом людських дій. Базовою властивістю кінцевих цілей виступає їхня повна залежність від суб'єктивних оцінок конкретних індивідів чи спільнот. Ціннісні судження не підлягають ніякому раціональному дослідженню, тому виявлення змісту ціннісних суджень діючих індивідів – одне із пріоритетних завдань. Разом з тим більшість людей бере свої оцінки із того соціального середовища, в якому пройшла їхня соціалізація. Оцінюючий суб'єкт проводить ранжування цінностей, упорядковуючи їх на власній шкалі переваг. Виявляючи зміст ціннісних суджень, ми маємо звертатися до виявлення способу, за допомогою якого індивіди обирають кінцеві цілі в реальному житті, тобто до визначення тих ідей, що породжують ціннісні судження.

Слід зазначити, що поняття кінцевих цілей певним чином корелює із категорією «абсолютні припущення», яка стала базовою для Ст. Тулміна у дослідженні концептуальної мінливості (постпозитивістський напрямок філософії науки). Під абсолютними припущеннями він мав на увазі «структуру, що зазнає „напружень” більшої чи меншої інтенсивності, які „приймаються” різними способами, але ніколи не зникають» [9, с. 89]. Люди зазвичай не усвідомлюють власних «абсолютних припущень» та відповідно не усвідомлюють їхніх змін. Абсолютні припущення найчастіше діють як причинні агенти будь-яких змін. Оскільки людина не може усвідомити зміни своїх абсолютних припущень, така зміна не може бути справою вибору. Ці зміни мають радикальний характер, спричиняють відмову від колишніх усталених норм чи стандартів та здійснюються внаслідок процесу несвідомого мислення [9, с. 89]. Тобто, на рівні абсолютних припущень відсутній усвідомлений вибір тих чи інших пріоритетів. Вибір завжди там, де існує можливість усвідомлених змін. «Мислення» на абсолютному рівні не завжди аналогічне «раціональній аргументації, яка має місце на більш низьких рівнях» [9, с. 91]. Отже, вибір завжди передбачає раціональну аргументацію.

Звичайні цілі. Звичайні людські цілі, будучи тимчасовими, можна досліджувати та порівнювати з іншими цілями чи засобами, тобто вибір цілей – це справа розуму. Якщо звичайна ціль починає піддаватися сумнівам, то це означає, що індивід перестає її сприймати як ціль, натомість, вона перетворюється на засіб для досягнення інших, більш високого порядку цілей. Стосовно вибору цілей реакцію людини визначають ціннісні судження. Результатом визначення цінності виступає конкретний вибір.

Засоби для досягнення цілей. Це технічні рішення, які оцінюють за їхніми технічними можливостями (мається на увазі здатність створювати певні ефекти). Щодо вибору засобів для досягнення певних цілей критеріями оцінки виступає лише їхня придатність чи непридатність у кожному конкретному випадку. Реакцію людини наразі визначає весь корпус вчень, який вона має у своєму розпорядженні.

Описані методологічні передумови є базовими елементами ліберативного підходу в осягненні політичної реальності.

Слід зазначити, що домінантні ідеї, що формують методологічну базу ліберального дискурсу, певним чином наводять на думку щодо їхньої подібності з базовими одиницями аналізу в теорії раціонального вибору, підвидами якої є теорія суспільного вибору та теорія соціального вибору. Теорія раціонального вибору, з'явившись у 60–70-ті роки ХХ ст., була покликана подолати прорахунки як біхевіоралізму, так і структурно-функціонального аналізу та інституціоналізму. В рамках цієї теорії, що прийшла в політичні науки (неінституціональна теорія) з економічної науки, індивід вважався незалежним та активним політичним актором (Д. Блек, Е. Даунс, К. Ерроу, Г. Саймон та ін.). Тому завданням теорії раціонального вибору стало виявлення внутрішніх настанов людини з метою вибору оптимальної поведінки. Адже методологічною передумовою цієї теорії було положення стосовно того, що дії людей у різних суспільних сферах обумовлюються їхніми власними інтересами.

Для прихильників теорії раціонального вибору набуває важливості низка базових методологічних передумов: методологічний індивідуалізм; егоїзм індивіда; раціональність індивідів; обмін діяльністю [4, с. 34–35]. Аналогічним чином теорія суспільного вибору відштовхується від положення, згідно з яким індивід поводить себе егоїстично та раціонально.

Утім, тлумачення поняття раціональності у контексті означених теорій вельми розмите та певним чином універсалізоване. Адже індивіди не завжди поведуться раціонально (вони можуть бути альтруїстами, або володіти неповною інформацією стосовно альтернатив вибору, або ж перебувати під впливом афектів тощо). Крім того, «у моделі раціонального вибору не враховується вплив соціокультурного середовища на переваги, мотивацію і стратегію поведінки політичних акторів, не враховується вплив специфіки політичного дискурсу» [4, с. 36].

З метою подальшої концептуалізації ліберативної методології насамперед визначимося: щодо якого рівня знань вона може бути застосовною.

Наука – залежно від способів організації отриманих знань та сукупності різноманітних інтелектуальних процедур підрозділяється на окремі галузі та дисципліни, які традиційно поєднують у дві основні сфери: природничі та суспільні науки. Кожна наукова сфера (галузь, дисципліна) має власну систему інструментів дослідження. Разом з тим у кожній науковій сфері можна виділити два рівні знань – емпіричний та теоретичний, які співвідносяться з двома основними формами вербальних розмірковувань: описовою та аргументативною [6, с. 54]. Власне кажучи, ці два види знань відрізняються специфічними методами дослідження. Процес отримання емпіричного знання супроводжується збиранням інформації щодо певних подій (які мали місце в реальності, що оточує людину), систематизацією та вивченням цієї інфор-

мації. Результатом теоретичного пізнання виступає система певних абстракцій, яку можна викласти різноманітними способами (аксіоматично, генетично тощо). Тобто, здійснюється переклад оточуючої людини дійсності у сферу логіки розуму.

Обидва рівні знань – емпіричний та теоретичний, будучи пов'язаними між собою, використовуються суспільними науками. Основною відмінністю в їхньому використанні є «спосіб викладення гіпотези та допущень – через словесний (вербальний) опис явищ, які спостерігаються (емпіричний рівень), чи „мовою” аксіом і математики (теоретичний рівень)» [6, с. 55].

Зараз спостерігається тенденція до використання емпіричних підходів у науках, предметом вивчення яких виступають різні аспекти життєдіяльності людини. Так, наприклад, у сфері економіки частка теоретичних робіт (що опубліковані у провідних економічних виданнях), починаючи з 1970-х до кінця 1990-х років упала від 75 % до 11 %, тоді як частка емпіричних та експериментальних робіт виросла від 13 % до 60 %. Тобто, «емпіричне та експериментальне тестування теоретичних гіпотез є основною відмінною рисою суспільно-наукових досліджень кінця ХХ – початку ХХІ ст.» [6, с. 57]. Відповідно спостерігається зміщення акцентів стосовно основної мети сучасних досліджень, коли метою виступає не створення логічно ідеальної теоретичної конструкції, а сумісність теоретичних моделей з емпіричними даними.

Оскільки базовими поняттями ліберативної методології є категорії «індивід», «вибір», «цілі», «засоби», цей метод більш застосовний як емпіричний підхід щодо аналізу політичної реальності. Адже до уваги братимуться конкретні індивідуальні цілі чи засоби для досягнення цих цілей. Крім того, враховуватиметься конкретний вибір індивідами певних альтернатив. Це безпосередньо підводить до необхідності застосування ліберативного методу щодо аналізу певних емпіричних даних політичної реальності, тобто запропонований метод насамперед корелюватиме зі сферою прикладної політології.

Звернемося до експлікації базових *методологічних послань*, які виступатимуть основою ліберативної методології.

По-перше, *методологічний індивідуалізм*, у контексті якого вважається, що не слід гіпостазувати колективні поняття, оскільки в реальності не існує ніяких класів, партій, націй тощо. Існують лише індивіди зі своїми віруваннями та ідеями. Відповідно всілякі структури (суспільні чи політичні) є вторинними щодо індивіда. Саме індивіди створюють різноманітні структури чи відносини. Тому відправною точкою в дослідженнях мають стати інтереси індивідів, які діють згідно зі своїми ідеями та переконаннями.

По-друге, *раціональність* індивідів, тобто здатність здійснювати вибір із можливих варіантів певного способу поведінки (та відмову від альтернативних варіантів). У цьому контексті людська діяльність – це поведінка, що спрямовується актами вибору. Поняття раціональності, з одного боку, есплікується у контексті «еволюційного раціоналізму» Ф. А. фон Хайека, згідно з яким

вважається, що впорядкованість суспільства не виникла внаслідок наперед спланованих дій, а стала наслідком процесів, в яких практики, що появлялися випадково або спочатку сприймалися з іншою метою, зберігалися, оскільки забезпечували превалювання групи, в якій вони з'являлися, над іншими.

З другого боку, в експлікації концепту раціональності важливу роль відіграє постпозитивістське тлумачення цього поняття. Так, у класичному філософському дискурсі концепти «раціональне» та «логічне» вважалися синонімами, вони доволі часто ототожнювалися. Позаяк виявити логічну мотивацію в появі політичних нововведень різного гатунку майже неможливо, а логічність ототожнювалася з раціональністю, вважалось, що їхнє виникнення зумовлюється суто ірраціональними чинниками. Утім, на думку Ст. Тулміна, «раціональна» аргументація не завжди є «логічною» аргументацією, хоча протягом тривалого часу поняття «раціонального» прирівнювалося до поняття «логічного» [9, с. 96]. Ст. Тулмін розводить ці концепти, відзначаючи, що у змінах інколи немає нічого логічного. Але «це в жодному разі не спричиняє того, щоб концептуальні зміни в науці не відбувалися „раціонально“, тобто за достатніми чи недостатніми підставами» [9, с. 97]. Відповідно всяка аргументація, особливо, якщо вона стосується виникнення нових подій чи явищ, є завжди раціональною, але не завжди логічною.

По-третє, *телеологічність*, тобто, спрямованість на визначення цілей та намірів суб'єктів політики, а не тільки на виявлення причин, що породили певні ситуації, явища чи події у політичному просторі. Адже людська поведінка більшим чином звернена в напрямі суб'єктивно встановлених цілей, ніж визначається причинами чи певними цілями, що існують незалежно та поза контролем свідомості. Тому особливій важливості набуває оцінювання переслідуваних індивідами цілей та результатів, яких вони досягають.

В окресленому контексті зазначимо, що ще Арістотель відмічав: може так статися, що правильне встановлення завдання і кінцевої мети у всякого роду діяльності суперечитимуть одне одному, але може й так статися, що вони збігатимуться. Адже «іноді мета визначена прекрасно, але здійснюються помилки в засобах, що ведуть до її досягнення; в іншому разі є всі засоби, що ведуть до досягнення цілі, але сама мета поставлена погано» [1, 1331b (25–30)]. Так, наприклад, мета, яку постулюють майже всі ідеологічні доктрини, вельми благородна: благополуччя всіх і кожного. Але спільність цілей лібералізму і соціалізму зовсім не означає спільності засобів їхнього досягнення. Засоби, на жаль, достатньо часто виявлялись альтернативними.

На думку Г. Самуеля, прерогатива філософії політики – встановлювати цілі, яких необхідно прагнути, а прерогатива самої політики полягає у розробленні засобів для досягнення цих цілей [8, с. 81]. Причому мета і засоби не завжди збігаються. Відповідно встановлення кінцевих цілей означає перетворення певної ідеї на об'єкт філософських дискусій. Філософія – могутня

зброя аргументації, що забезпечує поглиблене розуміння різноманітних суспільно-політичних феноменів. Утім, підривна робота людського розуму може зайти занадто далеко: пошук глибин, скрупульозний аналіз основ можуть призвести до їхнього руйнування. Ф. Бенетон з цього приводу відмічав: «1) філософія, будучи доведеною до кінця, підриває погляди та умовності, що лежать в основі всякої держави; 2) вона залишається завжди чужою для більшості і, відповідно, в державі її не дуже люблять і не можуть любити більше, коли вона виявляє свою руйнівну силу» [2, с. 35]. Тому позиція філософа має бути вельми виваженою. Для блага держави, вважав Ф. Бенетон, філософ мусить роздавати свої поради з обережністю та обачливістю, «він поважає марновірства там, де вони оберігають державу, стараючись у міру можливого розширити межі розуму» [2, с. 36]. Звідси висновок: спрямування раціональних розмірковувань на критику засадничих принципів суспільного буття (раціоналізація кінцевих цілей) здатне призвести до руйнації суспільного устрою.

По-четверте, *ціннісна детермінація вибору*. При аналізі емпіричної інформації слід якомога детальніше виділити та описати групу чинників, що справлятимуть вплив на перебіг *конкретного* політичного процесу. Необхідно виявити вагомість кожного з чинників. Найбільш вагомий чинник фактично виступає в ролі певної кінцевої цілі (ціннісного судження). Тобто, виявлення «сили» кожного з чинників передбачає застосування процедури раціоналізації щодо кінцевої цілі. Якщо кінцева ціль (ціннісне судження) піддається процедурі раціоналізації, то виявлений чинник не вважатиметься релевантним. Слід розуміти, що ціннісні судження справляють домінуючий вплив на вибір звичайних цілей та засобів для досягнення цих цілей. Більшість людей бере свої оцінки із того соціального середовища, в якому пройшла їхня соціалізація. Оцінюючий суб'єкт проводить ранжування цінностей, впорядковуючи їх на власній шкалі переваг. Результатом визначення цінності виступає конкретний вибір. Виявляючи зміст ціннісних суджень, ми маємо звертатися до виявлення способу, за допомогою якого індивіди обирають кінцеві цілі в реальному житті, тобто ідеї, що породжують ціннісні судження.

Висновки. У межах ліберальної теорії розроблена методологічна база, за допомогою якої можна експлікувати процеси політичної реальності. Окреслено контури методології, яку означено як ліберативну, з огляду на те, що її основою виступають базові ідеї ліберального дискурсу. Як методологічні передумови виділено низку базових (початкових) понять ліберативної методології: індивід, вибір, цілі, засоби. Проведено експлікацію базових понять ліберативної методології. У цілому ліберативна методологія здатна набути вагомого значення при осмисленні різноманітних явищ політичної реальності, зокрема її емпіричного рівня (сфера політичного аналізу та прогнозування, політичного менеджменту та маркетингу, політичних технологій тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель // Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с. – С. 375–644.
2. Бенетон, Ф. Введение в политическую науку [Текст] / Филипп Бенетон ; пер. с франц. М. М. Федоровой. – М. : Весь мир, 2002. – 368 с.
3. Крауз-Мозер, Б. Теории политики. Методологические принципы [Текст] / Барбара Крауз-Мозер ; пер. с польск. И. А. Руденок. – Х. : Гуманитарный Центр, 2008. – 256 с.
4. Мелешкина, Е. Ю. Методологические подходы к анализу политических процессов [Текст] / Е. Ю. Мелешкина, О. А. Толпыгина // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. матер. / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М. : Изд. Дом «ИНФРА-М», Весь Мир, 2001. – 304 с. – (Высшее образование). – С. 20–47.
5. Мизес, Л. фон. Теория и история. Интерпретация социально-экономической реальности [Текст] / Людвиг фон Мизес ; пер. с англ. А. Г. Грязновой. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 295 с.
6. Олейнов, А. Г. Политический процесс сквозь призму экономической науки: комплексный подход [Текст] / А. Г. Олейнов // Полис. – 2009. – № 4. – С. 53–71.
7. Руджеро, Г. де. Что такое либерализм [Текст] / Гвидо де Руджеро ; пер. с англ. И. И. Мюрберг // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). – М. : Прогресс–Традиция, 2000. – 696 с. – С. 220–294.
8. Самуэль, Г. Либерализм [Текст] / Герберт Самуэль; пер. с англ. М. А. Абрамова // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). – М. : Прогресс–Традиция, 2000. – 696 с. – С. 79–82.
9. Тулмин, Ст. Человеческое понимание [Текст] / Стивен Тулмин ; пер. с англ. З. В. Кагановой. – М. : Прогресс, 1984. – 328 с.
10. Хайек, Ф. А. фон. Познание, конкуренция и свобода : антология сочинений [Текст] / Фридрих Август фон Хайек ; пер. с англ., сост. и предисл. С. Мальцевой. – СПб. : Пневма, 1999. – 288 с.

КОНСТИТУИРОВАНИЕ ЛИБЕРАТИВНОЙ МЕТОДОЛОГИИ: ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Күц Г. М.

Конституирование либеративной методологии, основой которой выступают базовые идеи либерального дискурса, очерчивает новое поле понимания в общественно-политических науках в целом. В качестве методологических предпосылок выделено ряд базовых понятий: индивид, выбор, цели, средства. Либеративная методология способна приобрести важное значение при осмыслении различных явлений политической реальности, в частности ее эмпирического уровня (сферы политического анализа и прогнозирования, политического менеджмента и маркетинга, политических технологий и т. д.).

Ключевые слова: либерализм, методология, методологический индивидуализм.

LIBERALIZED METHODOLOGY STATEMENT: POLITICAL CONTEXT

Kuts G. M.

Liberalized methodology statement, the basis of which is made up of liberal discourse basic ideas, outlines a new field of understanding in the social and political sciences in general. As a methodological prerequisites a number of basic concepts have been identified: an individual, a choice, goals, means. Liberalized methodology is able to gain the important meaning in comprehension of the various phenomena of political reality, in particular, its empirical level (the sphere of political analysis and forecasting, political management and marketing, political technologies, etc.).

Key words: liberalism, methodology, methodological individualism.

УДК 321.01:342.5

Я. Б. Турчин, кандидат політичних наук, доцент

О. ЕЙХЕЛЬМАН ПРО НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ДЕРЖАВІ

Розглянуто ідеї щодо нормативного забезпечення прав і свобод людини в державі, запропоновані О. Ейхельманом – відомим вітчизняним правником та ідеологом національно-визвольного руху початку ХХ ст. Вивчено його підходи щодо змісту і типології правових норм, нормотворчих суб'єктів права та принципів відносин між державною та громадянами. Доведено, що О. Ейхельман дотримувався правового принципу рівності норм закону для всіх і рівності усіх перед законом.

Ключові слова: О. Ейхельман, нормативне забезпечення, права і свободи людини, держава.

Актуальність проблеми. На сучасному етапі розбудови України як суверенної, демократичної держави особливого значення набуває її нормативна система. З одного боку, вона характеризується рисами колишнього суспільного ладу і національними українськими традиціями, а з другого – формується і розвивається нова нормотворча система демократичного типу на основі прогресивного світового досвіду. Очевидно, що побудова і функціонування політичних інститутів, діяльність політичних акторів та процесуальні аспекти політичного життя регулюються за допомогою складної системи суспільних норм. Різновидом останніх є правові норми – важливі регулятори політичного життя, у тому числі сучасної України, її конституційного оформлення, забезпечення прав і свобод людини.

Питаннями правового врегулювання політичних відносин у цілому, а також захисту прав громадянства, визначення його обов'язків цікавився і відомий вітчизняний правник, педагог, громадсько-політичний діяч та ідеолог національно-визвольного руху початку ХХ ст. – О. Ейхельман, будучи представником національно-демократичного напрямку української еміграційної політичної думки міжвоєнного періоду. Він розробив концепцію української національної держави на основі принципів народоправства і федералізму, захисту прав громадян та зафіксував її у власних конституційних розробках.

В умовах радянського тоталітарного режиму його спадщина була недоступною для вивчення, і лише після проголошення незалежності України політичні ідеї О. Ейхельмана частково були розглянуті вітчизняними науковцями. З політологічних розробок виділяються праці В. Потульніцького і О. Мошак, а з правових конституційних досліджень – О. Мироненка, А. Присяжнюка, М. Томенка, Н. Єфремової. Водночас поза увагою сучасних науковців залишилися підходи О. Ейхельмана до типології правових норм, змісту і значення конституційних норм для розвитку держави, захисту прав і свобод громадян через реалізацію моральних і етичних аспектів державної організації. Тому *метою* статті є розкриття зазначених питань.

О. Ейхельман акцентував увагу на тому, що у будь-якій державі центральними є дві форми правових взаємовідносин: 1) між окремими громадянами; 2) між громадянами і владою. Впорядкованість цих відносин визначається усталеними правовими нормами або приписами, які є обов'язковими як для окремих громадян, так і для представників державної влади. Такі норми О. Ейхельман назвав нормами права і розподілив їх на дві групи: норми приватного і норми публічного права. Паралельно він запропонував більш докладну класифікацію правових норм, поділяючи їх на: 1) організаційні; 2) наказові; 3) заборонні; 4) діапозитивні, тобто ті, які в сукупності утворюють певний тип об'єктивного буття.

Підкреслюючи значення норм права у суспільному житті, О. Ейхельман переконував, що вони виконують життєво важливі функції – формують певний тип правового устрою як усередині держави, так і у системі міждержавних відносин. Особливістю правових норм є те, що вони не мають самодіючого значення власне для себе, вони мають своїм природним завданням, своєю метою регулювати, нормувати з правничого боку зовнішні відносини між людьми та установами влади, а також між державами [1, с.7]. Потреба у правових нормах є незмінним і очевидним фактом, що підтверджується не лише упродовж десятиліть чи століть, а й тисячолітньою історією існування людства.

Важливою умовою розвитку суспільства, на яку неодноразово вказував вчений, є дотримання норм права громадянами. О. Ейхельман виокремлював позитивні норми права, які реально функціонують у межах держави і суспільства та мають обов'язковий характер, що визначається їхнім авторитетом. Такі норми впроваджуються і використовуються за умови їх вільного визнання

населенням, коли вони відповідають поглядам та інтересам громадян. О. Ейхельман стверджував, що стало дотримання норм права породжує правову дисципліну в суспільстві, бо «...дисциплінований у суспільному і державному житті громадянин привик для загальної користі й для свого спокою вільно підчинятися також тим нормам права, котрі йому, по тій чи іншій приязні, не подобаються» [1, с. 59]. У демократичних державах, зазначав учений, дотримання громадянами законного порядку, норм права здійснюється добровільно, на основі власного рішення, оскільки норми права не тільки відповідають потребам і світогляду населення, а й утворюються за безпосередньою його участю. Отже, дотримання норм права політично-свідомим суспільством базується на переконаності людей в їхній суспільно-політичній зрозумілості та доцільності.

Суттєвим питанням є й дотримання населенням громадських обов'язків, що, на думку О.Ейхельмана, визначаються як суспільно-політичною необхідністю існування держави (наприклад, обов'язки підкорення і відданості), так і характером державного управління (наприклад, податки і зобов'язання для забезпечення державного управління). За умов невиконання громадянами покладених на них обов'язків державний порядок і міжнародна безпека не можуть бути захищеними, а під загрозою опиниться й реалізація інших культурних цілей держави. На цій підставі обов'язки повинні сприйматися громадянами як обов'язкові умови, виконання яких дозволяє їм користуватися всіма благами суспільного порядку, розвивати себе, задовольняти свої розумові, релігійні, господарські і соціальні потреби [2, с. 269]. Правоспроможність і систему обов'язків О. Ейхельман визначав як сукупність прав громадян, населення загалом та установ державної влади, що надають правове легальне обґрунтування їх діям у процесі реалізації державних рішень.

Важливою умовою реалізації правового устрою в державі дослідник назвав його вільну громадську підтримку. Але в реальному суспільному житті часто спостерігаються нівелювання і порушення норм права, а отже, правовий порядок не гарантує уникнення спорів і протистояння серед різних груп інтересів. Тому постійним і обов'язковим завданням держави О. Ейхельман визначив захист правової системи, яка є логічним продовженням самого поняття «державність». Цієї мети держава досягає в результаті роботи двох основних установ: поліційної та судової. Під поліційними (наглядовими) установами О. Ейхельман розумів сукупність тих державних інститутів, які оберігають спокій в державі, підтримують внутрішній порядок, але діють у суворій відповідності сучасним вимогам культурного державного розвитку. Якщо інструментами діяльності судових установ є судові вироки, наділені примусовим характером, то наглядові органи мають своїм обов'язком запобігати діям, що загрожують громадянам, державі і суспільству в цілому. Функція і призначення судових установ у державі полягають у відновленні порушених елементів правового ладу через систему судових вироків.

Правовий порядок, вказував О.Ейхельман, постійно й ефективно функціонує в країні, де його підтримує суспільство і охороняє державна влада. Утім, навіть за таких умов можливе застосування примусу для підтримання правових відносин у суспільстві. Вчений доходить висновку про те, що для встановлення правового порядку є цілком обґрунтованим утворення постійно діючого державного апарату, що наділений правом використовувати примус у разі порушення громадянами чинних правових норм. О. Ейхельман дотримувався подібних поглядів, що й англійський правник І. Бентам, про те, що, створюючи обов'язки, закон обмежує людську свободу, але громадянин не може послугуватися нормами права, якщо не відмовиться від часткового обмеження індивідуальної свободи. Розмежовуючи права і обов'язки громадян, законодавець має тим самим забезпечити загальний добробут суспільства [3, с. 392].

Незаперечними досягненнями сучасної культурно-правової держави О. Ейхельман вважав становлення етичної і гармонійної рівноваги між обов'язками і правами громадян у державі, узгодження підходів щодо характеру взаємовідносин суспільного порядку і свободи особи. Формально система обов'язків і прав громадянства функціонує на основі норм закону, які регламентують ставлення установ державного управління до громадянства, а також визначають межу підкорення останніх вимогам і розпорядженням органів державної влади.

Держава може обмежувати свободу людей до прийнятнообґрунтованого рівня, коли це не загрожує суспільному ладу, бо в іншому разі державна влада: 1) посягає на людський добробут, якому вона слугує, коли ж за своїм призначенням повинна розвивати його, створюючи сприятливі для цього умови; 2) позбавляє населення творчих сил, яких не зможе компенсувати. Таким чином, держава зобов'язана не тільки оберігати свободу людини, а й обмежувати вияви людського свавілля, небезпечні для самої особи, її близьких, суспільства і держави загалом.

З метою встановлення гармонійної взаємодії між суспільством і державою О. Ейхельман вважав за необхідне розв'язати два важливих завдання. По-перше, визначити міру обмеження індивідуальної свободи людини; по-друге, забезпечити політичну свободу народу. Коли індивідуальна свобода – це первинне право особи, то політична і державна свобода людини встановлюється у певних припустимих межах і визначається (нормується) правом похідного типу, яке надається окремим особам або групам осіб. Проте держава, обмежуючи або розширяючи індивідуальну людську свободу, несе однакову відповідальність за наслідки своїх дій. Ухвалюючи відповідне рішення, вона повинна враховувати індивідуальні та часові особливості, специфіку території і народу, гарантувати гармонійний розвиток суспільного порядку і свободи людини. При цьому О. Ейхельман зазначав, що єдиного підходу до вирішення поставленого завдання не існує. Держава зобов'язана сприяти розвитку суспільства і політичної ініціативності народу. З огляду на це досягнення по-

ставленої мети потребує послідовної підготовки. Історичні факти свідчать, що часто реалізація таких завдань штучно форсувалась, а відсутність готовності серед народних мас до суспільно-політичної діяльності не сприяла розвитку ідей свободи, навпаки, призводила до негативних наслідків у процесі утвердження демократичних ідеалів. Така позиція вченого підтверджується низкою історичних фактів, у тому числі наслідками більшовицького перевороту в Російській імперії.

Цілком обґрунтованим є висновок О. Ейхельмана про те, що сферу впливу державної влади обмежено чинними законами. Так, держава повинна контролювати суспільне життя лише в тих межах, що гарантують її безпеку, але водночас надавати можливість індивідам та громадським групам творити власні автономії, «вільні» правила суспільно-політичного життя. Держава не ставить своєю метою знищення індивідуального життя, навпаки, його «... вільний розвиток є життєвою метою державної влади» [1, с. 32]. У процесі державного будівництва повинні раціонально співвідноситись індивідуальні, громадські та політичні свободи. О. Ейхельман констатував: «Основою суспільства і держави є людина; вона мусить мати можливість... вільно єднатися з іншими людьми. Держава, – демократично-республіканська держава, – охороняє й підтримує цю волю, утворює та нормує для спільної користі такий порядок співжиття вільних громадян, що перешкоджає зловживанням особистою волею, коли вони шкідливі для поодиноких громадян і для суспільно-державного загалу» [4, с. 39].

Особливо важливим для О. Ейхельмана є питання виділення нормотворчих суб'єктів права, котрі, як і держава, утворюють певний тип порядку в суспільстві. Сучасну державу він визначав як юридичну суспільну організацію, що встановлює верховну владу над територією і є дійсно «мудрою і розумною інституцією» [1, с. 19]. Державна влада нормує відносини між людьми, між громадянами та установами влади, а також утворює велику кількість офіційних державних інститутів.

Разом з тим правовий устрій держави нормується також низкою настанов та правил, які мають автономне, незалежне від держави походження. По-перше, це національні звичаї або обряди різних категорій. До них О. Ейхельман відносив звичаї у вузькому розумінні цього слова, окремі правила поведінки людей, встановлені суспільством, а також норми, сформовані під впливом модерних тенденцій у суспільстві. По-друге, це автономні правила, які декларуються вільними громадськими установами і закріплюються статутами різноманітних суспільних організацій. На розвиток останніх не впливає жодна державна інстанція, а єдиним контролюючим органом над ними є суспільна думка, що, як і воля народу, має доволі вагомий авторитет. У дійсності суспільна думка сприяє підпорядкуванню громадськості та органів державного управління встановленим правовим приписам, надає можливість їх вільного виконання, хоча вона і не має у своїй структурі жодного інституту, наділеного якостями влади.

О. Ейхельман допускав і можливість мінімального впливу держави на формування і функціонування автономних правил. Так, в окремих випадках державна влада може забороняти їх, вважаючи шкідливими для розвитку загальнодержавного порядку. Проте у сучасних культурно-політичних умовах державна влада не може цілковито усунути автономні правові традиції та організації і, більш того, навіть не ставить перед собою таких цілей. Сучасна держава на відміну від держави поліційного типу XVII –XVIII ст. «...робить свій нагляд за цими вільними проявами суспільного життя лише у тих межах, що потрібні для безпечності держави, гарантуючи з другого боку для вільних громадян та вільного суспільства, потрібної свободи» [1, с. 20]. Модерна система державної влади через законодавство регламентує обсяг своїх повноважень у напрямі їх збільшення чи зменшення відповідно до реальних потреб населення. У кожній розвиненій державі існує центр державного урядування, який утворює різноступеневі «кільця впливу» на суспільно-політичне життя, але «...за цією периферією свого державного урядування держава залишає індивідуумам та суспільним групам можливості творити свої автономії та вільні правила. До цієї автономії індивідуумів та суспільства належать утворення статуту та умов життя» [1, с. 20]. Таким чином, О. Ейхельман відстоює різні можливості впливу автономної сфери суспільства на формування правових відносин через систему національних традицій, звичаїв, усталених правил поведінки, статутів громадських організацій тощо. Йдеться про розподіл повноважень у процесі правового регулювання суспільства між державою і тими інститутами та інституціями, що залишаються поза сферою державного впливу.

Як окрему юридичну категорію О. Ейхельман виділяв звичасве право, норми котрого є обов'язковими для всього населення і мають такі самі юридичні наслідки, що і закони. Він зазначав, що звичасве право не є похідним від окремих актів або сукупності зафіксованих актів. Йдеться про те, що, по-перше, норми звичасвого права формуються у послідовному і довготривалому процесі повторення однотипних актів, що підтверджують дотримання того чи іншого звичаю. По-друге, у суспільстві існує визнання юридичної обов'язковості такого звичаю.

Водночас О. Ейхельман наголошував, що межа між законами та звичасвим правом є мінливою – одні і ті самі питання можуть розв'язуватись як нормами закону, так і нормами звичасвого права. Він вказував і на той факт, що у сучасних державах звичасві норми застосовуються значно рідше. Так, XIX ст. стало століттям кодифікованого, так званого писаного права. Законодавство поступово здобуло пріоритетні позиції щодо звичасвого права, яке скоріше за все є винятком із загальної системи правового устрою. Хоча, з другого боку, законодавче право у багатьох випадках використовує елементи звичасвого права і, більш того, останні отримують письмову фіксацію.

Найважливіше місце серед правових норм посідають конституційні норми як найвідоміші населенню політико-правові акти. О. Ейхельман значною

мірою залучився до розвитку вітчизняних конституційних ідей, репрезентуючи ліберально-демократичний напрям українського конституціоналізму. Процес формування конституційного світогляду О. Ейхельмана умовно можна розділити на два періоди: дореволюційний та еміграційний. Під час першого він надавав рекомендації щодо вдосконалення конституційних основ Російської імперії відповідно до демократичних стандартів, а перебуваючи в еміграції – займався конституційним обґрунтуванням незалежної Української Держави. О. Ейхельман не тільки є автором одноособових конституційних розробок, а й брав участь у роботі комісій з вироблення конституційних проєктів УНР (під головуванням М. Славінського та А. Ніковського), а також проєкту Основного закону Козаччини. Це насамперед засвідчує про його високий рівень професійності у галузі конституційного права.

Загалом О. Ейхельман був прихильником деталізованого змісту конституції і вважав «широку» конституцію питанням «великого принципного значення» не тільки для України, а й для інших держав світу [1, с. 38]. Це він аргументував тим, що велика частина артикулів декларує лише загальні принципи, але їх впровадження в реальне життя вимагає значної законодавчої роботи, особливо щодо реалізації задекларованих прав громадян. Цю проблему О. Ейхельман пропонував розв'язати за допомогою деталізації конституційних положень. У авторському проєкті Конституції УНР (1921 р.) він визначав права і обов'язки громадян, а також їхнє співвідношення з компетенцією державної влади.

Конституційне регулювання правового статусу особи в державі відбувається або за принципом юридичної рівності людей перед законом, або за їхньою правовою диференціацією. О. Ейхельман обґрунтував юридичну рівність не особи, а громадян України перед законом, коли закони держави повинні однаково дбати про кожного, не визнавати привілеїв окремих громадян, не встановлювати для них правообмежень, пов'язаних із походженням, релігією, національністю тощо [5, с. 144]. Отже, у своїх працях О. Ейхельман дотримувався правового принципу рівності норм закону для всіх і рівності усіх перед законом, незалежно від національної та релігійної належності громадян. Так, у § 315 проєкту Конституції зазначається: «Всі громадяни в У.Н.Р. обох статей повністю користуються рівними правами перед законом, цілком незалежно від того, до якої національності чи віри вони належать» [6, с. 213].

Важливого значення О. Ейхельман надавав питанню захисту національних меншин як важливої ознаки демократичності суспільства. «На території У.Н.Р., – констатував він, – не дозволяється робити жодних перешкод для заховання й розвитку культури національних меншостей у всіх напрямках, що не загрожують державній цілісності У.Н.Р.» [6, с. 213]. На думку А. Присяжнюка, О. Ейхельман, мабуть, вперше у Європі у своєму конституційному проєкті звернув увагу на питання захисту прав національних меншин і запропонував вирішити його з тих позицій, які характерні для сьогодення. Правовий статус осіб з національних меншин в УНР установлювався такий самий, як

і для українців. Вони не повинні були мати перешкод для реалізації своїх національно-культурних потреб [5, с. 146].

Особливий статус надавався громадянам інших країн, що відповідало тогочасним нормам міжнародного права. Так, іноземці, що перебували на території Української держави, підпорядковувались її законам на загальних підставах. Утім, їхні можливості обмежувалися лише у політичних правах, якими користувалися корінні українські громадяни. Водночас О. Ейхельман зауважував, що українці за кордоном повинні володіти аналогічним обсягом прав, а у разі їх обмеження слід вживати подібних заходів і до іноземців, які перебувають на території України і є представниками тих чи тих держав. У такий спосіб він пропагував ідею рівності та взаємоповаги між державами та народами.

Кожному громадянину відповідно до Основного закону, виробленого О. Ейхельманом, гарантувалися право вільно і відкрито висловлювати свої думки як в усній, так і письмовій формі за умови, що їхній зміст не суперечить законам УНР. Згідно з конституційним проектом О. Ейхельмана громадяни УНР наділялися й іншими правами, що гарантували свободу особи, наприклад, можливість вільного пересування, вибору постійного чи тимчасового місця проживання тощо. Виїзд громадян за кордон міг обмежуватися лише за певних умов, що регламентувалися законодавством. Особлива нормативна система створювалася для захисту родинної сфери як підстави законного життя народу. Передумовою розвиненого і дієвого громадянського суспільства О. Ейхельман вважав потужну вседоступну систему освіти. Наявність інституту приватної власності у державі також сприймалася О. Ейхельманом як своєрідне забезпечення людини від можливого свавілля держави, що підтримує громадську ініціативність, сприяє структурізації групових інтересів, розширює вільну від державного втручання сферу діяльності людей. Приватна власність повинна охоронятися законом [6, с. 214]. Цілком очевидно, що вчений ставив своєю метою створити умови для перетворення більшості членів українського суспільства на власників.

Для реалізації різнобічних інтересів населення громадяни наділялися правом утворювати різні товариства, окремі з яких могли організовуватись у союзи для обговорення проблем із суспільно-політичної сфери. Своєю зацікавленістю О. Ейхельман звертав й до процесу організації і функціонування української церкви в контексті встановлення правових відносин у державі. Об'єктивно окреслюючи систему взаємодії «держави – церква», він розглядав церкву як структурний елемент громадянського суспільства, бо конституційні держави остаточно визнали принцип релігійної свободи [1, с. 65]. Обов'язковим кроком О. Ейхельман вважав реалізацію принципу розмежування державної сфери, системи правових норм і норм релігійного життя. Така позиція зумовлена наявністю широкого спектра релігійних конфесій, догм та культур, а також специфікою організації духовного врядування. Розв'язання церковних питань, переконував учений, держава повинна віднести до компетенції релігійної сфери, обмежуючи її лише в тому разі, коли статутна діяль-

ність релігійних організацій порушує закон і законні розпорядження, встановлені державою.

Зі змісту Конституції УНР О. Ейхельмана випливає, що обов'язки громадянства УНР мали національно-державницьке забарвлення. Так, громадяни УНР, підкреслював О. Ейхельман, зобов'язані бути вірними власній державі та шанувати її законний устрій. На кожного громадянина покладался моральний обов'язок повноцінно використовувати свої духовні та фізичні сили для встановлення загального добробуту, але без порушення чи обмеження свободи особи. У такому разі обов'язки громадян тлумачились як міра суспільно потрібної поведінки громадянина: він повинен підкорятися певним правилам, аби при використанні своїх прав і свобод не завдавати невинуватої шкоди іншим людям і державі, нормальному існуванню суспільства в цілому. О. Ейхельман стояв на позиції, згідно з якою права громадян невід'ємні і не залежать від виконання ними обов'язків перед державою [5, с. 148].

Висновки. О. Ейхельман розглянув проблему нормативного забезпечення прав і свобод людини у контексті питання становлення і розвитку правової Української держави, формування активного громадянського суспільства як дієвого механізму контролю за діяльністю органів державної влади. Він запропонував авторський підхід до типології правових норм, нормотворчі суб'єкти права. У своїх працях О. Ейхельман дотримувався правового принципу рівності норм закону для всіх і рівності усіх перед законом, незалежно від національної та релігійної належності громадян. Дослідницький інтерес становлять і пропозиції О. Ейхельмана щодо нормативного забезпечення прав і свобод громадян поза межами власної держави, що може стати предметом подальших наукових досліджень. Теоретичні розробки О. Ейхельмана є важливими у вивченні питань розвитку правових ідей в Україні, а деякі з них можуть бути використані у сучасній державотворчій практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ейхельман, О. Енциклопедія права [Текст] / О. Ейхельман. – Подєбради : Б. в., 1923. – 84 с.
2. Ейхельман, О. Очерки из лекций по Русскому государственному праву [Текст] / О. Ейхельман // Универ. известия. – 1892. – № 3. – С. 225–318.
3. Бентам, И. Введение в основания нравственности и законодательства [Текст] / И. Бентам // Антология мировой правовой мысли: в 5 т. Т. III. Европа. Америка : XVIII – XX вв. [Рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999. – С. 388–398.
4. Ейхельман, О. Реформа місцевого самоврядування на підставі демократично-республіканської державності [Текст] / О. Ейхельман. – Прага : Вид-во держ. друкарні в Празі, 1932. – 81 с.
5. Присяжнюк, А. Й. Конституційне будівництво в Українській народній республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.) [Текст] : ... дис. ... канд. прав. наук; 12.00.01 / А. Й. Присяжнюк. – Х., 2001. – 197 с.
6. Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі Конституції України [Текст] . – К. : Філософська і соціальна думка, 1992. – 272 с.

О. ЭЙХЕЛЬМАН О НОРМАТИВНОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА В ГОСУДАРСТВЕ

Турчин Я. Б.

Рассмотрены идеи о нормативном обеспечении прав и свобод человека в государстве, предложенные О. Эйхельманом – известным отечественным правоведом и идеологом национально-освободительного движения в начале XX в. Изучены его подходы к содержанию и типологии правовых норм, нормотворческих субъектов права и принципов отношений между государством и гражданами. Доказано, что О. Эйхельман придерживался правового принципа равенства законодательных норм для всех и равенности всех перед законом.

Ключевые слова: О. Эйхельман, нормативное обеспечение, права и свободы человека, государство.

O. EICHELMANN ABOUT THE NORMATIVE ENSURING OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE STATE

Turchyn Y. B.

The ideas on the normative ensuring of human rights and freedoms in the state as put forward by O. Eichelmann, our country well-known lawyer and ideologist of the national liberation movement of the beginning of the 20th century, are considered. His approaches to the content and typology of legal norms, norm creating law subjects and principles of relations between the state and citizens are explored. It is proved that O. Eichelmann abode by the law-based principal of legal norms and equality for all by the law.

Key words: O. Eichelmann, normative ensuring, human rights and freedoms, state.

УДК 321.01 + 342.24 (477)

Т. В. Панченко, кандидат політичних наук, доцент

ВИТОКИ ІДЕЇ СУБСИДАРНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ФЕДЕРАЛІСТСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ

Досліджено федералістські концепції українських мислителів і громадських діячів другої половини XIX – початку XX сторіччя як складової світової традиції федералізму. Доведено, що концепція громадівського соціалізму М. Драгоманова, яка наслідує окремі ідеї П. Прудона та ґрунтується на сполученні принципів лібералізму, анархізму, соціалізму та федералізму, є найближчою до сучасного розуміння субсидіарності.

Ключові слова: федералізм, субсидіарність, громадівський соціалізм, М. Драгоманов.

Актуальність проблеми. Останні десятиріччя принцип субсидіарності як критерій «уряду, що максимально наближений до громадян» привертає увагу політичних діячів та представників наукової спільноти у зв'язку із непопулярністю доктрини централізації та поширенням тенденцій до децентралізації у соціальних і владних відносинах. Більш того, в Європі цей принцип постає як універсальний спосіб побудови відносин різних владних рівнів, оскільки дає оригінальну відповідь на запитання: яким чином можна гарантувати узгодженість між індивідом і системою, з одного боку, і між державою та місцевим самоврядуванням, – з другого? Все частіше його згадують й українські політики і вчені, намагаючись розмежувати повноваження центру та регіонів, державної влади та місцевого самоврядування.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Популяризація принципу субсидіарності підживлює науковий інтерес до дослідження витоків даної ідеї, котрі, як доводять японський фахівець з європейського будівництва К. Ендо, німецький політичний філософ Г. Отфрід, норвежський політолог А. Фоллесдаль, російські дослідники С. Большаков, Г. Бікулова, Є. Каракулян та ін., містять джерела різних часів та спрямованості – праці античного мислителя Аристотеля, середньовічного теоретика держави і права Альтузіуса, соціальні енцикліки католицької церкви та теорії федералізму останніх двох століть. У межах цієї публікації звернемося до останніх джерел – теорій федералізму, які, між іншим, у другій половині XIX ст. та на початку XX ст. отримали розвиток й в українській суспільно-політичній думці. Отже, саме українська федералістська традиція може стати джерелом пошуку витоків ідеї субсидіарності на теренах України.

Метою статті є перевірка гіпотези про наявність ідейних передумов субсидіарності у теоріях федералізму українських мислителів та громадських діячів другої половини XIX – початку XX ст. Останні традиційно досліджуються в контексті ідей державності та бездержавності, бачення майбутнього України (праці Д. Заславського, Є. Камінського, О. Салтовського та ін.). Однак недостатньо уваги приділяється їх розгляду як складової світової традиції федералізму, що значно наближує нас до розуміння ідеї субсидіарності. Звернемося до світових надбань федералізму і розглянемо федералістські теорії українських мислителів в контексті відповідних традицій.

Передусім зазначимо, що світові як сучасні, так й давні теорії федералізму можна поділити на дві групи: доктрини, що розглядають федералізм як владну парадигму та фокусують увагу на принципах побудови держави, тобто на питаннях політико-правового статусу, повноважень і компетенції федерації та її складових частин, та теорії, що концептуалізують досвід побудови і розвитку федерацій «знизу», де федералізм виступає як тип суспільних відносин, системоутворюючий принцип політичного і соціального об'єднання індивідів та їх груп з метою забезпечення свободи і підтримання суспільного порядку [1, с. 98]. Саме теорії другої групи становлять інтерес

для даного дослідження, аже федералізм як тип суспільних відносин являє собою не що інше, як втілення принципу субсидіарності, коли вищі суспільні одиниці повинні вирішувати тільки ті питання, які не здатні ефективно вирішити нижчі. Цим теоріям дали початок середньовічна концепція субсидіарно структурованого суспільства Альтузіуса, яку сучасники часто називають першою концепцією федералізму, та більш пізня концепція вільного федералізму П'єра-Жозефа Прудона.

У термін «федералізм» по-справжньому політичний сенс уперше вложив Альтузіус, розглянувши транзакції суспільних груп і корпорацій, що базуються на спільній згоді учасників, як основу спільного проживання на одній території. Його модель державної організації, представлена у праці «Політика, методично викладена» (*Politica Methodice Digesta*, 1603), являє собою амальгаму політичних асоціацій, заснованих на згоді та побудованих знизу. Кожний більш великий союз складається, за Альтузіусом, з корпоративних єдностей більш тісних союзів. Відповідно держава як вища правова сила наділяється новими властивостями і функціями, але її право обмежено правами союзів, що її складають. Альтузіус не мав прямих послідовників, його ідеї отримали розвиток через два сторіччя у працях П. Прудона, на концепції якого досі ґрунтуються уявлення про світовий федералізм. Саме тому остання заслуговує на увагу в контексті нашого дослідження.

П. Прудон у праці «Принцип федерації» (*Du principe federatif*, 1863) вибудовує модель суспільства, що складається з автономних співтовариств, об'єднаних на основі добровільного контракту (договору). Контрактанти як організовані спільноти – голови родин, комуни, кантони, провінції, штати – укладають договір через необхідність захистити свою автономію, забезпечити взаємну і спільну безпеку. Вони наділяють повноваженнями організовану у такий спосіб федеративну державу тією мірою, в якій відчують потребу. Жодного попереднього визначення ні галузі, ні обсягу втручання не відбувається, крім визнання того, що воно має бути за можливістю меншим, хоча у разі необхідності це може означати саме широке втручання. Отже, свою модель суспільства Прудон по суті вибудовує на основі субсидіарності, вважаючи, що влада повинна бути розділена таким чином, аби бути якнайближче до рівня розв'язання проблеми. Прудон вірить, що федералізм – обов'язкове майбутнє для усіх народів, питання лише у часі. Однак він можливий лише на високому рівні культури, коли найбільш досконала організація виникає в історії непомітно, все більше віддаляючись при цьому від найбільш досконалих ідеалів, являючи собою скромність і мудрість, відречення від будь-якої величності, приводячи до дії не торжество певного принципу, а обережну рівновагу суперечностей [2, с. 121– 122]. Все це демонструє, що за великим рахунком багаторівневе суспільство Прудона не потребує протекціоністської допомоги, достатньо його лише правильно організувати. Суспільство діє там, де індивід не в змозі діяти, організація вищого рівня відповідно діє там, де не

здатна діяти організація нижчого рівня. У держави в такій ситуації залишаються лише свого роду королівські функції, адже домінуючий принцип взаємодопомоги вводить можливість державної допомоги на другий план. Саме ці роздуми Прудона пізніше було покладено в основу «інтегрального федералізму» у Франції та європейського федералізму в цілому. В європейській політичній думці ідея перетворення Європи або світу на федерацію відстоювалася послідовно у працях та діяльності європейських федералістів О. Марка, Р. Арона, А. Спінелі, А. Брюгманса, Д. де Ружмона та інших громадських діячів ХХ ст.

Однак ще раніше ідеал федерації вільних спілок вільних людей Прудона отримав розвиток у працях видатного українського мислителя і громадського діяча, фундатора концепції громадівського соціалізму Михайла Драгоманова (1841–1895). Його попередник М. Костомаров, який відомий своїми федералістськими поглядами, так само як інші вихідці Кирило-Мефодіївського товариства, розглядав федералізм скоріше як засіб розв'язання національного питання, за допомогою якого кожному народові Росії буде гарантоване право мати свій народний уряд. Хоча обґрунтування федеративної організації держави М. Костомаров знаходив в удільно-вічовій системі Київської Русі, вважаючи «удільність» таким ладом, при якому самотутні частинки разом утворюють одне державне тіло [3], М. Драгоманов більш переконливо відстоює ідею побудови суспільства та держави знизу через об'єднання автономних співтовариств.

Концепція громадівського соціалізму М. Драгоманова є своєрідним синтезом лібералізму, анархізму, соціалізму та федералізму того часу, який її максимально наближає до ідеї субсидіарного суспільства. Ліберальна складова концепції М. Драгоманова ґрунтується на переконанні філософа у тому, що основною одиницею суспільства є особа, добробут і щастя якої він вважає вищим критерієм суспільного розвитку. Індивід, його невід'ємні права та життєві людські інтереси є тим «наріжним каменем», який вчений кладе в основу своєї теоретичної побудови. Тому цілком природно, що свобода та небезпека особистості для М. Драгоманова важніше, ніж участь у творенні спільної політичної волі: «Для кожної особи недоторканність її індивідуальних прав гораздо важніше її права впливати навіть прямо, а тим більше непрямо, на хід державних справ» [4, с. 329].

Анархістська складова концепції М. Драгоманова концентрується навколо наслідуваного у Прудона принципово негативного ставлення до держави як такої, тоді як інші представники демократичного руху ХІХ ст. не сприймали передусім ідею української державності, вважаючи вроджену нездатність і нелюбов до державного життя невід'ємною рисою українського народу. За переконанням же М. Драгоманова, з появою держави люди втрачають первинну свободу, адже вона є інститутом, що заперечує свободу індивіда і за логікою свого існування постійно прагне обмеження прав і свобод особис-

тості. Всі спроби змінювати суспільне життя шляхом реформування «зверху», через зміни форми державного правління (навіть встановлюючи демократичні режими) не можуть повернути людям втрачену свободу. Тому, замість ідеї «народоправства» вчений як остаточний ідеал організації суспільного буття висуває ідею «безначальства» – «своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств» [5, с. 115].

Отже, основними формами об'єднань, що не порушують суверенітет особистості, за М. Драгомановим, є громада і товариство. Громада на відміну від держави добровільно об'єднує вільних індивідів, регулюючи взаємовідносини між ними переважно засобами морального впливу. Громадський устрій, на його думку, є найоптимальнішою формою поєднання особистих та групових інтересів, свободи індивіда та спільного обов'язку.

Соціалістична складова концепції М. Драгоманова виявлялася передусім у його прагненні соціальних реформ. Покінчити зі злиденністю і гнобленням, вважав він, можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Однак виступаючи проти використання насильства, М. Драгоманов вбачав здійснення переходу до нового ладу виключно еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу через пропаганду і просвітництво мас.

І нарешті, визначна федералістська складова драгоманівської концепції виявляється у тому, що його думка йде від індивіда до об'єднання індивідів і далі, до створення національних та світової спілок добровільних об'єднань індивідів – громад. Федералізм у тлумаченні М. Драгоманова, на відміну, наприклад, від інших українських прихильників федералізму, виступає не стільки формою територіального устрою, скільки головним способом взаємозв'язку суб'єктів політичної дії – індивідів, їх об'єднань, держави, міждержавних союзів тощо, сутність якого полягає в їх рівноправності. Адже лише рівноправні суб'єкти політичної взаємодії можуть так узгоджувати свої інтереси, аби не порушувати прав і свобод один одного та уникати насильства.

Федералістські уявлення М. Драгоманова зазнавали певних трансформацій у конкретних історичних умовах. Вважаючи себе ідейним нащадком Кирило-Мефодіївського товариства 40-х років та одного з його головних ідеологів М. Костомарова, М. Драгоманов у 60–70-х роках XIX ст. у перших публіцистичних працях висвітлює світоглядні основи федералізму, які виявляються більш глибокими, ніж у його попередників. «Федералізм, – зазначає Д. Заславський, – мав для Драгоманова особливе значення, – більш глибоке, ніж уявлення про майбутній, – близький чи далекий, – устрій Росії... У Драгоманова федералізм був системою не лише соціальною, а й політичною, і культурною, – навіть моральною... Цей федералізм був заснований на індивідуалізмі, на визнанні автономної особистості, права якої так само невід'ємні, як і право окремої громади» [6, с. 94].

У другій половині 70-х років XIX ст. М. Драгоманов висуває програму безначальної спілки громад як кінцеву мету суспільних перетворень, що мала

привести до побудови соціалістичного суспільства. Після розгрому революційного народництва вчений пропонує більш обмежену і більш реальну, як йому здавалося, федералістичну програму як найближчу мету – місцеву і крайову автономію при буржуазно-демократичних перетвореннях, що втілена у конституційному проекті «Вольний союз – Вільна спілка» (1884). У ньому влада будується за принципом «знизу догори» і діє за схемою: громадянин – сільська / міська громада – волость – повіт – область – держава.

При цьому в усіх драгоманівських роздумах і проектах різних часів основу майбутньої федерації мали складати громади, спілки вільних людей, що добровільно вступали у певні політичні відносини для реалізації спільних інтересів. Спілки громад об'єднувалися в спілки спілок, а останні – у світову спілку, що покликана вирішувати питання глобального характеру. Такий шлях побудови всієї світової системи міжлюдських відносин – знизу доверху – був, на думку М. Драгоманова, єдино вірним і знімав небезпечність перетворення федерації на державу як засіб насильницького нав'язування волі одних іншим [7].

Застосовуючи федералістський принцип до територіально-політичної організації України, М. Драгоманов неодноразово звертав увагу на одну з головних проблем прямої демократії, яка не втрачає актуальності з часів розширення локальних співтовариств до більш чисельних територіальних об'єднань. Вона полягає у тому, що умови забезпечення рівної участі громадян у вирішенні загальних справ можуть бути реалізовані лише у територіально невеликих та нечисельних спільнотах, де можливі безпосередні контакти між людьми. Оскільки Україна не відповідає цим критеріям через велику кількість населення та значні територіальні простори, єдиний шлях для реалізації ідеалів громадівського соціалізму – це запровадження на її теренах федерації як спілки громад. «Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій нашій Україні, – пише М. Драгоманов, – не може бути одним товариством, – інакше вона перестала б бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у всіх своїх справах, інакше які-небудь громади будуть приневолені робити не те, що вони хочуть» [5, с. 114]. Така аргументація необхідності федеративного облаштування України ще раз підтверджує, що свою історичну місію М. Драгоманов не обмежував ні Україною, ні Російською імперією. Його думка охоплювала світовий історичний процес. Україна ж через особливості своєї історії була лише однією з територій для реалізації того, що він вважав метою світової історії, – звільнення людини і людства.

Думка М. Драгоманова про перетворення царської Росії, Європи і всього світу на основі федералістичної ідеї як засіб, який дозволить реалізувати головну мету всього суспільного розвитку, знайшла підтримку у працях С. Подольського та І. Франка, які у своїх поглядах були дуже близькі до марксисту. Основою суспільної організації услід за М. Драгомановим вони вважали громаду. Проте якщо для М. Драгоманова визначальними чинниками існуван-

ня громад були добровільне бажання індивідів до колективної форми співжиття та моральні засоби регулювання, то, наприклад, для С. Подолинського – колективна власність на засоби виробництва. При цьому, якщо М. Драгоманов протиставляє громаду державі, то С. Подолинський вважає її базисною ланкою майбутньої державної організації, наголошуючи на тому, що майбутня соціалістична держава будуватиметься «знизу» на добровільних федералістичних засадах. Окремі громади сіл та міст України повинні були, як вважав С. Подолинський, утворити єдину національну спілку, яка у свою чергу могла б увійти як самостійний член у федерацію національних спілок громад Європи [7]. Натомість І. Франко майбутнє світової федерації уявляв собі у такому порядку: утворення федерації у межах об'єднаної України, створення федерації у межах визволених народів Росії, об'єднання слов'янських націй в єдину федерацію, оформлення всесвітньої федерації [8, с. 115].

Представники народницького напрямку в українській політичній думці початку ХХ ст. – М. Грушевський, Р. Лещенко, С. Шелухін обгрутовували можливість об'єднання України з іншими державами, з якими вона підтримувала історичні зв'язки. При цьому їх федералізм вже не ґрунтувався на громадських засадах. Федерацію вони розглядали передусім як спосіб автономного розвитку України у складі федерації окремих слов'янських народів – М. Грушевський (литовського, білоруського та російського), Р. Лещенко (російського), С. Шелухін (чеського, словенського, сербського, словацького та хорватського). Тільки М. Грушевський убачав у федералізмі «шлях до нових перспектив, що давно відкрились провідним розумам людства, як шлях до федерації в Європі і в майбутньому – до федерації всього світу» [9, с. 15]. При цьому М. Грушевський допускає два шляхи утворення федерації: знизу та зверху. У першому випадку декілька окремих держав об'єднуються в одну державу і віддають дещо зі своїх суверенних прав загальнодержавній організації та її органам, у другому – держава ділиться суверенитетом зі своїми провінціями та в такий спосіб перетворюється на федерацію. Крім цього, М. Грушевський розміковує про принципи непопушності федеративного союзу, національно-територіальної автономії та самоуправи, яка впорядковує місцеві справи за дорученням центральної влади [10, с. 39]. Звернення до відповідних проблем побудови федеративної держави, питань політико-правового статусу федерації та її складових частин демонструє, що М. Грушевський вбачає в федералізмі скоріше за все владну парадигму, яка, за його переконанням, підходить у конкретний історичний період Україні, а не тип суспільних відносин чи принцип об'єднання індивідів та їх груп. Теж саме можна сказати про решту українських концепцій федералізму того часу. Їх історична місія полягала у визначенні перспектив української державності або інших форм самовизначення українського народу у складі інших федерацій.

Висновки. Гіпотезу про наявність ідейних передумов субсидіарності у федералістських уявленнях українських мислителів та громадських діячів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в основному підтверджено. Однак з усіх федералістських теорій українського походження тільки концепція громадського федералізму М. Драгоманова, що наслідує окремі ідеї Прудона та ґрунтується на сполученні принципів лібералізму, анархізму, соціалізму та федералізму, можна насправді вважати теорією, котра розглядає федералізм не як владну парадигму, а як тип суспільних відносин, системоутворюючий принцип політичного та соціального об'єднання індивідів та їх груп з метою забезпечення свободи і підтримання суспільного порядку. Від багатьох інших федералістських теорій, запропонованих українськими мислителями і громадськими діячами кінця ХІХ – початку ХХ ст., вона відрізняється своєю спрямованістю на побудову багаторівневого суспільства знизу догори, рівні якого доповнюють один одного. Слід відзначити, що відповідні ідеї не були чужими й для інших теоретиків громадського соціалізму – С. Подолинського та І. Франка. Однак вони у своїх теоретичних будовах фокусували увагу передусім на економічних чинниках, вважаючи визначальним чинником існування громад колективну власність на засоби виробництва. М. Драгоманов же природу громади і товариства вбачав передусім у добровільному бажанні індивідів до колективної форми співжиття для реалізації спільних інтересів. Таке добровільне об'єднання спочатку окремих осіб, а потім спільнот він розглядав як альтернативу державному примусу, насильницькому нав'язуванню волі одних іншим. По суті концепція громадського соціалізму М. Драгоманова органічно продовжує уявлення Альтузіуса і Прудона про багаторівневе суспільство, що організовано знизу доверху, де спільнота діє там, де індивід не в змозі діяти, організація вищого рівня відповідно діє там, де не здатна діяти організація нижчого рівня. Саме у такому дусі лунають й сучасні заклики до втілення в життя принципу субсидіарності як вимоги поділу функцій, повноважень і обов'язків у багаторівневих політичних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Миронюк, М. Г. Человеческое измерение федерализма. Федералистские теории и тенденции развития федеративных отношений в России [Текст] / М. Г. Миронюк // ПОЛИС. – 2003. – № 3. – С. 98–108.
2. Каракулян, Э. А. Идея субсидиарности в истории правовых учений : личность, общество, государство : теоретико-правовой анализ [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Э. А. Каракулян. – М. : РГБ, 2005. – 222 с.
3. Огородник, І. В. Історія філософської думки в Україні [Текст] / І. В. Огородник, В. З. Огородник. – К. : Знання, 1999. – 543 с.
4. Драгоманов, М. П. Вольный союз – Вільна спілка : опыт украинской политико-социальной программы [Текст] / М. П. Драгоманов Собрание политических сочинений / под. ред. Б. Кистяковского : в 2 т. – Париж, 1905– 1906. – Т. 1. – С. 273– 375.

5. Драгоманов, М. П. Передне слово до «Громади» [Текст] / М. П. Драгоманов // Драгоманов, М. П. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. – Прага-Нью-Йорк, 1937. – С. 93–147.
6. Заславский Д. М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк / Д. М. Заславский. – К., 1924. – 170 с.
7. Салтівський, О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) [Текст] / О. І. Салтівський. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/salto/salt08.htm>
8. Політологія [Текст] : навч. посіб. для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова. – Х. : Фоліо, 1998. – 735 с.
9. Камінський, Є. Михайло Грушевський: «Я промовляю від демократії» [Текст] / Є. Камінський, В. Трошанський // Людина і світ. – 1991. – № 6. – С. 14–16.
10. Плазова, Т. Федералізм та Україна в поглядах М. Грушевського [Текст] / Т. Плазова // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку : збір. наук. праць. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. – № 19. – С. 38–42.

ИСТОКИ ИДЕИ СУБСИДИАРНОСТИ В УКРАИНСКОЙ ТРАДИЦИИ ФЕДЕРАЛИЗМА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА.

Панченко Т. В.

Исследованы федералистские концепции украинских мыслителей и общественных деятелей второй половины XIX – начала XX века как составляющей мировой традиции федерализма. Аргументировано, что концепция общинного социализма М. Драгоманова, которая наследует отдельные идеи П. Прудона и основывается на единстве принципов либерализма, анархизма, социализма и федерализма, максимально близка к современному пониманию субсидиарности.

Ключевые слова: федерализм, субсидиарность, общинный социализм, М. Драгоманов.

SOURCES OF SUBSIDIARY IDEA IN UKRAINIAN FEDERALISM TRADITION OF THE SECOND HALF XIX – BEGINNING XX CENTURIES

Panchenko T. V.

The article deals with the problem of federalism conceptions of Ukrainian thinkers and public men of the second half XIX – beginning XX centuries as a component of world tradition of federalism. It is argued that M. Dragomanov's conception of communal socialism, which inherits some P. Prudon's ideas and consist of principles of liberalism, anarchism, socialism and federalism, it is closely related to the modern subsidiarity.

Key words: federalism, subsidiarity, communal socialism, M. Dragomanov.

УДК 32: 291.13

С. О. Топалова, кандидат політичних наук

ПСИХОЛОГІЧНІ, ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ МІФОЛОГІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Досліджено передумови, що визначають здатність людської свідомості до міфологізації, яка унеможливорює адекватне, раціональне сприйняття дійсності. Актуальність проблеми зумовлена наявною тенденцією до тотальної міфологізації політичної свідомості сучасного суспільства. Головна ідея статті полягає у виділенні основних чинників міфологізації та з'ясуванні специфіки їх впливу, дослідженні залежності поведінки людей від міфологічних образів і специфіки процесу міфологізації свідомості сучасної людини.

Ключові слова: суспільна свідомість, міфологізація, психологічні, ідеологічні та історичні чинники, стереотипи, архетипи.

Актуальність проблеми. Характерними рисами політичного життя людства протягом ХХ – початку ХХІ ст. стали ренесанс міфу, становлення індустрії ідеологічної міфотворчості та використання політичного міфу як основного засобу маніпуляції, консолідації суспільної свідомості та легітимізації владних структур. Наявність низки об'єктивних чинників зумовлює подальшу міфологізацію суспільної свідомості, усіх сфер суспільного життя, а політичної – найбільше. Оскільки об'єктом і суб'єктом політики є людина з її переживаннями, почуттями, віруваннями, поглядами, переконаннями, які виникають і формуються під впливом раціонального та ірраціонального, то й у політиці завжди знаходитиметься місце міфу, який даватиме уявлення про політику, визначатиме політичні образи і ролі, політичну поведінку.

Політика в сучасному світі перетворилася, за висловом Ж. Бодрійара, на виставу, яка розігрується перед звичайними людьми, і відповідно сприймається ними як матч, концерт, телесеріал чи театральне шоу. Ускладнення політичного процесу супроводжується впровадженням у масову політичну свідомість спрощених соціальних концепцій, що згодом стають елементами соціальних і політичних міфів, визначають політико-культурні орієнтації суспільства. Отже, складне і багатогранне політичне життя відображається в людській свідомості сукупністю політичних міфів, відірваних від реального і раціонального, міфів, існування яких на відміну від архаїчних пов'язане не з прагненням пояснити світ, а навпаки, з його цілеспрямованим спотворенням.

Така специфіка суспільного сприйняття та потреби політичних суб'єктів впливати на масову свідомість і поведінку засобами символічної політики постійно стимулюють попит на міфи та маніпулятивні політтехнології.

У ХХ ст. започатковано розуміння міфу як об'єктивного культурного та психологічного феномену, як основи символічних форм пізнання дійсності,

що відкриває нові можливості у політиці. У зв'язку з таким тлумаченням міфу науковці все активніше звертаються до проблематики сумісності політики і міфології. Вже накопичено великий обсяг фактичного матеріалу в галузі дослідження міфів, символів і ритуалів, зроблено спроби дослідити архаїчні прошарки людської свідомості, методами аналітичної психології виведено залежність поведінки людей від міфологічних образів підсвідомості, що в сукупності дає змогу звернутися до вивчення сучасних міфів і специфіки процесу міфологізації свідомості сучасної людини. Актуальність проблеми визначається тим, що реальне панування політичних міфів у житті суспільства викликає потребу в розширенні знань про міф, що відображається у дослідженні цієї проблематики як окремої наукової теми.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Проблемам міфу і міфологізації присвячено низку робіт зарубіжних і вітчизняних філософів, соціологів, політологів, психологів, культурологів. Різноманітні причини, аспекти, вияви та наслідки існування міфу аналізуються в працях К. Юнга, Ф. Ніцше, М. Еліаде, Е. Дюркгейма, З. Фрейда, Дж. Фрезера, А. Бергсона, К. Хюбнера, Ж. Сореля, М. Мамардашвілі, О. Лосева, В. Ібрагімова, І. Кравченка, О. Мішучкова, С. Кара-Мурзи, А. Цуладзе, Г. Почепцова та ін.

Необхідність подальшого дослідження політичних міфів і механізмів дії духовно-моральних чинників зумовлена також кризовим характером політичних процесів і суспільного розвитку в ХХ – ХХІ століттях, що особливо наочно спостерігається в українських політичних реаліях сьогодення. Глибокий розрив між суспільством і владою заповнений різного роду політичними міфами, впроваджуваними різними шляхами, засобами і технологіями. Отже, актуалізується не тільки проблема виявлення специфіки новітніх технологій міфологізації, а й вироблення механізмів захисту проти їх застосування.

Це ставить на порядок денний низку запитань, зокрема: чому не зникає людська схильність до міфологічного мислення і міфологізації дійсності?; які передумови забезпечують живучість міфів?; чому політична сфера найбільше піддається міфологізації? Відповіді на ці та інші подібні запитання неможливо без дослідження чинників і передумов міфологізації.

Метою статті є з'ясування специфіки впливу психологічних та історичних чинників як найбільш глибоких, таких, що мають здатність впливати на свідомість багатьох поколінь.

Вклад основного матеріалу. Міфологічна свідомість є неодмінним атрибутом суспільного розвитку з найдавніших часів і до сьогодення, суттєвою складовою нашого світосприйняття і світорозуміння. Наскільки раціональним не здавалося б нам наше мислення, його основою часто виступає мислення міфологічне. Живучи в міфологізованому світі і будучи переконаним в його реальності, людина слідує заданій міфологічній логіці, сприймаючи її як дійсну і раціональну, «аналізує» сконструйовану реальність запрограмованими ззовні методами «логічного аналізу». Така ситуація є одвічною і перма-

нентною, а подальший розвиток технологій контролю свідомості ущільнює її насиченість міфами і формує людину, котру Е. Кассіреп визначає як «символічну тварину» [1, с. 471.]

Тотальна міфологізація суспільної свідомості є результатом дії низки чинників – психологічних, історичних, ментальних, соціо- і політико-культурних, інформаційно-технологічних, освітніх, політичних та ін. Кожен з них відрізняється специфічними шляхами, засобами і наслідками впливу на почуття, думки і процес мислення людини, що зумовлює потребу в групуванні, виділенні сутнісних особливостей цих чинників. Поділ цих чинників на групи є певною мірою умовним, оскільки їх не можна чітко розмежувати за джерелами і шляхами впливу на людську свідомість. Основою для групування виступають домінуючі якості. При цьому слід урахувувати взаємозв'язки і органічне сплетіння різнорідних чинників, їх комплексну дію на політичну свідомість і політичну поведінку громадян. До найбільш глибинних, на нашу думку, слід віднести психологічні та історичні чинники, оскільки вони визначають одвічну схильність до міфологічного мислення і основні сюжетні лінії міфологізації масової суспільної свідомості у певні періоди.

До психологічних належить комплекс причин, пов'язаних із психічними процесами, що відбуваються на рівні свідомості і підсвідомості, зумовлюють специфіку сприйняття і відображення світу.

Аналізуючи основні етапи сприйняття інформації, формування уявлень, переконань і оцінок, на кожному з них знаходимо передумови і вияви міфологізації. Будь-яка подія чи явище сприймається спочатку на емоційному рівні. Однак самі емоції вже є продуктом раніше сформованих уявлень про правильне і неправильне, про те, як має бути і хто чи що цьому перешкоджає. Якщо ж подія викликає емоційне потрясіння, незалежно від того, позитивними чи негативними є ці емоції, засоби подолання напруження та спроби пояснення подій, що стали її причиною, люди далеко не завжди схильні шукати у сфері раціонального. Часто повсякденна свідомість схиляється до релігійних, магічних, містичних пояснень і пошуку відповідних шляхів виходу із ситуації. Тому різного роду «магі і чародії» міцно тримають свою «нішу» в людській свідомості, в тому числі політичній.

Формування уявлень про предмет, людину чи явище пов'язане, як правило, не тільки із власними роздумами та аналізом, а й із впливом інших: старших, мудріших і досвідченіших, у мудрості і досвіді яких теж є міфологічна складова, з висновками фахівців у конкретній сфері, що можуть бути необґрунтованими чи цілеспрямовано використовуватися для маніпулювання. Отже, такий вплив включає як мінімум три лінії міфологізації: власну міфологізовану свідомість суб'єкта і об'єкта впливу та цілеспрямоване програмування думок і дій об'єкта з боку суб'єкта. Переконання у свою чергу стають результатом кристалізації і втілення в свідомість сформованих у такий спосіб уявлень, емоційного «вживання» в міф.

Міфологізація свідомості завжди виступала механізмом психологічного захисту людини від жорстокості оточуючого світу. К. Ясперс, пояснюючи існування «людини міфологічної» і «людини історичної» відмічав, що спокійна міфологічна епоха закінчується, коли перед людиною відкриваються весь жах оточуючого світу і власна безпорадність. Тоді на зміну «людині міфологічній» приходить «людина історична», однак міфологічне не тільки не зникає, а часто домінує над історичним [2, с. 33].

Захисна функція міфів була необхідною людям на всіх етапах розвитку людської цивілізації. Але в наш час потреба у такому міфологічному захисті відчувається надто гостро. Зміни в оточуючому світі є стрімкими, глобальними і, головне, такими, що утверджують в людині відчуття власної незахищеності, «пшінки в пустелі», напрям руху якої аж ніяк не залежить від її власної волі. У такій ситуації людина інстинктивно знаходить «психологічні ніші», де можна сховатися і відчути захищеність від усього нового. Існують різні види таких ніш – релігійні, націоналістичні, різного роду фан-клуби тощо, проте їх єдиною основою виступають відрив від реальності та її міфологізація.

Значний пласт психологічних передумов пов'язаний з глибинними, протягом століть накопичуваними якістьми людської психіки, архаїчними формами мислення, притаманними психіці сучасної людини. Саме вони зумовлюють наявність у психології абсолютно різних народів подібних міфологічних уявлень. Ці форми, що становлять первісне мислення і визначають міфологічну складову на підсвідомому рівні людської психіки, К. Г. Юнг назвав «архетипами», «колективним безсвідомим» [3, с. 31]. На цьому рівні, на його думку, зникає будь-яка індивідуальність. Він зазначає: «Найглибший пласт, до якого ми можемо проникнути в дослідженні безсвідомого, – це те місце, де людина вже не виступає чітко вираженою індивідуальністю, де її розум змішується і розширюється до сфери загальнолюдського розуму, безсвідомого, в якому ми всі однакові» [3, с. 35]. Саме це первісне мислення і формує той психологічний пласт, який, завдяки колективному безсвідомому в усіх однаковий [3, с. 31]. Архетипи стають міфотворюючими структурами не-свідомого, формою, зміст якої надається традицією і сучасністю. Завдяки архетипам існує загальний для всіх людей психологічний базис, що становить насичене міфологічними образами і сюжетами колективне безсвідоме.

Навіть не вдаючись до глибокого наукового аналізу вчення К. Г. Юнга, важко не згодитися з ним у тому, що в нашій свідомості існує певний психологічний спадок, отриманий нами від попередніх поколінь, відмовитися від якого ми не можемо. Цей спадок включає і певні образи, і закони, і принципи, які наповнюються різним змістом в різні епохи. Вони мають надзвичайно динамічний потенціал, а наслідки активізації образів та ідей цілком залежать від підготовленості і ставлення усвідомлюючого розуму людини конкретної епохи. Включення в міф об'єднує людей у колективному безсвідомому, що й зумолює могутню силу міфу як інструмента впливу на людей.

Оточуючий людину світ є складним, багатограним і незрозумілим. При цьому існує одвічна потреба у поясненні, конкретизації і тлумаченні подій, явищ, предметів і якостей. Проте шукати пояснення складних явищ шляхом ретельного аналізу, абстрагування тощо здатна незначна частина людей, переважно фахівців у відповідній галузі. Більшість «пересічних громадян», прагнучи демонструвати компетентність власних суджень з будь-яких питань, виявляють схильність до спрощеного мислення. Наслідком цього стає формування примітивних, неадекватних суджень і оцінок, які спотворюють дійсність. А коли ці судження «накладаються» на стійкі, шаблонні уявлення, притаманні певним соціальним групам, формуються стереотипи, які витісняють здатність до раціонального мислення, а часто і здоровий глузд взагалі. Люди мають заздалегідь заготовлені штампи, ярлики, що є для них істинними і апіорі визначають «власне» бачення і ставлення до будь-яких ідей, проблем та особистостей.

Таким чином, стереотипізація мислення сприяє конструюванню у свідомості спотвореної картини світу і відповідно визначає нездатність людини орієнтуватись, адекватно реагувати і пристосовуватися до оточуючого. Незмінність звички до стереотипного мислення є одним із найсуттєвіших чинників міфологізації свідомості. Стереотипи привчають реагувати на будь-які подразники за однією заданою схемою, що і є найбільш цінним для маніпулюючого суб'єкта. Шляхом активізації і коригування існуючих чи «вживлення» нових стереотипів політтехнологи спрямовують думки і поведінку великих мас людей.

Наступну групу передумов можна назвати ментально-психологічними. Психологія кожного народу, крім психологічних якостей, особливостей національного характеру і темпераменту, включає ще й певні домінуючі уявлення (які теж, до речі, часто мають міфологічне, стереотипне, ідеологічне підґрунтя) про історичне минуле, місце і роль у світі своєї нації, країни. Суспільна свідомість, в якій міцно «засіли» відчуття виключності своєї всесвітньоісторичної місії як «носія демократії», «охоронця порядку», «могутньої супердержави» чи «вічно пригнобленої» і від усіх страждаючої, вже є налаштованою на певний емоційний лад і потребує відповідних емоційних допінгів для зняття чи нагнітання напруженості, культивування певних відчуттів. Ці допінги вприскуються саме шляхом розкручування міфів, які й підігрують потрібні почуття.

Низка ментальних передумов пов'язана з притаманними народу специфічними рисами свідомості. Для слов'янських народів характерною є розколотість свідомості, причини якої науковці вбачають у дії різних чинників. Однією із давньоісторичних передумов одні дослідники вважають християнізацію Русі, внаслідок чого запозичені із Візантії віра, система духовних цінностей і уявлень шляхом психологічного примусу нав'язали рабську психологію і витіснили дохристиянський дух свободи [4, с. 15–18; 5, с. 751]. На

думку інших, вплив християнства, навпаки, був позитивним, оскільки забезпечувалася свобода вибору [6, с. 74]. Однак прибічники обох концепцій єдині в тому, що у слов'янських традиціях і звичаях християнству не вдалося викоринити язичництво, залишки якого і є причиною схильності до міфологізації.

Вважаємо, що цей висновок потребує деякої конкретизації. Причиною схильності до міфологізації є не заміна, повне чи часткове витіснення однією релігією іншої, а наявність самої релігійної свідомості, певних міфологічних стрижнів, що культивуються будь-якою релігією, незалежно від конкретного віровчення. Наявність і співіснування декількох релігій з їх відмінними уявленнями, традиціями і обрядами лише розширюють простір міфологізації і збільшують можливий «асортимент» застосовуваних міфів.

Гідною альтернативою релігійній міфологізації згодом стала міфологізація ідеологічна. По суті будь-яка ідеологія передбачає певну міру міфологізації свідомості, оскільки: 1) потребує віри з відповідною мірою фанатизму в ідеали, цінності, що дераціоналізує процес мислення; 2) передбачає квазі-релігійний культ основоположників, авторитетних ідеологів сучасності, що сприяє формуванню в свідомості людей міфологічних образів реальних особистостей; 3) пропонує модель майбутнього суспільства, що спирається на ідеалізованість суспільних порядків і механізмів влади, встановлення яких пов'язане не тільки з дією знання, розуму та раціональних чинників, а й з уявленнями про надприродні властивості ідеології та її носіїв, що стимулює в людській свідомості елементи магічної віри. Отже, будь-яка ідеологія створює і впроваджує у масову свідомість свою систему міфологізованих цінностей і орієнтирів, а ідеології, що претендують на тотальне панування, доводять їх до стану квазірелігійних догматів і культів, в основі яких лежить специфічна система міфів і відповідних «заповідей». Тож ідеологічний вплив на психіку, залежно від міри ідеологізації, виявляється у розщепленні чи повному поглинанні особистого «Я» в груповому, міфолого-ідеологічно обгрунтованому та доцільному, яке й керує людськими вчинками.

До групи історичних ми відносимо сукупність чинників, пов'язаних з особливостями історії кожної країни, а ще більше – з особливостями тлумачення і оцінювання подій та фактів історичною наукою, яка, насправді, не була безпристрасною, не викладає «чистих» фактів без коментарів, оцінних суджень. У різні періоди історична наука, передусім той курс, що викладається в навчальних закладах, по-різному подає і оцінює одні й ті самі історичні періоди, події і факти – залежно від ідеологічної доцільності, політичної стратегії тощо.

Викладання історії завжди є міфологізованим. Різниця лише в сюжетних лініях цієї міфологізації. Тому в свідомості представників різних поколінь уявлення про одні й ті самі історичні періоди і події складаються з різних наборів міфів. Наочну ілюстрацію цього отримаємо, порівнюючи інтерпре-

тацію в підручниках з історії часів СРСР та в сучасних українських, наприклад, діяльності і самої постаті Б. Хмельницького, С. Петлюри, ОУН-УПА та ін. Відповідно і свідомість представників різних поколінь перенасичена тими чи іншими міфами, залежно від того, яку саме «історію» вони вивчали. Ці міфи в свою чергу визначають ставлення до носіїв інших міфів, сучасних політичних подій, міфологізованих шляхом використання різноманітних маніпулятивних технологій, в тому числі маніпулювання історією. Передбачувані і бажані для відповідних політичних сил результатом стають масштабні конфлікти ідентифікації, вмиле технологічне розкручування яких забезпечує перемогу на виборах і громадський розкол, що і надалі використовується для отримання політичних дивідендів.

Конкретні приклади бачимо як у перебігу виборчих та інших політичних кампаній, так і в повсякденній діяльності суб'єктів політики різних рівнів. З усіх минулих виборчих кампаній найбільш показовою в цьому плані була президентська кампанія 2004 р. Стратегія роботи штабу кандидата від влади з різними групами виборців була спрямована на забезпечення ідентифікації певних соціальних груп з даним кандидатом шляхом провокування агресивної ворожнечі у ставленні не тільки до кандидата-конкурента, а й до тих груп виборців, що його підтримують. Не останню роль в реалізації цієї стратегії відігравали саме маніпулювання історичними фактами та актуалізація історичних стереотипів, сформованих у представників різних вікових груп. Так, сюжетна лінія роботи з ветеранськими організаціями вибудовувалася на основі ототожнення і кандидата-конкурента, і тих, хто його підтримує, з тими, проти кого воювали нинішні ветерани. Навішування ярликів («нашизм» та ін.) доповнювалося «розкручуванням» діяльності ОУН-УПА як злочинної організації. Згодом додали гостроти та інтенсивності конфлікту ініціативи Президента щодо надання воякам ОУН-УПА статусу ветеранів війни. Не вдаючись до оцінних суджень з приводу історичної некомпетентності чи певної політичної цілеспрямованості таких ініціатив, слід зазначити, що прогнозованим суспільним наслідком стало поглиблення розколу політичної свідомості на основі різних історичних міфів, у дусі яких виховані різні покоління громадян.

Висновки. У «науковому» викладанні історичних подій в різні періоди державності значною мірою присутній «кругообіг» міфів і контрміфів, сутність і характер яких визначаються політичною доцільністю та політичними інтересами впливових суб'єктів. Знання історичних реалій, дійсного контексту і наслідків історичних подій доступне лише вузькому колу фахівців, дослідникам відповідної наукової проблематики. Основна маса суспільства – це люди, які з часів свого навчання дещо пам'ятають про визначні історичні події, точніше, про те, що вони колись були, не маючи адекватного уявлення про їх причини, перебіг, наслідки, але в той же час мають у своїй свідомості стійкі оцінки історичних фактів, засвоєні ними у відповідні періоди, уявлен-

ня і стереотипи, сформовані на базі цих оцінок, які в сукупності визначають мотиви політичної поведінки.

В політичній свідомості сучасного українського суспільства наявні два типи історичних міфів – радянські та пострадянські, сформовані вже за часи незалежності. Результатом актуалізації цих міфів і відповідних ціннісних настанов та стереотипів є поглиблення конфліктів ідентифікації за низкою ознак – віковими, регіональними і навіть за політичними уподобаннями, що є аномальним для демократичного суспільства.

Отже, психологічні, ментальні та історичні передумови присутні завжди, однак вони виконують різну роль у процесі міфологізації свідомості. Психологічні визначають «генетичну» здатність людської свідомості до сприйняття, засвоєння і поширення міфів, історичні – дозволяють актуалізувати цю здатність і спрямувати її залежно від мети і намірів конкретних суб'єктів, а ментальні – відіграють роль своєрідного каталізатора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кассирер, Э. Избранное. Опыт о человеке [Текст] / Э. Кассирер – М : СПб. : Наука, 1988. – 779 с.
2. Ясперс, К. Философская вера [Текст] / К. Ясперс // Смысл и назначение истории. – М. : Республика, 1991. – 509 с.
3. Юнг, К. Г. Душа и миф: шесть архетипов [Текст] / К. Г. Юнг – К: Порт-Рояль; М. : Совершенство, 1997. – 384 с.
4. Андреева, Л. Религия и власть в России [Текст] / Л. Андреева – М. ; СПб. : Наука, 2001. – 246 с.
5. Шатунов, М. Русская профессиональная драка [Текст] / М. Шатунов – М. ; СПб. : Наука, 2002. – 782 с.
6. Гумилев, Л. От Руси к России [Текст] / Л. Гумилев – М. : Экспрос, 2002. – 257с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ, ИСТОРИЧЕСКИЕ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ МИФОЛОГИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Топалова С. А.

Исследованы предпосылки, определяющие склонность человеческого сознания к мифологизации, которая делает невозможной адекватное, рациональное восприятие действительности. Актуальность проблемы обусловлена проявлением тенденции к тотальной мифологизации политического сознания современного общества. Главная идея статьи заключается в выделении главных факторов мифологизации и выяснении специфики их влияния. Исследована зависимость политического поведения людей от мифологических образов и специфики процесса мифологизации сознания современного человека.

Ключевые слова: общественное сознание, мифологизация, психологические, исторические, идеологические факторы, стереотипы, архетипы.

PSYCHOLOGICAL, HISTORICAL AND IDEOLOGICAL FACTORS OF A MYTHOLOGIZATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS

Topalova S. O.

Pre-conditions determining ability of human consciousness to mythologisation that make impossible adequate reality perception of reality, are analyzed in the article. Actuality of the problem is predefined by a present tendency to total mythologisation of political consciousness of modern society. The main idea of the article is the selection of the basic factors mythologisation as well as the research of their finding specific effect. Dependence of human political behavior on mythological images and process specificity of a consciousness mythologization of the modern person is investigated.

Key words: public consciousness, mythologisation, psychological, historical and ideological factors, stereotypes, archetypes.

УДК 323.39

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

ЕЛІТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СУТНІСТЬ ТА НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Розглянуто сутність, типологію, процес формування та напрями трансформації основних елітних груп в Україні. Показано роль адміністративно-владної, політичної, економічної та соціокультурної еліти у соціально-політичних процесах в Україні. Доведено, що у попередні роки відбувалося накопичення потенціалу еліт, які сьогодні приходять до системи влади, а отже, відбувається процес формування дійсно провідної елітної групи, яка зможе об'єднати політичне, економічне і культурне відродження нашої держави.

Ключові слова: суспільство, еліти, плюралізація еліт, циркуляція еліт, соціальні трансформації.

Актуальність проблеми. Будь-яка соціальна система завжди складається із двох основних груп: тих, хто керує, і тих, ким керують. Групи людей, які займають провідне становище в суспільстві, називають елітами. Вся історія розвитку цивілізації демонструє, що навіть у максимально демократичних державах завжди існували еліти, які тією чи іншою мірою впливали на протікання соціально-політичних процесів, визначали напрями їх розвитку.

Існують елітні групи і в Україні, що не суперечить демократизації та раціоналізації нашого суспільства, а навпаки, виступає чинником удосконалення методів соціально-політичного управління державою. Більш того, наявність

різноманітних елітних груп є одним із підтверджень переходу України від тоталітарного до демократичного політичного устрою, для якого першорядну значущість мають не боротьба з елітарністю, а розв'язання проблеми формування максимально кваліфікованої, результативної і корисної для суспільства еліти, своєчасне її оновлення та попередження тенденцій відчуження від народу. У зв'язку із цим актуальною постає проблема аналізу сучасних елітних груп в Україні, визначення їх взаємозв'язків, напрямів трансформації та ролі у розвитку суспільства.

Наукове розроблення проблеми. Еліти як соціальні групи існували у різних суспільствах протягом усієї історії людства. Ідеї поділу людей на «вищих» та «нижчих», «аристократію» та «простолюдинів» обґрунтовано у творчості Конфуція, Платона, Н. Макиавеллі, Т. Карлейля, Ф. Ніцше та ін. Однак сам термін «еліта» у науковій обіг увів наприкінці XIX – на початку XX ст. французький дослідник Ж. Сорель. З часом з'являються перші концепції еліт, авторами яких були В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс [1–3]. Вони розробили основні теоретичні підходи до вивчення сутності та типології елітних груп, проаналізували їх ролі у розвитку суспільства. Значний внесок у розвиток теорії еліт зробили і такі вчені, як Р. Міллс, Т. Дай, Л. Зіглер, Е. Гідденс [4–6] та ін.

Зважаючи на те що еліти є однією з найбільш впливових сил, що значною мірою визначає напрями розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства, аналізу цього складного і багатоаспектного явища нині присвячено праці багатьох як українських [11–15], так і російських [7–10] учених.

У той же час, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, актуальною залишається проблема аналізу еліт як динамічної системи, котра постійно наповнюється новими ознаками і характеристиками, що у свою чергу впливає на соціальні трансформації, розвиток держави. У зв'язку із цим, **метою** статті є аналіз сутності, процесів формування та напрямів трансформації сучасних елітних груп в Україні для конкретизації знань щодо тенденцій їх розвитку та впливу на соціально-політичні процеси в країні.

Під елітами розуміють групи людей, які займають провідне становище в суспільстві. Це найбільш впливові кола політично і економічно панівного класу, які зосередили у своїх руках великі матеріальні ресурси, владу, засоби масової інформації тощо. Вони володіють значним рівнем впливу на суспільство і є основним джерелом поповнення керівних кадрів для інститутів влади.

Серед основних чинників, що зумовлюють існування еліт в суспільстві, можна виділити такі:

- психологічну і соціальну нерівність людей, їх неоднакові здібності;
- соціальну та політичну пасивність широких мас населення;
- функціонування закону розподілу праці, який вимагає професійного заняття управлінською діяльністю як основною умовою її ефективності;
- високу суспільну значущість управлінської праці та її відповідну фінансову винагороду;

– широкі можливості використання управлінської діяльності для отримання різного роду соціальних привілеїв.

У науковій літературі, присвяченій аналізу еліт, існують два основні підходи. Прибічники першого, який називається моністським, вважають, що суспільством завжди керує єдина, досить згуртована еліта, представників якої об'єднують однакове соціальне походження та високий рівень матеріального забезпечення. Інші вчені наголошують на тому, що в умовах значної соціальної стратифікації постіндустріального суспільства, у межах якого формуються і конкурують різні економічні групи, існування єдиної, з високим рівнем солідарності еліти просто неможливе. Отже, в сучасному суспільстві існує не одна, а багато еліт. Ця теорія отримала назву плюралізації еліт.

На нашу думку, саме модель плюралізму, множинності еліт відображає реальний стан сучасного українського суспільства. Україна являє собою суспільство соціальних контрастів, в якому існують групи диференційованих як в економічному, політичному, соціокультурному, так і в регіональному сенсі еліт, що мають різноманітні інтереси і функціонують у своїй сфері, урівнюючи одна одну.

Зважаючи на те що «еліта» як наукове поняття та соціальне явище має досить розмиті контури, дослідники здійснюють її типологію за різними ознаками. Критеріїв добору претендентів до групи, що може бути названа «елітою», так багато і вони такі суперечливі, що за бажанням обсяг цього поняття може постійно змінюватися як за змістом, так і за масштабами. У межах нашого дослідження ми користуватимемося найбільш поширеною типологією, яка виділяє елітні групи за сферами діяльності.

Аналіз соціальної структури України дає змогу виділити такі основні елітні групи: адміністративно-владну, політичну, економічну, силову та соціокультурну. Відразу зазначимо, що це досить складні, немонолітні групи, які останніми роками постійно трансформувалися.

До адміністративно-владної еліти належать люди, які обіймають високі державні посади в усіх гілках влади. Завдяки цьому адміністративно-владна еліта відіграла й поки що відіграє центральну роль в ухваленні ключових рішень, що стосуються головних напрямів розвитку держави.

Зазначимо, що адміністративно-владна еліта становить не просту арифметичну суму окремих державних чи регіональних лідерів. Це утворення більш складне. Її сутність полягає не тільки у тому, що її представники концентрують у своїх руках владу шляхом монополізації права на ухвалення рішень та визначення цілей розвитку суспільства. Це перш за все особлива соціальна група, яка базується на глибоких внутрішніх зв'язках окремих осіб, що до неї входять. Їх об'єднують загальні інтереси, пов'язані з оволодінням важелями реальної влади, прагненням зберегти на них монополію, стабілізувати та зміцнити свої позиції у суспільстві. Адміністративно-владна еліта монополізує владу у державі через прийняття постанов та наказів, визначення стратегій і цілей розвитку суспільства.

Специфікою владної еліти в Україні є те, що вона не відокремлена жорстко від інших соціальних груп суспільства і формується шляхом проникнення до її складу нових економіко-технократичних та соціокультурних еліт. Багато її представників одночасно входять в політичні та бізнес-еліти, оскільки процеси розмежування цих груп ще далеко не завершені. Отже, в Україні нині відбувається циркуляція еліт. Становлення нової владної еліти, її рекрутування із різних соціальних прошарків суспільства, як і всі процеси реформування в Україні, протікають повільно і неоднозначно. Кооперація і інтеграція окремих елітних груп досить часто є ситуативними, що ускладнює процес її ідентифікації.

Під політичною елітою розуміють таку суспільноактивну групу людей, яка має конкретну політичну мету, чіткий проект її здійснення та спроможна організувати великі групи громадян для цього. Але головна мета політичної еліти – прийти до влади, обійняти якомога більше державних посад і втілити у життя через інститути державної влади свої цілі.

Політична еліта стає повноцінною складовою державної еліти тоді, коли спирається на міцну політичну партію з розгалуженою мережею осередків. Сьогодні в Україні з політичними партіями і партійними елітами склалася непроста ситуація. Досить часто політичні партії є такими лише за назвами. На практиці ж більшість українських політичних партій організаційно слабкі, а ідеологічно – розпливчасті. Крім того, в суспільстві ще тільки починається процес політичного структурування населення. В Україні й досі не утворилися дійсно потужні політичні партії, за винятком декількох, в яких у свою чергу громадяни вже починають розчаровуватися. Зважаючи на це, немає підстав говорити про наявність повноцінної, самостійної політичної еліти. Якщо ж вона й існує, то має значно менші можливості впливати на ухвалення державних рішень, ніж адміністративно-владна еліта.

Економічна еліта об'єднує людей, які займають провідні позиції в суспільстві внаслідок свого економічного становища. Сучасна українська економічна еліта складається із власників великих капіталів, керівників та менеджерів потужних приватних і державних компаній. Їх відрізняють такі особисті риси, як раціональність; прагнення досягти максимальних результатів; спроможність оперативно ухвалювати рішення; реальне оцінювання стану суспільства і його економічної складової; нестандартність мислення; використання наукових методів роботи. Через свою здатність адекватно відображати динаміку змін у суспільстві та впроваджувати у практику найкращі методи і способи фахового управління представники даної елітної групи виступають ініціаторами нових економічних і соціальних процесів в Україні.

Складна соціально-економічна і політична ситуація в країні сприяла інтелектуалізації діяльності представників даної групи, зростанню професійної компетенції, що у свою чергу стимулювало їх вихід на арену соціально-політичної взаємодії, підвищення ролі у суспільному житті.

Упродовж років незалежності бізнес-еліта стрімко зростала як за кількісним складом, так і за розмірами приватної власності. Економічні еліти дедалі більш активно взаємодіють із владою і навіть претендують на самостійну роль у політиці, безпосередню участь у роботі парламенту та виробленні урядових рішень. Сьогодні вже може йтися не про взаємодію бізнес-еліти з владою, а про їх злиття. Бізнес-групи не тільки фінансово підтримують партії, а й створюють їх та вирішують, кого відрядити у виборні органи влади.

Однак перетворення власників великих капіталів у самостійного політичного суб'єкта – складний процес. Проблема полягає у тому, що, по-перше, вони утворюють суперечливу за інтересами соціальну групу, яку об'єднує лише одне загальне прагнення – збереження гарантій існування їхньої приватної власності. А в інших питаннях бізнесу вони залишаються конкурентами. По-друге, характерною ознакою сучасного українського суспільства є те, що в системі реальних адміністративно-владних, політичних та економічних відносин в окрему групу виділяються регіональні еліти, які мають значний економічний потенціал. В регіонах постійно відбувається досить активна мобілізація еліт, як правлячих, так і потенційних. Незадоволені особисті претензії вільної елітної маси приводять до зростання конфлікту між регіонами та центром, послаблення владної вертикалі, а в остаточному результаті – до дестабілізації суспільства. По-третє, великий бізнес формувалася переважно непрозоро, тому до цієї групи еліт громадяни мають певну недовіру, її статус ще й до сьогодні не зовсім легітимований. Передусім їх розцінюють як людей, що несправедливо збагатилися. Пересічні громадяни не вірять, що олігархи, прийшовши до влади, ухвалюватимуть рішення, виходячи із інтересів країни, що вони є прихильниками соціальної справедливості і демократії, а отже – не підтримують їх.

Окремою групою в українському суспільстві існує військова і силова еліта, яку ми не можемо залишити поза увагою. На відміну від багатьох західних країн доля військових в елітних групах нашого суспільства дуже мала. За умов постійної політичної і соціальної нестабільності в країні силові структури демонстрували роль виконавців наказів і в критичних ситуаціях, надзвичайних подіях, де могли бути людські жертви, намагалися не доводити справу до крайнощів. Така позиція в цілому є адекватною вимогам демократичної політичної системи. Посилення армії притаманне авторитарним та тоталітарним державам. Однак через відсутність чітких політичних орієнтацій та підтримки конкретних політиків силові структури були позбавлені певної державної опіки і втратили попередні позиції в суспільстві. Вище військове керівництво за роки незалежності так і не набуло статусу впливової елітної групи, яка б відігравала помітну роль в українській політиці.

Наступну велику елітну групу можна назвати соціокультурною. Це представники інтелектуальних, творчих, наукових та духовних професій. Специфікою української соціокультурної еліти є те, що її розвиток завжди був тісно

пов'язаний із формуванням нації. Власне, саме соціокультурна, а не політична еліта розпочала процеси національного відродження України і була тією найважливішою основою, навколо якої розбудовувалася Українська держава. Соціокультурна еліта – це люди, здатні не просто отримувати знання та зберігати їх, а й спроможні оволодіти інтелектуальним, моральним потенціалом суспільства і творчо використовувати його для інноваційних змін у державі. Якраз представники цієї групи повинні будувати основи духовного і соціального розвитку народу. На жаль, змушені констатувати, що демократичні перетворення в Україні ускладнюються відсутністю цілісної культурницької еліти, яка б створювала новий соціальний простір і обґрунтовувала дії нових політичних суб'єктів.

Нині Україна переживає досить складний період свого розвитку і суспільству як ніколи необхідна цілісність, яку могла б забезпечити ідея національного відродження, ідея розвитку. Однак у нас знову складається парадоксальна ситуація: країна вступає у наступну фазу реформ, не маючи ні концепції модернізації, ні чітких уявлень про її найближчі перспективи. Це негативно позначається на всіх сферах життєдіяльності суспільства. Нові еліти і лідери шукають ідеологічне обґрунтування своєї діяльності, працюють над політичним іміджем. Проте, незважаючи на певні спроби, вони й досі не можуть розробити ефективної ідеології, яка змогла б об'єднати націю.

В умовах економічної, соціальної і духовної кризи, низького престижу інтелектуальної праці, зuboжіння усіх прошарків суспільства лунають незрозумілі і необґрунтовані гасла про загальнолюдські цінності, які начебто утвердилися в Україні. Нові лідери не бачать чіткого виходу із ситуації, що склалася, і утверджують себе у критиці попередньої правлячої еліти, проголошують популістські тези та не можуть запропонувати нових ідей, які спроможні згуртувати навколо них більшість громадян країни.

Висновки. Процес формування та функціонування еліт в Україні є багатомірним і неоднозначним. Сьогодні у нашому суспільстві існують декілька різних елітних груп і відсутня єдина, цілісна еліта. Адміністративно-владна еліта досить часто є непослідовною у своїх обіцянках, діє хаотично, внаслідок чого відбувається відчуження населення від влади. Зростають розчарування та недовіра людей і до політичної еліти. Це є головними причинами того, що після багатьох років незалежності в суспільстві не відбувається реальної модернізації, а є тільки сукупність хаотичних дій постійно протидіючих елітних груп.

На жаль, елітні групи в Україні останніми роками не виявили ні поведінки, адекватної історичним вимогам, ні відповідальності, яка б гарантувала розвиток нашої держави. Депопуляція, відтік капіталу із країни, відсутність фінансово-економічних груп, члени яких пов'язували б своє особисте майбутнє з Україною, дії в геополітичних кордонах без огляду на довгострокові наслідки для країни та інші факти свідчать про те, що дійсно ефективної і відповідальної за долю України еліти у нас немає.

Однак у середовищі еліт відбуваються значні зміни. Елітні групи нині характеризуються рухливістю, мобільністю. Еліти поповнюються за рахунок людей, що мають значний соціальний потенціал: енергійність, активність, високий рівень освіти, нестандартне мислення. Спостерігається стрімкий процес формування молодого політичної та бізнес-еліти, яка прагне більш рішучих кроків щодо реформування суспільства. Вони є вихідцями із культурницького або економічного кола, а отже, отримавши владу, можуть об'єднати у собі якості усіх названих еліт. У зв'язку із цим можна з великою долею упевненості стверджувати, що в Україні поступово відбувається процес формування дійсно провідної елітної групи, яка зможе об'єднати культурне відродження та політико-економічний розвиток держави і дійсно отримає право називатися національною аристократією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Парето, В. Компендіум по общей социологии [Текст] / В. Парето // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – М. : Центр, 1997.
2. Моска, Г. Правящий класс [Текст] / Г. Моска // Социолог. исслед. – 1994. – № 12. – С. 97–118.
3. Михельс, Р. Вожди и массы [Текст] / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – №№ 3, 5, 7, 9.
4. Миллс, Р. Властвующая элита [Текст] / Р. Миллс – М. : Знание, 1978. – 564 с.
5. Дай, Т. Демократия для элиты (введение в американскую политику) [Текст] / Т. Дай, Л. Зиглер. – М. : Знание, 1984. – 482 с.
6. Гидденс, Э. Стратификация и классовая структура [Текст] / Э. Гидденс // Социолог. исслед. – 1992. – № 9. – С. 154 – 168.
7. Восленский, М. Номенклатура – господствующий класс Советского Союза [Текст] / М. Восленский – М. : Сов. Россия совместно с МП «Октябрь», 1991. – 638 с.
8. Ашин, Г. К. Основы политической элитологии [Текст] / Г. К. Ашин – М. : Приор, 1999. – 304 с.
9. Крыштановская, О. Анатомия российской элиты [Текст] / О. Крыштановская – М. : Центр, 2005. – 427 с.
10. Титов, В. Н. Политическая элита и проблемы политики [Текст] / В. Н. Титов // СОЦИС. – 2008. – № 7. – С. 87 – 93.
11. Шульга, М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності [Текст] / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24–37.
12. Фесенко, В. В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития [Текст] / В. В. Фесенко // Полит. исслед. – 1995. – № 6. – С. 64 – 71.
13. Кухта, Б. Л. Політичні еліти і лідерство [Текст] / Б. Л. Кухта, Н. Г. Теплоухова – Львів, 2000. – 376 с.
14. Пахарів, А. Політична еліта. Формальна? Справжня? [Текст] / А. Пахарів // Віче. – 1997. – № 11. С. 43 – 51.
15. Полохало В. Політичний процес і політична еліта [Текст] / В. Полохало, А. Слісаренко // Політична думка. – 1994. – № 1. – С. 12 – 18.

ЭЛИТЫ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ: СУЩНОСТЬ И НАПРАВЛЕНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ

Маркозова Е.А.

Рассмотрены сущность, типология, процесс формирования и направления трансформации основных элитных групп в Украине. Показана роль административно-властной, политической, экономической и социокультурной элиты в социально-политических процессах в Украине. Доказано, что в предыдущие годы накапливался потенциал элит, которые сегодня приходят к системе власти, следовательно, происходит процесс формирования действительно ведущей элитной группы, которая сможет объединить политическое, экономическое и культурное возрождение нашего государства.

Ключевые слова: общество, элиты, плюрализация элит, циркуляция элит, социальные трансформации.

ELITE IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY: ESSENCE AND AREAS OF TRANSFORMATION

Markozova O. A.

The essence of typology, the formation and main directions of transformation of elite groups in Ukraine are considered. The role of administrative power, political, economic and socio-cultural elites in the socio-political processes in Ukraine is pointed out. It's proved that in previous years, the accumulation capacity of elites who come to the power system nowadays and, therefore, is really leading the process of forming an elite group that can unite the political, economic and cultural revitalization of our state.

Key words: society, the elite, pluralization of elites, circulation of elites, social transformation.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.334.3 – 057.875

Т. В. Зверко, кандидат соціологічних наук

КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСТВА

Розглянуто різні підходи до тлумачення як самого терміна «політична культура», так і його змісту. За результатами соціологічного дослідження проаналізовано політичну культуру студентської молоді в рамках концепції культурної раціональності, що надало можливість визначити політико-культурні цінності, сформовані в нових політико-інституціональних умовах.

Ключові слова: політична культура, студентська молодь, концепція культурної раціональності, політико-культурні цінності.

Актуальність проблеми. У період економічної, соціальної та політичної нестабільності, коли внаслідок відсутності в суспільстві єдиної загально-прийнятої ідеології, функціонують мозаїчні, фрагментарні ідеологічні системи, особливо значущим стає формування молоді людини як активного суб'єкта соціально-політичного життя. Студентська молодь потенційно володіє тими характеристиками, які дають їй можливість поповнювати еліту суспільства і ефективно впливати на темпи та напрями соціально-політичних процесів. Це актуалізує необхідність дослідження політико-культурних норм і цінностей студентства.

Мета статті – спираючись на концепцію культурної раціональності, визначити особливості політичної культури сучасного українського студентства, які значною мірою сформувалися в нових політико-інституціональних умовах.

Існує багато тлумачень як самого терміна «політична культура», так і його змісту, включаючи концепцію політичної культури американських учених Алмонда і Верби та останні теоретичні напрацювання. В узагальненому розумінні політична культура – це певний спосіб існування (або, за Парсонсом, «спосіб дії») політичної системи. Деякі ж дослідники вважають, що політична культура – тільки політичний аспект загальної культури, не враховуючи

того, що це багаторівневе явище, і зазвичай виокремлюють політичну культуру суспільства в цілому та субкультури [1].

З нашої точки зору, обґрунтованим є визначення політичної культури (запропоноване російським ученим Ю. Шевченком) не як механічної сукупності тих чи інших цінностей, настанов, орієнтацій, моделей поведінки щодо політичних об'єктів, а як специфічного способу дії, що насамперед відбиває сутність поняття культури взагалі і політичної культури зокрема [2]. Іншими словами, політична культура – це не просто поширені в суспільстві цінності, а й те, як діють механізми поширення та інтеріоризації цінностей і який вплив вони справляють на соціально-політичні процеси. При цьому важливо враховувати, як зазначає К. Гаджієв, вплив й інших елементів політичної культури, таких, наприклад, як настанови, норми тощо [3].

Слід зауважити, що норми поведінки, які визначають сутність політичної культури, формуються під впливом зовнішніх чинників, що задаються політико-інституціональним контекстом конкретного періоду. Можна очікувати, що політико-культурні цінності здатні змінюватися, адаптуючись до швидкоплинних умов. Безумовно, залишається під сумнівом здатність інститутів трансформувати політичну культуру фундаментально, але вони можуть впливати на пристосування культурних норм до вимог системи.

Теоретичною основою такого підходу може стати концепція раціонального вибору, точніше, одна з її версій, що включає до аналізу культурні цінності. Це – «культурна раціональність». В рамках цього підходу стверджується, що політична культура – не альтернатива раціональній поведінці, а сама раціональна адаптація настанов до вимог інституціонального середовища. Таким чином, культурна раціональність виявляється у взаємовідносинах особистості і політичної системи. На думку М. Вебера, будь-яка влада прагне підтримання власної легітимності, переконуючи суспільство в тому, що діючі політичні інститути мають законне право на існування. В довгостроковому плані завдання легітимації системи не може бути розв'язане, якщо системі не вдалося стати ефективною, тобто здатною задовольняти матеріальні потреби людини. Вступаючи у взаємовідносини з владою, люди поступово засвоюють стратегії поведінки, яким надана перевага.

Концепція культурної раціональності охоплює не тільки комплексний зміст політичної культури суспільства, а й політичну культуру окремих вікових когорт, які соціалізувалися в специфічних політико-інституціональних умовах. Отже, «культурна раціональність» – підхід, за допомогою якого ми спробуємо визначити характерні риси політичної культури сучасної студентської молоді.

Наш аналіз спирається на результати соціологічного дослідження, яке було проведене лабораторією проблем вищої школи Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» в 2009 р. в рамках наукового проекту «Студент XXI століття» [4].

Перш за все слід зазначити, що відповідно до концепції політичної культури Алмонда і Верби політичні цінності можна розглядати як складову політичної культури, так званий оцінювальний компонент. Причому розгляд структури ціннісних відносин політичної культури дозволяє виокремити такі рівні:

- що визначає світогляд, загальну культуру (наприклад, ставлення до наслідства та свободи, до індивідуальних і колективних цінностей);
- що характеризує ставлення до державної влади як до публічного центру панування і підпорядкування (наприклад, визнання пріоритету держави над особистістю або, навпаки, пріоритету прав особистості над правами держави; ставлення до своїх громадянських прав та обов'язків);
- що розкриває ставлення людини до різних політичних явищ, наприклад, таких, як інституціональні суб'єкти політики (держави, політичні партії, організації тощо).

Як стверджують дослідники, політична культура пострадянських держав являє собою синтез різнорідних політичних цінностей, настанов та стандартів політичної діяльності [5]. Розвиток ринкових відносин та політичної демократії змінює вигоди і способи формування політичної культури (тобто залежність процесу формування політичної культури від матеріального благополуччя конкретного індивіда не створює передумов для діалогу влади і суспільства). Формування політичної орієнтації різними агентами соціалізації іноді побудовано таким чином, що ускладнює досягнення згоди в суспільстві за базовими цінностями.

Ціннісні орієнтації студентської молоді, безумовно, значною мірою є похідними від системної кризи в суспільстві. Незважаючи на те що сучасні трансформаційні процеси несуть в собі як позитивні, так і негативні тенденції у формуванні політико-ідеологічних орієнтацій, студентство засвоює і продукує ідеї і цінності, які, за його думкою, сприятимуть розвитку Української держави. Картина їх ранжування показує, що серед тих, яким надано перевагу, знаходять стабільність, за яку виступає 66,9 % опитаних, права і свободи громадян (49,3 %), цілісність Української держави (37,2 %), соціальний захист громадян (32,6 %), в числі малопріоритетних – соціальна справедливість (25,2 %), правова держава (20 %), громадянська єдність (18,3 %), легітимність влади (11,2 %).

Важливим аспектом політичної свідомості українського студентства є його ідеали, принципи та переконання. Які ж ідеї приваблюють студентів? Найбільш значущими вони вважають стабільність у державі (77,7 %), підтримку освіти і науки (62,5 %), забезпечення соціального захисту населення (54,6 %), забезпечення прав і свобод особистості, що значною мірою відповідає інтересам студентів як соціальної групи. Майже рівноцінними для них є настанови на відродження української культури, розквіт української нації, розвиток підприємництва, зміцнення демократичних основ діяльності держави. Незна-

чна частина опитаних висловила полярні точки зору, пов'язані з протилежними ідеологічними позиціями. Так, 10,1 % студентів виступають за наявність у державі сильної опозиції, 2,1 % – за відновлення ідеалів соціалізму, а 8,9 % – за прийняття зразків західної культури.

Різновекторність цих ідей свідчить про те, що система політико-ідеологічних позицій студентства ще не склалася, що пов'язано, на наш погляд, з ситуацією соціальної аномії і політичного плюралізму.

Особливості ідейно-політичних уподобань також відображуються на включенні індивіда в різні форми політичної діяльності (табл. 1). Так, за даними дослідження, половина опитаних (48,8 %) взагалі не бере участі у політичних діях, лише 2,7 % є членами політичних партій. Проте виявляється електоральна активність студентів: беруть участь у передвиборчих кампаніях 6,9 %, в голосуванні під час виборів – 41,5 %.

Таблиця 1

Форми політичної діяльності студентів, %

Участь у діяльності політичної партії	2,7
Участь у політичних акціях	3,9
Участь у передвиборчих кампаніях	6,9
Участь у голосуванні під час виборів	41,5
Інше	2,8
Не беруть участь у політичних діях	48,8
Немає відповіді	2,1

Можна виокремити дві умовні категорії молодих людей: до однієї із них належать ті, кого можна визнати політично пасивними. Якщо ця категорія і бере участь, то віддає перевагу конвенціональним формам політичної участі (голосування). Неконвенціональні види політичної активності виявляються практично неприйнятними. Інша категорія включає тих, хто схиляється до активної політичної участі, часто вдаючись до неконвенціональних дій, вважаючи, що вони можуть бути достатньо ефективними. Правда, таких респондентів виявилось менше. Думається, аполітичність і неконвенціональна поведінка є наслідком низької лояльності, характерної для політичної культури молоді. Неефективність системи знижує бажання молоді підтримати її «конвенціональними» способами, тобто голосуванням на виборах. Низький рівень довіри до існуючих політичних інститутів підштовхує до неконвенціональних форм діяльності. В демократичній державі електоральна активність не може напряму винагороджуватися «селективними» стимулами. Але при цьому раціонально мислячий індивід усвідомлює, що саме демократичний політичний устрій якнайкраще сприяє досягненню його цілком матеріальних прагнень.

Дослідження показало, що оцінки впливу на світогляд студентської молоді державних і суспільних інститутів, організацій є достатньо диференційованими (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінки впливу державних і суспільних інститутів, організацій, соціальних груп на світогляд студентської молоді, %

Вищі навчальні заклади	70,3
Творча інтелігенція	21,7
Середні навчальні заклади	19,0
Громадські організації	14,3
Засоби масової інформації	59,7
Органи місцевого самоврядування	5,7
Церква	21,9
Місцеві державні адміністрації	3,8
Політичні партії	11,4
Вчені	21,6
Верховна Рада України	11,2
Інше	6,4
Важко сказати	10,8
Немає відповіді	1,2

Зокрема, особливу роль у цьому напрямку студенти відводять вищим навчальним закладам (70,3 %), певною мірою значущими визнаються ЗМІ (59,7 %), церква, творча інтелігенція, вчені, середні навчальні заклади сприймаються як такі, що сприяють впливу (відповідно – 21,9 %, 21,7 %, 21,6 %, 19 %), далі ідуть громадські організації і політичні партії (14,3 % і 11,4 %). На жаль, вкрай низько оцінена студентською молоддю роль органів місцевого самоврядування, місцевих державних адміністрацій (5,7 % і 3,8 %). При зменшенні їх впливу, за нашою думкою, зростає відповідальність молоді за формування особистісної структури суспільства, що свідчить про розвиток у ньому процесів демократизації. Саме цим визначається настанова на поновлення спектра завдань щодо виховання студентської молоді і відповідно нова цільова настанова.

Молоді люди охочіше вступають не до політичних, а до громадських організацій, які можуть захистити їх інтереси, допомогти у розв'язанні будь-яких соціальних питань, організувати дозвілля. Яскравим прикладом тому є громадські студентські організації. Так, студентська профспілка займається не тільки проблемами гуртожитку, наданням матеріальної допомоги, а й організацією спортивних змагань, факультетських вечорів тощо.

Сучасні реалії розвитку українського суспільства диктують і політичні орієнтації студентства (табл. 3). Спостерігається відхід студентської молоді від соціал-демократичної ідеології. Тільки 12,9 % опитаних згодні з тим, що в сучасних умовах залишаються реальними її цінності (велика кількість соціальних програм, високі податки, держава рівноправно з іншими суб'єктами виявляє «ринкову» активність). Звертає на себе увагу ставлення до комуністичної ідеології (соціальна рівність, суспільна власність, провідна роль однієї партії), яка має більше прихильників (14,3 %), ніж соціал-демократична. Очевидно, тут зіграли свою роль економічна і політична непередбачуваність, бажання стабільності, визначеності.

Таблиця 3

Політико-ідеологічні позиції студентів, %

Ліберальна	31,8
Консервативна	8,3
Комуністична	14,3
Соціал-демократична	12,9
Націонал-демократична	25,9
Інша	3,4
Важко відповісти	3,4

Серед студентів превалюють орієнтації на ліберальну (вільний ринок, сильна держава, яка регулює економіку) – 31,8 % і національно-демократичну позиції (поєднання демократичних і ринкових цінностей з національною спадщиною і національних інтересів України) – 25,9 %. Це свідчить про те, що слід розвиватися в умовах сучасної соціально-економічної ситуації.

Висновок. Аналіз політичної культури студентської молоді в рамках концепції культурної раціональності дозволяє зробити акценти на такому:

– виявлені культурно-політичні цінності студентської молоді можуть розглядатися як продукт культурно-раціональної адаптації до нового політико-інституціонального укладу;

– концепція культурної раціональності доводить, що в рамках нової політико-інституціональної системи інтерес молодих людей до політики не є необхідним атрибутом соціального життя;

– базові норми демократичної політичної культури слабко виражені в цінностях молоді, «колективні» стимули виявляються вже недіючими, а «селективні» незадіяні;

– політичній культурі молоді не притаманні стійкі норми лояльності і довіри, успадковані від минулого, отже, одним із виявів культурної раціональності є низька лояльність до існуючої політико-інституціональної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажаев, В. С. Политическая культура, теория и национальные модели [Текст] / В. Ажаев, К. Гаджиев – М. : Интерпракс, 1994. – 298 с.
2. Шевченко, Ю. Д. Власть и политическая культура: воздействие политических институтов на советские и постсоветские культурные ценности [Текст] / Ю. Шевченко – М. : МОНФ, 2002. – 299 с.
3. Гаджиев, К. Политическая культура и политическое сознание [Текст] / К. Гаджиев. – М. : Интерпракс, 1994. – 298 с.
4. Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций [Текст] : монография / Нар. укр. акад. ; под общ. ред. В. И. Астаховой. – Х. : Изд-во НУА, 2010. – 405 с.
5. Лайдинен, Н. Типология политических ценностей. Образы власти в политической культуре [Текст] / Н. Лайдинен под ред. Е. Б. Шестопап. – М. : МОНФ, 2002. – 299 с.

КОНЦЕПЦИЯ КУЛЬТУРНОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ В ИССЛЕДОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНЧЕСТВА

Зверко Т. В.

Рассмотрены различные подходы к трактовке как самого термина «политическая культура», так и его содержания. На основе результатов социологического исследования проанализирована политическая культура студенческой молодежи в рамках концепции культурной рациональности, что дало возможность определить политико-культурные ценности, сформированные в новых политико-институциональных условиях.

Ключевые слова: политическая культура, студенческая молодежь, концепция культурной рациональности, политико-культурные ценности.

«CULTURAL RATIO» CONCEPT IN THE ANALYSIS OF THE POLITICAL CULTURE OF STUDENTS

Zverko T. V.

This article is about political culture of Ukrainian students. Different approaches to defining the term «political culture» as well as its content are viewed in the article. Political culture of student youth in the frames of «cultural ratio» concept is analysed on the basis of the results of sociological research, which enabled to determine political and cultural values formed in new political institutional conditions.

Key words: political culture, student youth, «cultural ratio» concept, political and cultural values.

УДК 316.444

Т. Г. Прохоренко, кандидат соціологічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Присвячено механізмам відтворення соціальної мобільності і ієрархічної структури суспільства, зокрема інституціональним, соціокультурним, соціально-психологічним. Головну увагу акцентовано на особливостях вияву цих механізмів в умовах сучасного українського суспільства під впливом соціально-економічних, політичних, ціннісно-орієнтаційних трансформацій.

Ключові слова: соціальна стратифікація, соціальна нерівність, соціальна мобільність, соціальні інститути, соціалізація, маргинальність, середній клас.

Актуальність проблеми. Процеси, які відбуваються в сучасній Україні, характеризуються системністю і динамізмом. Ці перетворення визначаються змінами в економіці, політиці, індивідуальній та суспільній свідомості, ціннісних орієнтаціях, способі життя. Тому виникає нагальна потреба проаналізувати конкретні соціальні явища, проблеми, механізми відтворення і розвитку різних соціальних систем, перш за все соціальної структури. У зв'язку з цим дослідження цих процесів сприяють становленню теоретичних узагальнень, пошуку конструктивних чинників подальших соціальних перетворень.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Загальнотеоретичні розробки проблем соціальної мобільності і стратифікації пов'язані з іменами таких дослідників, як П. Сорокін, К. Маркс, Б. Барбер, А. Турен, Д. Хоманс, М. Черниш, Н. Аітов. Інституціональним засадам соціальних переміщень приділяли увагу Ф. Шереги, Г. Корабльова, О. Шкаратан, Т. Заславська, Л. Іонін, Н. Римашевська досліджують внутрішньопоколінні переміщення в суспільстві, яке трансформується, розглядають соціальну мобільність у зв'язку з динамікою соціальної структури, формуванням прошарку середнього класу[1– 3].

Метою статті є виявлення особливостей і напрямів змін у механізмах соціальної мобільності українського соціуму під впливом сучасних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке соціальне явище є багатомірним у змістовному плані. Особливо це стосується соціальної структури суспільства, яка являє собою сукупність ієрархічно взаємопов'язаних соціальних спільнот, котрим притаманна горизонтальна і вертикальна впорядкованість. Непорушність ієрархічної структури суспільства не означає відсутності усередині неї будь-якого руху. В цьому гетерогенному, водночас стратифікованому просторі постійно відбувається процес переміщення індивідів, а також відтворюються і конструюються ідеї і зразки поведінки, властиві як поперед-

нім, так і новим місцям у суспільній ієрархії. Ця постійна і неминуча флуктуація людей і притаманних їм уявлень і називається соціальною мобільністю.

У суспільстві виникають особливі механізми, які відтворюють і захищають соціальну ієрархію, примушують людей приймати її логіку і принципи. Перш за все це інституціональні механізми. Соціальні інститути закріплюють статусну, економічну та політичну нерівність у суспільстві, спрямовують на прями її змін. Крім того, вони структурують соціальний простір, роблять контури стратифікації більш чіткими, нормативно визначеними, встановлюють умови, за яких індивід може претендувати на ту чи іншу статусну позицію, стримують види соціальних дій і взаємодій, які можуть порушувати основу інституціональних ієрархічних відносин. Так, інститути політичної влади формують політичну еліту, встановлюють принципи політичної ієрархії і відповідних соціальних переміщень; інститути власності і спадкоємності зміцнюють клас власників, роблять нерівними шанси і можливості досягнення різних статусних позицій у суспільстві; інститут освіти дозволяє займатися престижними видами діяльності лише тим, хто має можливість отримати відповідний диплом; інститут шлюбу дає змогу переміщувати навіть без видатних інтелектуальних здібностей тощо.

Зі зміною принципів вертикального розшарування змінюються і соціальні інститути, які їх забезпечують. Замість інститутів, які закріплюють аскриптивний принцип ієрархії, виникають інститути, які орієнтують індивідів на досягнення. Однак, як відмічав П. Сорокін, соціальні інститути у будь-якому разі відіграють роль своєрідного селективного механізму, який формує верхні прошарки суспільства [4, с. 379].

Важливу роль у закріпленні певної системи ієрархії і соціальної мобільності відіграє механізм легітимації нерівності, сутність якого полягає у стійкому і безперервному процесі засвоєння населенням ціннісних уявлень, суджень про необхідність і доцільність збереження у суспільстві певної стратифікаційної структури. У культурі будь-якого народу виникали міфи, вірування, ідеологеми, які повинні були забезпечити підкріплення певної інституціональної ієрархії відповідним світосприйняттям.

Легітимація нерівності забезпечується шляхом інтеріоризації ціннісних уявлень, суджень, вірувань у перебігу соціалізації. Так, у Середньовіччі основою цього процесу складала віра у непохитність традицій, їх божественну зумовленість. У сучасному суспільстві також існують певні ідеологічні постулати, які доповнюються зростаючою раціональністю мислення, визнанням важливості існування специфічних регуляторів соціального життя, які протидіють хаосу й анархії [5, с. 127].

Важливою особливістю сучасного суспільства є і те, що воно, підтримуючи у масовій свідомості уявлення про необхідність і доцільність соціальної ієрархії, дає кожному шанс випробувати свої сили у важкому підйомі до вищих шабелів стратифікації. Тим самим створюються умови для спрямування енер-

гії незадоволення своїм становищем в ієрархічній структурі не на руйнування самої структури, а на досягнення особистого успіху. В масовій свідомості створюються стійкі уявлення про персональну відповідальність за свою долю, своє місце в піраміді влади, престижу і привілеїв [1, с. 151].

Соціальна нерівність закріплюється також соціально-психологічними особливостями особистості пристосовуватися до певних умов. Зазвичай людина погоджується з існуючою у суспільстві ієрархією завдяки засвоєній у перебігу соціалізації необхідності слідувати встановленим нормам, принципам, законам. Виростаючи у певному соціальному середовищі, сприймаючи його культуру, спосіб життя, людина звикає до певного рівня споживання, співвідносить життєві цілі зі своїми можливостями. Бажання піднятися вище нівелюються труднощами адаптації до нового оточення, незнанням його звичаїв. Тому людина найчастіше реалізує свої життєві плани на звичному, а не на більш високому рівні. Звичне, зрозуміле, доступне, яке закріплюється в її світорозумінні, певною мірою робить її заручником свого прошарку.

У разі, коли неможливо адаптуватися до чужої субкультури, людина відчуває значні психологічні труднощі. Подібне явище у соціології описується поняттям «маргинальність». Цей термін вказує на можливість виникнення такого становища індивіда чи групи в соціальному просторі, коли вони опиняються на зіткненні субкультур, не належачи ні до одної з них, чи просто переміщуються на периферію соціального життя.

Маргинальність виступає обов'язковим наслідком соціальної мобільності, причому як горизонтальної, так і вертикальної. У процесі такого переходу втрата об'єктивної належності до старої страти може суттєво передувати процесу входження в нову страту. Причини такого «запізнення» – особливості індивіда, який повинен підготуватися до прийняття нової субкультури, формування нової ідентичності, що вимагає певного строку, під час якого відбувається суб'єктивна адаптація. Зазвичай, маргіналізація розпочинається з виходу із соціальної групи, а потім відбувається внутрішнє засвоєння субкультури нової соціальної групи, в якій опинився індивід. Можлива і зворотна модель маргіналізації, коли спочатку починається духовний, психологічний розрив індивіда з субкультурою свого прошарку, групи. Він розчаровується в цінностях своєї групи, починає відчувати неважливість для себе групових норм та правил, дистанціюється від інших членів групи. Але через низку обставин його вихід з групи може не відбутися і індивід стає маргіналом, ізгоєм у власній страті. Такий вид маргінальності, пов'язаний з втратою індивідом соціальної ідентичності, може привести до розпаду групи, якщо це явище отримає масовий характер.

Поведінка маргінальної людини відрізняється крайнощами: вона або надмірно пасивна, або дуже агресивна, легко порушує моральні норми і здатна на непередбачувані вчинки. Складність адаптації приводить до того, що маргінал залежно від особистих якостей може відігравати роль порушувача спокою, лідера соціально-політичного руху або невдахи.

Маргінальні групи виникають при масовій міграції або в умовах «виштовхування» певної частини населення за межі соціальних структур (втрата роботи, житла, громадянських і політичних прав, зубожіння тощо). Маргінальні групи утворюють власну субкультуру, починаючи відтворювати себе. Вони можуть становити серйозну загрозу для соціуму в цілому, тому що не поділяють цінностей даного суспільства. В умовах нестабільного суспільства притаманна маргіналам система цінностей може поширюватися на широкі прошарки населення, що підвищує рівень конфліктності у суспільстві і може спричинити серйозні наслідки для його політичної системи [1, с. 207].

Зазначені механізми соціальної мобільності припиняють функціонувати у повному обсязі в суспільстві під час радикальних змін, соціальної невизначеності і підвищеної конфліктності.

У процесі розвитку демократичних і ринкових реформ в Україні механізми соціальної стратифікації і мобільності зазнали значної трансформації.

По-перше, докорінно змінився сам характер стратифікаційної системи. Якщо за радянських часів вона була побудована на владних ієрархіях і формальних рангах, то в сучасному українському суспільстві стратифікаційна система формується переважно на економічній основі, коли головними критеріями стають рівень доходів, володіння власністю і можливість здійснювати самостійну господарську діяльність.

По-друге, склався досить багаточисельний підприємницький шар, вищі представники якого не лише складають істотну частину господарсько-економічної еліти, а й у більшості випадків входять у політичну еліту країни. Можна по-різному оцінювати сутність, склад і структуру цього шару, але не можна не бачити, що перехід до ринкової економіки породив якісно нові статусні групи, що мають економічну свободу і претендують на найвищі місця в системі суспільної ієрархії.

По-третє, у перебігу реформ з'явилися нові престижні види діяльності, що помітно змінило соціально-професійну стратифікаційну систему. Так, різко зріс престиж підприємницької, комерційної, фінансово-банківської, управлінської, юридичної і деяких інших видів діяльності (реклама, маркетинг, операції з нерухомістю і т. д.)

По-четверте, спостерігається поляризація соціальної структури суспільства, що виражається у зростаючій диференціації доходів населення.

По-п'яте, незважаючи на істотну соціальну поляризованість суспільства, починає формуватися середній клас, ядро якого утворюють високопродуктивні, ініціативні соціальні категорії (підприємці, менеджери, бізнесмени, фермери, представники науково-технічної інтелігенції та ін.). Середній клас визначає стабільність соціальної системи і водночас забезпечує її динамічний розвиток. Він зацікавлений у здійсненні економічних реформ і виступає суб'єктом технологічної модернізації політичної демократизації суспільства.

Період зміни політичної і економічної еліти переживає Україна й нині. Клас підприємців, спираючись на фінансовий капітал, розширює свої позиції

саме як клас, який претендує на право зайняти верхні позиції соціальної структури. Водночас з ним сформувалася політична еліта, яка вирощується відповідними партіями і рухами. В періоди гострих соціальних потрясінь, докорінної зміни соціально-політичних структур може відбутися майже повне оновлення вищих класів суспільства. Така кардинальна зміна соціального складу вищого прошарку суспільства протікає в обстановці крайньої протидії і жорстокої боротьби.

Економічна криза, яка супроводжується падінням рівня матеріального благополуччя широких мас, зростанням безробіття, різким збільшенням різниці в доходах, стає головною причиною зростання найбільш знедоленої частини населення. За таких умов переміщення униз охоплює не окремих людей, а цілі групи, і може бути як тимчасовим, так і мати стійкий характер. У першому випадку соціальна група повертається на звичне місце у міру подолання економічних труднощів, у другому – група змінює свій соціальний статус і вступає у складний період адаптації до нового місця в ієрархії.

За об'єктивними показниками Україна належить до числа бідних країн. Причому не лише економічними: по доходах на душу населення, по купівельній спроможності, по ВВП (загальному і на душу населення), а й по ряду інших показників, наприклад, середній тривалості життя, яка вище, ніж у бідних країнах, але помітно нижче, ніж у розвинених. Переважна більшість населення живе якщо не бідно, то дуже скромно, причому досягнення мінімально гідного рівня життя вимагає від людей колосального напруження сил. Власне, ті, хто живуть більш-менш гідно навіть за українськими стандартами, досягають цього величезною працею, працюючи у двох-трьох місцях, жертвуючи своїм вільним часом. Проте навіть такий екстенсивний шлях підвищення добробуту доступний незначній частині професіоналів і фахівців, які потенційно становлять основу майбутнього нового середнього класу.

Сьогоднішнє українське суспільство перебуває у стані перманентних соціальних змін: появи нових професійних і соціальних нерівностей, навіть ексклюзивних (Інтернет-спільноти, мажори, рантє, аматори гольфу тощо). Сучасна соціальна структура є рухливішою, динамічнішою, ніж це було в недалекому минулому. Завдяки цьому у багатьох людей з'явилися великі можливості для підвищення свого соціального статусу. З другого боку, становище багатьох соціальних груп зазнало нисхідної динаміки, спостерігається істотне погіршення їх матеріального стану і зниження престижу їх професій.

З'явилися нові категорії населення, що перебувають на дні соціальної структури, – безробітні і жебраки. Украй несприятливим соціальним наслідком трансформації є виникнення і зростання невідомої раніше групи, яку називають «новими бідними». Це люди, які мають роботу, отримують зарплату, але їх доходи настільки незначні, що не дозволяють їм та їх сім'ям жити на гідному рівні.

Водночас спостерігається інтенсивна висхідна мобільність серед деяких груп висококваліфікованих фахівців, пов'язана з їх професійним зростанням

і затребованістю на ринку праці. Підтверджується і загальна закономірність міжпоколінної мобільності – молодь з групи робітників фізичної праці переміщується у групу робітників розумової праці. Внутрішньопокоління мобільність має в основному характер кар'єрного зростання. У цілому жінки мобільніші за чоловіків, а молоді – мобільніші за літніх людей. Але чоловіки у своїй кар'єрі частіше оминають декілька щаблів одразу, на відміну від жінок, які пересуваються повільніше.

Важливою особливістю соціальної структури українського суспільства, що склалася на даний момент, є її подвійний, дуалістичний характер. Річ у тім, що соціальна структура дуже тісно пов'язана з типом і характером економічних стосунків, пануючих у тому чи іншому суспільстві. Для України в останнє десятиріччя визначальним моментом виступає розвиток тіньової економіки. Паралельно з нею склалася і тіньова соціальна структура, яка слугує доповненням найбільш гострих і негативних сторін офіційної структури. У першу чергу йдеться про крайню міру поляризації і розшарування суспільства на бідних, що складають більшість, і край вужкий прошарок багатих. Це зближує український соціум з доіндустріальними суспільствами, де тіньова економіка виступає механізмом поповнення еліти. У таких суспільствах доступ в лави еліти значною мірою залежить від політичних і родинних зв'язків, а не від рівня професійної компетенції, освіти або інтелектуальних здібностей. Крім цього, статус професіоналів, учених, лікарів та інженерів низький, вони займають підлегле становище в суспільстві, яке не можна порівняти з матеріальними і соціальними позиціями політиків чи бізнесменів.

За таких умов край слабко працює принцип меритократії як основний механізм добору людей на кращі, престижні та високооплачувані позиції. А без ефективного використання меритократичних критеріїв у побудові соціальної ієрархії важко уявити суспільство середнього класу – адже цей принцип повинен бути в ньому стрижневим, системоутворюючим.

Одна з проблем, яка неоднозначно впливає на формування середнього класу в Україні, – співіснування різних устроїв: доіндустріальних форм економічного і соціального життя, індустріальних, постіндустріальних, пов'язаних з інформаційними технологіями та консультативними послугами. Ознаки доіндустріального суспільства виявляються і в духовній сфері – в ціннісних орієнтаціях, світогляді потенційних репрезентантів середніх класів. Їх поява і зростання пояснюються такими чинниками: поглибленням кризових явищ в економіці, небувалим падінням рівня життя, необхідністю вироблення нової стратегії виживання тощо.

Перспективи економічного розвитку України і появи дієздатного та зрілого середнього класу слід шукати на шляху розширення сфери ринкового господарства. Але щоб такий сценарій став реальністю, необхідна кардинальна зміна орієнтирів суспільного розвитку – від екстенсивної моделі, розрахованої на короточасні результати, до інтенсивної, інноваційної, заснованої на

розвитку високотехнологічних секторів, в яких Україна й досі зберігає конкурентоспроможність.

Дуже серйозною перешкодою для розвитку середнього класу є й те, що виникла і пустила глибоке коріння в українському суспільстві олігархічна система, при якій політична влада контролюється великими власниками, що використовують свою близькість до влади заради збереження свого монопольного становища, максимізації прибутків, захисту власних інвестицій, придушення і витіснення конкурентів. Політика і економіка по суті залишаються нерозділеними між собою. При такій моделі суспільного устрою неминуче виникає колосальна соціальна нерівність, процвітають корупція і кумівство.

Механізм соціального добору, селекції людей на кращі позиції і посади часто ґрунтується на належності до того чи іншого олігархічного клану. В тривалій перспективі таке суспільство приречене, в кращому разі на застій. Олігархічна система неефективно використовує наявні ресурси, пригнічує здорову ініціативу, спотворює трудову мотивацію, призводить до відчуження громадян від політики, морального занепаду суспільства, підриває рівень правової свідомості потенційного середнього класу.

Висновки. Соціальна мобільність характеризує динамічні аспекти стратифікації. Радикальні соціально-економічні та соціально-політичні зміни, які відбулися в нашому суспільстві останніми роками, привели до кардинальних змін не тільки самої соціальної структури, а й механізмів її відтворення. З одного боку, соціальна структура стала більш динамічнішою, ніж у минулому, з'явилися нові соціальні нерівності, а з другого – спостерігається поляризація соціальної структури, становище багатьох соціальних груп зазнало нисхідної динаміки, сформувалися тіньові механізми відтворення соціальної структури, посилення маргіналізації та аскриптивних тенденцій, розбалансування в системі критеріїв стратифікації, пріоритетною цінністю стає матеріальний чинник.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шкаратан, О. И. Социальная стратификация России и Восточной Европы. Сравнительный анализ [Текст] / О. И. Шкаратан, В. И. Ильин. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. - 472 с.
2. Заславская, Т. И. Проблемы развития социальной структуры российского общества [Текст] / Т. И. Заславская // Безопасность Евразии. – 2004. – № 3. – С. 191–201.
3. Римашевская, Н. М. Бедность и маргинализация населения [Текст] / Н. М. Римашевская // Социолог. исслед. – 2004. – № 4. – С. 33–43.
4. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
5. Радаев, В. В. Социальная стратификация [Текст] / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М. : Наука, 1995. – 237 с.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Прохоренко Т. Г.

Посвящено механизмам воссоздания социальной мобильности и иерархической структуры общества, в частности институциональным, социокультурным, социально-психологическим. Главное внимание акцентировано на особенностях проявления этих механизмов в условиях современного украинского общества под воздействием социально-экономических, политических, ценностно-ориентационных трансформаций.

Ключевые слова: социальная стратификация, социальное неравенство, социальная мобильность, социальные институты, социализация, маргинальность, средний класс.

FEATURES OF SOCIAL MOBILITY IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Prokhorenko T. G.

The article is devoted to the mechanisms of the recreation of social mobility and hierarchical structure of society, in particular institutional, socio-cultural, socio-psychological. Special attention is paid to the features of display of these mechanisms in the conditions of modern Ukrainian society under influence of socio-economic, political, value-oriented transformations.

Key words: social stratification, social inequality, social mobility, social institutes, socialization, marginality, middle class.

УДК 323:343.37 (477)

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (ЗА ОЦІНКАМИ ЕКСПЕРТІВ ТА ЯКІСНИХ ЗМІ)

Москальов М.

Досліджено проблеми тіньової економіки і розвитку корупції та їх негативний вплив у суспільно-політичному та економічному житті України на початку XXI ст. Порівнюючи матеріали ділової преси, зокрема тижневиків «Коментарі», «Профіль», «Кореспондент» та ін., автор докладно аналізує оцінки і коментарі відомих експертів, аналітиків, журналістів з проблем тіньової економіки, корупційних зв'язків бюрократії з великим бізнесом та наслідки цього впливу на суспільство. На основі проведено-

го у 2007–2009 рр. соціологічного моніторингу розглянуто ставлення громадян до феномену корупції і шляхів його подолання.

Ключові слова: тіньова економіка, громадська думка, ділова преса, якісні ЗМІ, корупція, експерти, соціологічні опитування.

Актуальність проблеми. Особливо актуальними ці питання є сьогодні, коли великий бізнес став одним з вирішальних чинників національної політики, коли бюрократія на різних щаблях тісно зрослася з тіньовим капіталом, застосовуючи різні корупційні схеми. Важливим для подальшого розвитку України є питання про те, яким чином і наскільки потужно громадська думка впливає і зможе впливати найближчими роками на владу, з тим щоб запобігти найгіршим сценаріям суспільно-політичного розвитку. У цьому контексті дуже актуальним і необхідним залишається аналіз думки зацікавлених експертів, аналітиків, журналістів з проблем тінізації економіки країни та шляхів її подолання.

Нукове розроблення проблеми. Проблематика, що нас цікавить, у більш загальному плані була досліджена у наукових монографіях Є. Невмержицького та М. Мельника [1; 2]. У праці Є. Невмержицького докладно розглянуто причини та умови корупції в сучасному суспільстві. Причому автор слушно зауважує, що для глибокого осмислення феномену корупції і тінізації економіки слід відійти від формально-юридичного тлумачення цього феномену, адже його розвиток і поширення сягають «глибинних соціальних, політичних та економічних процесів, що мають місце у суспільстві» [1, с. 4]. У дослідженні М. Мельника проаналізовано корені корупційності, успадковані від СРСР, а також з'ясовано соціальну сутність корупційності влади в Україні [2].

Зауважимо також, що деякі статті присвячені окремим аспектам зазначеної проблематики, зокрема, важливим аспектам антикорупційного моніторингу діяльності органів МВС, а також ролі громадянського суспільства у подоланні наслідків корупції [3]. Зазначимо, однак, що деякі аспекти теми ще не стали предметом глибоко аналізу. Ідеться, зокрема, про експертні та аналітичні матеріали, вміщені останніми роками на шпальтах якісної преси.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі матеріалів ділової преси, зокрема тижневиків «Коментарі», «Профіль», «Кореспондент» та ін. проаналізувати оцінки і ставлення зацікавлених експертів, аналітиків, журналістів з проблем тіньової економіки, корупційних зв'язків бюрократії з великим бізнесом та їх негативний вплив на соціально-економічний розвиток країни. Розглядатиметься також ставлення громадян до феномену корупції і шляхів її подолання. У зв'язку з цим використані результати трьох загальнонаціональних опитувань 2007–2009 рр. в Україні, в яких відображено ставлення громадян та їх досвід зіткнення з корупцією. Соціологічні дослідження проведено Київським Міжнародним Інститутом соціології (КМІС) [4].

В. Нанівська, директор Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД), вважає, що на сьогодні корупція залишається головною проблемою

України. «Тотальна корупція, – підкреслює вона, – знищує репутацію України, знецінює бізнес та український капітал, перетворює Україну в очах усього світу на відсталу і втрачену...» [5, с. 3]. За оцінками Всесвітнього банку, тінізація в Україні становить 50 % офіційного ВВП, що суттєво ускладнює діагностування економіки. Як вважають аналітики, критичним для країни є щорічний тіньовий обіг на рівні 15– 35 % ВВП. Якщо ж він перевищує 30 % , а кількість працюючих на неофіційний сегмент – 40 % усіх робочих місць, то економіка втрачає керованість [6, с. 29].

Зрозуміло, що чинна влада і нинішній президент у передвиборний період поставили гасло боротьби з корупцією на одне з перших місць у своїх програмах і планах. В. Янукович у своїй передвиборній риторичі використовував популістські гасла: «Ми повинні консолідувати сили для нашої спільної перемоги над трьома небезпечними ворогами України. Імена цих ворогів – Бідність, Корупція, Безвідповідальність» [7]. Однак, як засвідчила практика першого року президентства, «антикорупційна боротьба» має суто вибіркового характер і стосується передусім політичних опонентів Партії регіонів. Відомий політолог, директор Центру політичних досліджень і конфліктології М. Погребинський (до речі, досить близький до владних коридорів), хоча і зазначає серед позитивів першого року президентства, що чинна влада сформулювала основні напрями реформ, при цьому змушений визнати: найголовніший «прокол» Віктора Януковича – жодних ознак ефективної боротьби з корупцією. «С багато кримінальних процесів, які інтерпретуються як політичні переслідування, і тут складно щось заперечити», – підкреслив аналітик у недавній розмові з журналістами політичного тижневика Weekly.ua [8, с. 11].

Реалістичність усього курсу реформ пов'язана з тим, – і про це зазначає інший відомий експерт, економіст О. Пасхавер, – чи буде антикорупційний проект «пронизувати» усі ці дії влади, чи не буде. Якщо не буде, то реформи стануть простою розтратою грошей [9, с. 8]. Одним з напрямів антикорупційної діяльності могло б стати також уведення якісних податкових змін. І на це дехто з аналітиків покладав чималі надії.

Одним із засобів запобігання тінізації економіки, як зазначав на початку 2010 р. консультант комітету Верховної Ради України з питань бюджету М. Каленський, могла б бути якісна податкова реформа з скорочення кількості податків і зборів, зниження ставок і «оподаткування надприбутків фінансово-промислових груп» [6, с. 31]. Однак, як відомо, ухвалений Податковий кодекс (і це засвідчив, зокрема, і економічний майдан) спрямовано не проти надприбутків ФПП, а, скоріше, проти розвитку середнього і малого бізнесу в Україні.

Одним з «дотичних» показників корумпованості українського суспільства є досить велика кількість різних контролюючих органів. Сьогодні Україна є однією з держав-лідерів за кількістю контролюючих органів. У нашій країні нараховується 85 різних інспекцій та адміністрацій, яким надано право

перевіряти суб'єктів господарювання, тоді як, наприклад, в Латвії їх усього 16, у Грузії – 20, у Словенії – 26, у Сербії – 30 і навіть у Білорусі менше – 40. Злиття окремих контролюючих структур у нас, на думку експертів, відбувається не з метою їх оптимізації, а передусім для «концентрації неофіційних фінансових потоків», що проходять через них [10, с. 15]. У цьому ж контексті можна говорити про тінювий внутрішній ринок судових, адміністративних, управлінських і господарських рішень, «ринок керівних посад» [6, с. 31].

Якщо б у владних коридорах дійсно бажали спростити контроль, то, наприклад, Держцінінспекцію з усіма її функціями, як вважають аналітики, давно б мали ліквідувати. Адже контроль над цінами – це не ринковий механізм. Його немає у розвинених країнах. Так, у Росії є департамент регулювання державних тарифів, але він регулює ціни виключно для монополістів [10, с. 15].

Цікавим у цьому зв'язку є приклад з заборонаю грального бізнесу. Як відомо, у грудні 2010 р. Верховна Рада України ухвалила значно доповнений Закон «Про заборону грального бізнесу в Україні». Однак напередодні Євро-2012 таким чином зникає важлива стаття поповнення бюджету, пов'язана з букмекерською діяльністю. Ось чому вже у I кварталі 2011 р. за дорученням прем'єра М. Азарова Мінфін підготує зміни до Податкового кодексу щодо впровадження збору за проведення азартних ігор, яких, зрозуміло, значно поменшає. Проте, як зазначалося ще в листопаді 2010 р. у впливовому тижневику «Коментарі», Міністерство фінансів ще тоді в боротьбі за контроль над гральним бізнесом несподівано виступило з пропозицією створення окремої структури – національного організатора азартних ігор. Йому видаватимуть безстрокову ліцензію, а він сам уже вирішуватиме, кому передати право сім років «грати» на ринку. Причому необхідно буде заплатити за таке право ні багато, ні мало – 40 млн грн. До речі, самому національному оператору ліцензія обійдеться у смішну суму – 1 тис. грн. Саме тому, як зазначає Н. Воронєцька, багато експертів засумнівалося, чи проходив «цей документ антикорупційну експертизу». Адже якщо його буде прийнято, це означатиме лише одне – міністерство поставить під свій контроль гральний ринок, діючи через підвідомчу структуру [11, с. 7].

За оцінками експертів, тінювий обіг більш за все присутній у торгівлі (80 %), будівництві (66 %), нерухомості (60 %), гральному бізнесі (53 %), ЗМІ (53 %). Корумпованою також є сфера постачання енергоносіїв, землевідведення, приватизація [6, с. 31]. Отже, за таких обставин перевірки дуже часто не слугують подоланню корупції, а поглиблюють її. Так, згідно з соціологічними дослідженнями, тільки у 2008 р. вітчизняний бізнес сукупно витратив на перевірки близько 2,44 млрд грн, що складало 0,26 % вітчизняного ВВП, а також рівнозначно загальній річній зарплатні 82 тис. (45 %) усіх держслужбовців. При цьому з'ясувалося, що великі підприємства у середньому перевіряють більше 5 разів на рік, дрібні майже – 7. А власники витрачають на штрафи і неофіційні про-

плати у середньому 2,4 тис. грн [12, с. 15]. Взагалі-то, як влучно зауважив один журналіст, сучасна формула «Хто такий чесний чиновник?» передбачає відповідь у дусі 90-х років: «Той, хто бере відкат 10 %» [13, с. 4].

Ми не маємо наміру звинувачувати лише дії нинішньої влади, говорячи про тіньові і корупційні схеми. Чимало у цьому контексті можна згадати і про «помаранчеву добу». Нагадаємо, до прикладу, обвинувачення О. Зінченка у вересні 2005 р., який тоді звинуватив колишнього секретаря РНБОУ П. Порошенка у тиску на суддів і корупції. Йшлося, зокрема, про тиск з боку РНБОУ на Київський апеляційний господарський суд з метою закриття виробництва у справі продажу 50 % +1 акцій Нікопольського заводу феросплавів «Пінчуківському консорціуму» «Придніпровьє». До того ж, зазначалося, що Порошенко та його радник Івченко втрутились у тяжбу між заводом ім. Антонова і ЗАО «Укрситтрансавиа» [14, с. 8]. До речі, події на Нікопольському заводі феросплавів стали тому яскравим підтвердженням, що зайшла у тупик реприватизація. Тоді фактично йшлося про боротьбу за контроль над цим підприємством двох впливових угруповань – російського «Евразхолдінгу», інтереси котрого лобював Порошенко, і «Привату», у тандемі з яким діяла Ю. Тимошенко. Як відомо, підприємства відбирали у власників і при Л. Кучмі. Тут діяла налагоджена система: Генпрокуратура оспорювала, СБУ «утрамбувало», суди виносили потрібні рішення, а у підсумку підприємство відходило до іншого власника.

Майже те ж саме, як зазначає журналіст «Експерту» Б. Вуйко, відбулося на «Криворіжсталі» вже при помаранчевій владі. Однак, як показали подальші події, цей випадок був фактично єдиним винятком. Адже по всіх інших підприємствах єдності у владної команди не було і це згодом призвело до «повного паралічу процесу». У результаті феросплавний завод залишився під контролем попереднього власника – В. Пінчука.

Саме головне полягало у тому, які висновки зробив з усіх цих процесів український великий бізнес, а висновок тут був дуже простий: нинішня владна команда (тобто Ю. Тимошенко) не вміє вирішувати «головне питання» – про власність. А це означало, що, по-перше, на неї не слід покладати надії у питаннях її перерозподілу. По-друге, був і позитив – зник страх, що влада спроможна цю власність відібрати. Таким чином, робить слухний висновок журналіст, було фактично втрачено найважливіший важіль управління «діями великого бізнесу – страх і надія, батіг і пряник» [15, с. 15]. Нинішній президент, як відзначають експерти, хоча і намагається «не втручатися в усобиці мільярдерів», проте за бізнес-процесами «стежить уважніше, ніж Віктор Ющенко» [8, с. 11].

Отже, сьогодні, як і у попередні роки, саме тіньові ринки і бюрократичні перепони в економіці створюють своєрідне «сплетіння відносин», в яких порушені базові правові норми, однак їх наслідком є те, що вони об'єднують покупців і продавців товарів та послуг, втягуючи у «тінь» нових учасників.

Роль бюрократії тут важко переоцінити. Як влучно зауважила В. Нанівська, коли зтикаєшся з нашою бюрократичною машиною тебе не залишає відчуття дежавю. Адже, мабуть, «бюрократичні органи знають таємницю живої води». І дослідниця наводить приклад: у 2000 р. секретаріат Кабміну скорочували до 600 осіб, а сьогодні він налічує 1200. Цей бюрократичний організм дійсно володіє китайським секретом безсмертя і відновлення [5, с. 3].

Поставимо запитання: де ж вихід з такого дуже непростого становища? Адже влада, і сьогодні, так само як і вчора, не готова до рішучих і продуманих кроків щодо подолання корупції. В умовах політичної та економічної невизначеності базовим суспільним чинником, що може вплинути на подальший перебіг подій, є антикорупційне налаштування громадської думки і саме головне винайдення ефективних моделей, які згодом за допомогою громадськості призвели б до значного зниження тінізації економіки та корупційних схем.

Слід, на нашу думку, у цьому контексті більш докладно проаналізувати, як українське суспільство реагує на дев'ятий вал корупції і свавілля у нашій економіці та політиці. Якщо ми повернемося до передвибірної боротьби за крісло президента у 2004 р., то побачимо, що за «пріоритетність захисту інтересів конкретних верств населення» (як це не дивно) висловилися від В. Януковича лише 9,7 % представників його електорату, тоді як відсоток електорату П. Симоненка і О. Мороза був значно вищий – відповідно 15,3 % і 12,2 %. Надії на «ліквідацію корупції» тоді висловили 16,7 % прихильників В. Януковича, 22,3 % – П. Симоненка, 26,9 % – О. Мороза і 30,0 % – В. Ющенко [16, с.182– 185]. Важливо підкреслити, що у добу президентства В. Ющенко громадяни, за соціопитуваннями, дотримувалися думки, згідно з якою органи влади усіх рівнів не дуже бажають боротися з корупцією. Стосовно уряду Ю. Тимошенко у 2009 р. українці втратили надію на те, що Кабмін у змозі ефективно протистояти корупції. Частка населення, яка вважала, що уряд дійсно прагне вести боротьбу з корупцією, зростає з 13,7 % у 2007 р. до 21,1 % у 2008 р., однак згодом – у 2009 р. скоротилася до 7,8 % [4, с. 6].

Що стосується готовності наших громадян до участі у різних акціях соціального протесту, пов'язаних також з зростанням корупції, відомий соціолог Є. Головаха наводить, зокрема, такі дані. У законних мітингах і демонстраціях виявили готовність взяти участь у 2009 р. 28,5 % опитаних; погрожування страйком підтримало 9,6 %; готові до відмови виконувати рішення органів влади 8,6 %; до участі у несанкціонованих мітингах і демонстраціях – 5 %, у незаконних страйках (3,8 %) і у протестних голодуваннях (4,4 %). Насамкінець взяти участь у пікетуванні державних установ, а також у захопленні їх будівель були готові відповідно 11,7 % і 3,7 % респондентів. Як вважає експерт, в умовах кризи легітимні акції масового протесту необхідні для «обмеження владного свавілля та безвідповідальності». Отже, розвиток суспільно-політичних процесів у країні може призвести до стану розгубленості «всі гілки влади». Щоправда, це був аналіз 2009 р., проте ситуація може повторитися.

Можливо, з часом криза виконає функцію, яку виконують усі кризи, – «очищення та оздоровлення суспільства» [17, с. 5].

Згідно з проведеними КМІС опитуваннями українці вважають, що найбільш корумпованими органами влади у 2009 р. були Верховна Рада (65 %), Президент і його Секретаріат (59 %) та Кабінет Міністрів (57 %). Стосовно окремих сфер життя громадяни переконані, що найбільше корупціонерів в Державній автомобільній інспекції (ДАІ) (63 %), судовій системі (59 %), міліції (58 %) та медичній системі (54 %) [4, с. 7].

Причому громадська думка (доба президентства В. Ющенка) поклала основну відповідальність у боротьбі з корупцією на президента (у 2009 р. так вважали 69 % опитаних), картаючи його за відсутність волі до боротьби з нею, відповідно на Кабмін поклали відповідальність 44,2 % опитаних. Показово, що проведений у 2009 р. моніторинг громадської думки засвідчив фактичну неготовність більшості громади до протидії тінізації економіки і суспільних відносин. Адже обов'язком пересічних громадян боротися з корупцією вважають все ще не більше 18 % респондентів, а на організації громадянського суспільства покладають сподівання лише 2 % опитаних [4, с. 6].

І насамкінець, відносно базових джерел інформації про корупцію. З телебачення та радіо таку інформацію отримують 31 % опитаних. Дещо втрачають свої позиції друковані ЗМІ, однак зростає частка користувачів Інтернету. Рівень об'єктивності ЗМІ у питанні корупції, на думку громадян, зберігається сталим – 32 % [4, с. 16].

Характерними рисами «унікальної тіньової економіки» в Україні є ухилення від сплати податків; вплив капіталу, подвійна бухгалтерія, скрите безробіття, корупція і хабарництво, неорганізована і «чорна» торгівля. Як вважає Ю. Вишневський, суспільний лад, стан економіки, історичні традиції – усе це спроможне завадити чи сприяти поширенню корупції, але не більше того. На його думку, для викоринення хабарництва і подібних явищ потрібне зовсім інше: аби цією метою обійнялися і влада, і суспільство. «Якщо суспільство бажає, а влада – ні, суспільство може намагатися змінити владу. Якщо влада бажає, а суспільству однаково, влада може спробувати переконати суспільство. Але якщо ні у влади, ні у суспільства немає волі для боротьби з корупцією, вони так і займатимуть один одного розмовами про те, що таку боротьбу слід вести» [18, с. 22]. Ось чому боротьба з корупцією немає нічого спільного з реальним життям в Україні, а перетворилась у респектабельний передвиборний бренд.

Цікаво поглянути і на зовнішню реакцію стосовно проблеми корумпованості в Україні і тінізації її економіки. Тут багато спільного з добою первісного накопичення у різних країнах. Так, американський професор Джеймс Тербер зауважив: «Коли я чую про корупцію у Верховній Раді, це звучить як ХІХ століття у США. Тому що у 1800-х деякі американські сенатори могли бути на утриманні залізничних компаній. Тут же олігархи у Раді мають недо-

торканність. А якщо у вас є імунітет, то немає значення, що ви робите...» [19, с. 27]. Тут можна нагадати і про більш позитивний досвід далекої від нас і географічно, і ментально Нової Зеландії. Ще у 1901 р. ця країна відмовилася від можливого приєднання до Австралійського Союзу, оскільки рівень корупції, який був там, новозеландці вважали неприйнятним. У Новій Зеландії державні діячі можуть зустрітися вам прямо на вулиці. Вони ходять без світи й охорони, і можливість поговорити з ними напругу «не обмежується нічим і ніким». Більш усього вони бояться журналістських обвинувачень у зловживаннях. Важливо і те, що у затвердженому в 1977 р. державному гімні є й такі строки: «Боже, захисти нашу вільну землю від розбрату, заздрощів, ненависті, й збережи нашу державу від корупції» [18, с. 22]. Не допустити корупцію стало національною ідеєю новозеландців. І ця ідея працювала. Отже, було б бажання і суспільства, і влади.

Як підкреслює аналітик тижневика «Коментарі» В. Карбівничий, американці та європейці стомилися від українського хаосу. Їм потрібний «надійний і договороздатний» партнер у Києві, з яким можна мати справу при вирішенні таких питань, як «захист інтересів західних інвесторів, боротьба з нелегальною міграцією і наркотрафіком», а також недопущення поширення ядерних технологій і матеріалів. Причому на Заході у світлі подій на початку XXI ст. переконалися, що мало мати своїх людей у Києві. Потрібно, щоб ці люди були здатні «вирішувати серйозні завдання і працювати за західними програмами, а не паразитувати на них». Тим більше, як вважає В. Карбівничий, що «останні 5 років Вашингтон мав таких друзів в українському керівництві, що часто і вороги були не потрібні» [20, с. 9]. До речі, один із пунктів плану надання Україні безвізового режиму, який нам вручили у Брюсселі, як підкреслив Г. Москаль, це створення «єдиного незалежного антикорупційного органу» [21, с. 13]. Зрозуміло, Україна не поодиноким серед країн Східної Європи, які також мають проблеми з корупцією і тіншовим сектором. Проте у нас цей показник сягає 50 %. За оцінками ж австрійського економіста Ф. Шнейдера, навіть у 14 найбільш розвинених країнах ЄС частка тіншової економіки за 2009 р. зросла на 0,3–0,9 %. І сьогодні у країнах Північної Європи вона складає 8–10 % від реального ВВП, в державах Середземномор'я – 20–25 %, а в колишніх соцкраїнах – 30–39 % [6, с. 29].

Висновки. Проаналізувавши наведені експертні та аналітичні матеріали, вміщені переважно у впливових тижневиках і на шпальтах ділової преси, можна констатувати.

1. Усі без винятку експерти доходять думки про те, що влада як минула, так і нинішня або ж була не в змозі, або ж взагалі не бажала і не бажає вести ефективну боротьбу з корупцією та тіннізацією економічного життя. На думку економіста О. Пасхавера, необхідно, аби люди, які знаходяться при владі, спроможні були «піднятися над своїми інтересами та інстинктами». І це б дало країні змогу хоча б повільно розвиватись. Альтернатива – це достатньо трив-

ке бюрократичне реформування країни, яке змусить її повільно сповзати у системну інфраструктурну кризу [9, с. 8].

2. Перші кроки нового президента та його адміністрації пов'язані з планами і проектами реформування багатьох сфер нашого життя. В. Януковича навіть в одній з публікацій журналу «Профіль» (відразу після виборів) спорівняли з Ден Сяопіном [22, с. 22]. Однак нас, скоріше, чекає не адаптація динамічного досвіду Китаю, де вдалося китаїзований марксизм поєднати з принципами і сегментами ринкової економіки, а латиноамериканський варіант зі значною роллю держави. Багато хто з експертів робить висновок про те, що сьогодні ми маємо справу зі спробами перебудови економіки у модель державно-монополістичного капіталізму, на периферії якого існуватиме незначний приватний сектор. Звісно, гасло президентської кампанії про подолання бідності і корупції так і залишиться побажанням, якщо чинна влада не зробить рішучих антикорупційних кроків. Як вважають деякі зарубіжні аналітики, Україні у сфері антикорупційного законодавства потрібен «Етичний кодекс», який би певним чином контролював діяльність депутатів Верховної Ради та чиновників із міністерств.

3. І головне, суспільство, як можна констатувати з соціологічних опитувань 2007–2009 рр., проведених КМІС, поки що не готово і не спромоглося власними силами протистояти дев'ятому валу корупції і тінізації. Ми корумповані не тому, що бідні, а бідні тому, що корумповані. Отже, сьогодні потрібна не тільки готовність влади і бізнесу до антикорупційних заходів, а створення «єдиного антикорупційного фронту» з залученням широких верств громадськості, представників неурядових організацій і відповідного налаштування за допомогою відповідальних ЗМІ розгалуженої громадської думки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Невмержицький, С. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії [Текст] / С. В. Невмержицький – К. : КНТ, 2008. – 368 с.
2. Мельник, М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) [Текст] / М. І. Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
3. Свеженцева, Ю. О. Теоретико-методологічні засади показника «рівень корумпованості» у моніторингу діяльності органів внутрішніх справ [Текст] / Ю. О. Свеженцева, Р. В. Ромас // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnivs/2009_46/46/37.pdf; Борисов, В. Громадянське суспільство та питання подолання корупції [Текст] / В. Борисов, О. Кальман // Вісн. акад. правових наук України. – 2005. – № 2. – С. 168–173.
4. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень 2007–2009 рр. [Текст] – К. : КМІС, 2009. – 49 с.
5. Нанівская, В. Оставайся в системе – действующ по старой схеме! [Текст] / В. Нанівская // Зеркало недели. – 2010. – 11 дек. – С. 3.

6. Каленский, Н. Особенности кризисной «тени» [Текст] / Н. Каленский // Профиль. – 2010. – 13 февр. – С. 28– 31.
7. Выбор разума: чтобы помочь избирателям сделать выбор [Текст] // Корреспондент. – 2010. – 5 февр. – С. 16– 19.
8. Тимчук Ю. Перший рік Віктора Другого [Текст] / Ю. Тимчук, М. Мельник // Weekly.ua. – 2011. – 11– 17 лют. – С. 10– 11.
9. Пасхавер А. Я сочувствую этой власти [Текст] / А. Пасхавер // Зеркало недели. – 2010. – 11 дек. – С. 8.
10. Матвейчук И. Коррупционные потоки централизуют [Текст] / И. Матвейчук // Комментарии. – 2010. – 19 нояб. – С. 14– 15.
11. Воронєцька Н. Казино повертається під крило Мінфіну [Текст] / Н. Воронєцька // Коментарі. – 2010. – 26 листоп. – С. 7.
12. Сколько проверяют в Украине [Текст] // Комментарии. – 2010. – 19 нояб. – С. 15.
13. Денисенко В. Дашь откат 10% [Текст] / В. Денисенко // Комментарии. – 2010. – 5 февр. – С. 4.
14. Ничего, кроме бизнеса [Текст] // Эксперт. – 2005. – 26 сент. – 2 жовт. – С. 8.
15. Вуйко Б. Чертовски полезный кризис [Текст] / Б. Вуйко // Эксперт. – 2005. – 26 верес. – 2 жовтня. – С. 15–18.
16. Астаніна Т. Ціннісні орієнтири та політичний вибір українців восени 2004 року [Текст] / Т. Астаніна // Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. – К. : ВД «Стилос», 2005. – С. 181–187.
17. Головаха Є. Випробування кризою [Текст] / Є. Головаха // Критика. – 2009. – Число 7– 8. – Лип. – Серп. – С. 2–7.
18. Вишнеvский Ю. Секреты стран, свободных от чиновничьей мафии [Текст] / Ю. Вишнеvский // Комментарии. – 2010. – 12 февр. – С. 22–23.
19. Тербер Дж. Україна – це Америка 1800-х [Текст] / Дж. Тербер // Український тиждень. – 2009. – 30 жовт. – 5 листоп. – С. 26–28.
20. Карбівничий В. Новому президентові час дізнатися про Візантію [Текст] / В. Карбівничий // Коментарі. – 2010. – 19 лют. – С. 9.
21. Голоvнев С. 10 поводов для оптимизма в 2011 году [Текст] / С. Голоvнев, О. Миронова // Власть денег. – № 52. – 24 дек. 2010 – 20 янв. 2011. – С. 10–13.
22. Мустафин А. Премьер-лига. Кто готовится сменить Юлию Тимошенко в Кабмине [Текст] / А. Мустафин // Профиль. – 2010. – 13 февр. – С. 22.

ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА КАК ФАКТОР ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ (ПО ОЦЕНКАМ ЭКСПЕРТОВ И КАЧЕСТВЕННЫХ СМИ)

Москалев М.

Исследованы проблемы теневой экономики и развития коррупции и их негативное влияние в общественно-политической и экономической жизни Украины в начале XXI в. Сравнивая материалы деловой прессы, в частности еженедельников «Комментарии», «Профиль», «Корреспондент» и др., автор подробно анализирует оценки и комментарии известных экспертов, аналитиков, журналистов по проблемам теневой

экономики, коррупционных связей бюрократии с крупным бизнесом и последствия этого влияния на общество. На основе проведенного в 2007–2009 гг. социологического мониторинга рассмотрено отношение граждан к феномену коррупции и путей его преодоления.

Ключевые слова: теневая экономика, общественное мнение, деловая пресса, качественные СМИ, коррупция, эксперты, социологические опросы.

«SHADOW ECONOMY» AS A FACTOR OF SOCIAL AND POLITICAL DEVELOPMENT OF UKRAINE (BY THE ESTIMATION OF EXPERTS AND QUALITATIVE MASS-MEDIA)

Moskaljov M.

In the article the problems of shadow economy and corruption development and their negative influence in economic, social and political life of Ukraine in the beginning of the XXI century is investigated. Comparing materials of business press, particularly weekly “Comentari”, “Profil”, “Korespondent” and others, author in details analyses evaluation and comments of famous experts, analytics, journalists on shadow economic issues, corrupt connections of bureaucracy with big business and consequences of their influence on the society. On the basis of the conducted in 2007–2009 years analysis of the social monitoring, the attitude of the citizens to the phenomena of corruption and ways of its overcoming is also examined.

Keywords: shadow economy, public opinion, business press, qualitative mass-media, corruption, experts, poll.

МАТЕРІАЛИ «КРУГЛОГО СТОЛУ»

ПРАВОВА КУЛЬТУРА І СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРАКТИКИ (за матеріалами «круглого столу»)

Шановні колеги!

Найважливішою умовою побудови в нашій країні демократичної, правової держави і здійснення економічної, адміністративної, податкової, пенсійної, житлово-комунальної, освітньої та інших реформ виступає високий рівень правової культури українських громадян, а також представників правоохоронних органів та інших можновладців.

У зв'язку з цим не випадково, що теоретичне осмислення правової культури знаходиться в даний час в центрі уваги українських учених. Правова культура є предметом численних дискусій і наукових досліджень. Її аналіз передбачає розгляд концептуальних основ даного соціального феномену, а також розкриття питань про те, що вона відображає в соціальній реальності, які її місце та роль в здійсненні соціально правових практик.

Правова культура як різновид культури суспільства являє собою сукупність цінностей, що належать до правової дійсності. Вона є показником ступеня зрілості правової системи суспільства і віддзеркаленням досягнутого рівня його прогресивно-правового розвитку.

Правова культура українських громадян найтіснішим чином пов'язана з їх правовою поінформованістю, яка забезпечує соціально активну позицію людини у правовій сфері, виступаючи передумовою виховання поваги до закону, формування правової свідомості, здатності компетентно судити про всі процеси і явища правового життя, умовою подолання правового нігілізму, нарешті, дієвим інструментом реалізації права, способом втілення його розпоряджень у практичні вчинки людей.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства особливого значення набувають питання професійної етики юристів. Не слід забувати, що якщо усунути з юридичної діяльності її етичний зміст, вона буде відкрита для кримінальної діяльності і може стати знаряддям репресій та порушення прав і свобод громадян.

У даний час на стадії теоретичного розроблення знаходиться нова в конституційно-правовій теорії концепція конституційної правової культури як особливої форми правової культури особи, соціальних груп і суспільства в цілому. На наш погляд, конституційна правова культура – це вища форма правової культури, що зумовлено в першу чергу значущістю суспільних відносин, опосередкованих і регульованих нормами конституційного права, які складають предмет його віддзеркалення. Конституційна правова культура виступає, по-перше, як ідеальне джерело формування конституційно-правових норм; по-друге, як чинник, що справляє прямий вплив на ефективність процесу реалізації конституційно-правових норм; по-третє, як результат дії останніх на правову свідомість і правову поведінку громадян.

На особливу увагу заслуговує розгляд питань культури правотворчості і культури правозастосування.

Культура правотворчості, що вбирає в себе комплекс юридико-технічних і соціально-економічних проблем, може розглядатись як відповідність правових норм загальноновизнаним еталонам, стандартам, науковим положенням у сфері права, а також звичаям, традиціям культури суспільства. Сьогодні для правотворчості характерні швидке реагування на динамічні зміни умов суспільного життя, створення багатогалузевих комплексних законів. За цих умов для підвищення культури правотворчості необхідні: скоординованість і взаємодія представницьких і виконавчих органів влади; розширення суб'єктів законодавчої ініціативи; підвищення кваліфікації законодавців; застосування міжнародних стандартів, загальнообов'язкових правил юридичної техніки; обов'язковість експертизи проєктів (правової, лінгвістичної та ін.).

Правозастосування є однією з форм реалізації правової політики. Через це культура правозастосування безпосередньо залежить від того, яка правова політика держави. У суспільстві необхідно формувати традиції, на які повинна спиратися культура правозастосування (ті з них, що дісталися від радянського періоду, лише гальмують суспільний розвиток, а нові, демократичні ще не склалися), вдосконалювати систему підготовки кадрів для слідчих і судових органів з метою підвищення рівня їх професіоналізму, здійснювати більш солідніше фінансування правової реформи, розвивати судову систему, забезпечувати пряму дію норм Конституції України, проводити практичні семінари для працівників державних органів, створювати консультативні ради при юридичних відомствах.

Обговорення учасниками «круглого столу» зазначених питань дозволить визначити гносеологічний статус правової культури, зрозуміти її значущість у здійсненні різних напрямів юридичної діяльності і соціально-правових практик.

Проректор з наукової роботи
Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого», академік Національної академії
правових наук України *А. П. Гетьман*

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Визначені в Конституції України завдання щодо створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без певного рівня правової культури суспільства. Адже відомо, що саме правова культура є найважливішим чинником, що сприяє становленню правової системи держави і розбудови громадянського суспільства, впливає на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримує і закріплює його цілісність, стабільний правопорядок.

У той же час формування правової культури в перехідному суспільстві, у тому числі в українському, являє собою досить складне і суперечливе завдання. З одного боку, як уже відзначалося, створення демократичної, правової держави припускає досить високий рівень правової культури; а з другого – у перехідному суспільстві відсутні необхідні умови для формування правової культури, що знаходиться, як правило, на досить низькому рівні. У зв'язку з цим значної актуальності набуває проблема формування правової культури в умовах перехідного суспільства. Невипадково, що в засадах державної політики України у галузі прав людини завдання з підвищення рівня правової культури населення і правосвідомості людини і громадянина, формування поваги до закону підняті до рівня основних напрямів державної політики. У той же час, незважаючи на свою безумовну актуальність, проблема формування правової культури в перехідному суспільстві залишається в юридичній науці недостатньо розробленою. Як показує аналіз правової літератури, незважаючи на активізацію досліджень у сфері правової культури і правової свідомості, проблеми реального стану правової культури в перехідному суспільстві, специфіки формування правової культури в транзитивний період, обґрунтування напрямів з оптимізації процесу формування правової культури особистості в умовах трансформації правової системи залишаються поки, за рідкісним винятком, за межами інтересів сучасних дослідників. Дійсність же така, що не проходить і дня, коли засоби масової інформації не вказували б на правовий нігілізм, юридичний безлад і правове безкультур'я, що процвітають в українському суспільстві.

Як доводять теорія і практика, найважливішим соціальним інститутом з формування правової культури в перехідному суспільстві є правове виховання. Правове виховання – це цілеспрямована діяльність з трансляції (передавання) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів розв'язання конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого. Правове виховання має на меті розвиток правової свідомості людини і правової культури суспільства в цілому.

У сфері правового виховання в перехідному суспільстві основними завданнями є: підвищення загальної моралі громадян, популяризація правових знань (у тому числі через засоби масової інформації), використання рольових ігор і практичних ситуацій, пробудження інтересу у населення до правових знань і підвищення їхньої доступності, застосування методів реклами і «public relations», розвиток сімейного правового виховання. Усе це є неможливим без науково обґрунтованої державної політики у сфері правового виховання, яка, на жаль, в Україні поки що відсутня. Тому для піднесення рівня правової культури громадян України насамперед потрібно виробити чітку державну політику у сфері правового виховання, системний, науковий підхід до проведення відповідних заходів, скоординувати всі зусилля державних органів у цьому процесі.

Важливо також повною мірою використовувати весь позитивний досвід, що був накопичений у нашій країні в минулі десятиліття. Причому використовувати цей досвід необхідно творчо, оскільки деякі питання правового виховання необхідно вирішувати на концептуально новій основі, виходячи із завдань нинішнього етапу розвитку України як суверенної держави, що прагне стати демократичною і правовою. При цьому слід пам'ятати і про те, що вирішення завдань з формування сучасної правової культури в перехідному суспільстві залежить не тільки від держави, а й від зусиль усієї громадськості, кожного громадянина країни.

Серед інших конкретних напрямів з формування правової культури в різних сферах життя перехідного суспільства можна виділити такі:

- у сфері загальнодержавної стратегії – спрямованість державної політики на захист інтересів особистості, вироблення єдиної правової політики, усіялке забезпечення добробуту громадян, найсуворіше дотримання Конституції і законів усіма державними органами;
- у сфері правотворчості – професіоналізація законодавчої діяльності, надання населенню права реальної законодавчої ініціативи, поширення знань у галузі юридичної техніки, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;
- у сфері громадянського суспільства і власної ініціативи – розвиток системи громадських організацій, активне відстоювання особистістю своїх прав, боротьба з будь-якими виявами беззаконня і сваволі та ін.

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Людство вступило у фазу формування інформаційного суспільства, для якого притаманним є використання інформаційно-комунікаційних технологій,

сучасних знань та інформації як найважливішого ресурсу життєдіяльності суспільства XXI ст. у політичній, економічній та соціальній сферах. Концепція інформаційного суспільства розроблялася тією чи іншою мірою такими зарубіжними авторами, як С. Алстром, Д. Белл, З. Бжезінський, К. Боулдінг, К. Бьорд, Н. Вінер, Б. Гейтс, Д. Гелд, Е. Гелнер, К. Гірц, Р. Йенсен, М. Кастельс, Е. Лемберг, Дж. Ліхтгайм, Г. Маклюен, Й. Масуда, Ф. Мехлап, А. Пшеворський, Д. Рісмен, М. Роуз, Т. Стоуньєр, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма та ін. Серед українських та російських науковців, що дослідили окремі аспекти функціонування інформаційного суспільства слід відзначити таких авторів, як Р. Абдєєв, С. Андрєєв, В. Андрущенко, І. Арістова, В. Бебик, Л. Березовець, В. Білоус, А. Гальчинський, О. Голобуцький, Г. Грачов, Л. Губерський, А. Данилін, О. Дубас, Т. Єршова, О. Зернецька, В. Іноземцев, С. Кащавцева, І. Коліушко, В. Коляденко, О. Литвиненко, С. Макаренко, Я. Підпригорщук, А. Ракітов, А. Ручка, О. Соснін та ін.

Сучасний інформаційний потік, що не має аналогу за силою впливу на світове співтовариство і характеризується всепроникністю, пов'язаний насамперед з небувалим розвитком ринку знакової продукції, появою нових інформаційних технологій, вдосконаленням і збільшенням кількості засобів масової комунікації. Постійне поглиблення і розширення цього процесу вимагають від людства невпинного пошуку шляхів запобігання можливим негативним наслідкам вторгнення інформації в структуру людської свідомості. Можливість такого вторгнення пов'язана з її ідеологічним, ціннісно-орієнтованим характером, здатністю до деформування духовного життя, загальнолюдської культури окремих суспільств і людства в цілому. Процес розвитку інформаційного суспільства сприяє підвищенню рівня політичної культури громадян та їх політичної активності. У цьому процесі значно посилюється і розширюється функція мас-медіа у формуванні відповідного рівня політичної культури та ідеології сучасного українського суспільства, впровадження в масову свідомість світоглядно орієнтованих оцінок явищ і фактів, зумовлених інформаційними процесами. В умовах розвитку інформаційного суспільства політична культура вперше в історії людства формується високотехнологічними інформаційними і комунікаційними засобами, що стали всепроникаючою культурною силою. Інформаційна революція змінює систему політичних цінностей, що неминує змінює саму природу нашого політичного світу. У цьому процесі утворюється розрив між інформаційною мережею і більшістю видів політичної діяльності та політичними акторами. Однак ні політичні актори, ні окремі види політичної діяльності не зникають. Зникає їх колишнє структурне значення в колі політики, що переходить у нову логіку інформаційного простору. Інформація миттєво поширюється в просторі, її можуть одночасно споживати різні політичні актори. З точки зору політичної мобілізації суспільства інформаційний ресурс має перевагу всеохопленості і одночасності впливу, що до інформаційної революції було прак-

тично нездійснено. Вперше в історії людства політична культура формується переважно електронними ЗМІ. Інформаційний простір забезпечує умови для участі громадян в ухваленні суспільно значущих рішень, а також визначає рівень доступності правової, політичної інформації для окремих осіб. Від того, наскільки розвинений інформаційний простір, значною мірою залежать і відкритість суспільного устрою для демократичних перетворень, і рівень політичної культури суспільства.

Які ж шляхи можна виокремити в розвитку політичної культури громадян України в умовах розбудови інформаційного суспільства? По-перше, потрібно підвищувати загальний культурний і освітній рівні громадян країни, тому що політична культура не обмежується лише сферою політичних відносин, вона пов'язана з усіма аспектами духовного життя суспільства: наукою, освітою, літературою, мистецтвом. Як своєрідне соціальне явище політична культура є складовою духовної культури, що надає останній світоглядну орієнтацію. По-друге, створення єдиної системи політичного знання для всіх верств населення з використанням можливостей ЗМІ, новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Як відомо, роль ЗМІ в сучасному світі надзвичайно велика, адже маркетомас-медіа називають «четвертою владою». Вони не просто інформують населення про процеси, що відбуваються у країні і світі, а й пропагують певні ідеї, погляди, вчення, політичні програми, впливають (прямо чи опосередковано) на суспільну думку. За допомогою об'єктивного розгляду політичних подій ЗМІ формують політично компетентних громадян, які можуть правильно орієнтуватись у складних суперечливих політичних процесах, ухвалювати відповідальні рішення. По-третє, формування цілісної системи політичної науки і освіти, що спирається на багатовікові традиції вітчизняної політичної думки і враховує сучасний стан розвитку світової політології. По-четверте, утвердження в суспільстві поваги до права і правопорядку, подолання правового нігілізму. До того ж, з боку як громадян, так і влади у справжній, а не декларованій правовій державі панує культ права. Політично розвинене суспільство розуміє, що міцний соціальний порядок важливіше за політичні амбіції. У суспільстві, де стабільність ладу спирається на демократичні закони і підтримку суспільства, неможливі хаос, анархія і громадянська війна. Політична культура має розвиватися в напрямі виховання почуття єдності суспільства зі своєю гамою інтересів і відносин, що підтримують громадянську злагоду. Отже, політичну культуру інформаційного суспільства можна сформувати лише шляхом перетворення суспільства на справді демократичне, яке надає можливість кожному громадянину вільно брати участь у політичному житті, створює належні умови для розвитку культури і освіти, дбає про духовний і моральний стан населення. Сучасна Україна потребує реалізації принципу політичного і культурного плюралізму. Тому політична культура інформаційного суспільства, яка формується в сучасній Україні, мусить бути культурою злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини.

І. Д. Денисенко, доктор філософських наук, професор

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Аналіз сучасної політологічної літератури свідчить про те, що «політична культура» виступає не тільки одним з основних понять сучасної політичної теорії (разом з такими категоріями, як «держава», «влада», «політична система» та «демократія»), а й категорією, що експлікує одним із тих феноменів політичної сфери життєдіяльності суспільства, які ще не дістали своєї адекватної інтерпретації.

Спроба систематизації результатів наукових розвідок щодо останніх досліджень у галузі політичної культури дозволяє дійти висновку про те, що її сучасне проблемне поле формують:

– існування в сучасній політичній науці як мінімум двох підходів до тлумачення політичної культури (як «сукупності духовних явищ і символів» (Г. Алмонд, С. Верба, Д. Дивайн, Ю. Краснов, Л. Диттмер) і як «особливого, специфічного суб'єктивного ракурсу політики» (С. Байт, Дж. Плейно, У. Розенбаум) [1, с. 264–265]);

– відсутність єдиного варіанту системи її структурних елементів (окремі дослідники в галузі політичної та електоральної культури навіть стверджують, що «у науковій літературі уявлення про структуру політичної культури змінюється в залежності від розуміння різними авторами співвідношення понять «політична культура», «політична свідомість», «політична ідеологія та психологія» [2, с. 44]);

– відсутність системи понять і моделей, що відбивають найбільш загальні й істотні властивості політичної культури як елемента політичної сфери суспільства, і сукупності тверджень (аксіом, законів, положень окремих теорій), що виражають зв'язки і відносини між ними. Наприклад, у політичному дискурсі проблему типологізації політичної культури пропонується розв'язувати на основі аналізу:

• історії становлення і розвитку різних країн і регіонів (Г. Алмонд, С. Верба);

• особливостей функціонування різноманітних політичних систем (Х. Экстайн);

• відмінностей у домінуючих ідеологічних системах (Е. Вятр);

• типів орієнтацій громадян у політичній грі (зокрема, моралістських, індивідуальних або традиційних (Д. Элазар);

• виявів ціннісних орієнтацій громадян у політичному житті суспільства (В. Пугачов);

• різноманітних стилів політичної поведінки громадян у тих або інших країнах (Е. Баталов);

– періодично виникаючі спроби групи дослідників активізувати розробки в напрямку побудови цілісної теоретичної конструкції (концепції, теорії), що має своїм предметом дане шукане явище (наприклад, на початку 60-х років ХХ ст. така пропозиція надійшла від Г. Алмонда й С. Верби, на початку 90-х – від Дж. Гіббінса та Дж. Інгларта й т.д.);

– продовження дискусій щодо стратегії обрання методологічного підходу, з позиції якого зазначені проблеми мають можливість дістати свого найбільш адекватного розв’язання. У політологічному науковому співтоваристві, як і раніше, найбільш поширеним є звернення дослідників до історичного підходу, інституційного підходу, біхевіоралістського підходу, функціоналістсько-го підходу, підходу раціонального вибору, конфліктологічного підходу [3].

ЛІТЕРАТУРА

1. Пугачев, В. П. Введение в политологию [Текст] / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 2000. – 378 с.
2. Поліщук, І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні [Текст] : монографія / І. О. Поліщук. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 352 с.
3. Байме, К. Політичні теорії сучасності [Текст] : пер. з нім. / К. Байме. – К. : Стило, 2008. – 396 с.

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор;

М. І. Панов, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРАКТИКИ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ: СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ

Політико-правова сфера є галуззю реалізації владно-політичних і суспільно-правових відносин, де соціальні межі поширення правових норм, політичних ідей та впливів визначаються «полем» безпосередніх дій політиків і політичних організацій. Як універсальний вимір людського буття політика і право залежать не тільки від історичного типу суспільства, системи його політико-правових інститутів, а й від рівня політичної культури соціуму, якості політичної еліти та розвиненості й характеру політико-правових практик, що становлять зміст соціополітичної діяльності.

Родовим поняттям відносно предмета нашого досліджує «соціальні практики», які можна інтерпретувати в контексті теорій соціальної дії (Вебера, Знанецького, Парсонса, Хабермаса) як усталені, впорядковані за змістом, формою, логікою і цільовою спрямованістю сукупності взаємозалежних дій соціальних суб'єктів у різних галузях суспільних відносин. Здебільшого наукове розуміння політичної практики пов'язують з типом режиму влади (наприклад, тоталітарні, авторитарні, демократичні практики), а також з реалі-

зацією і втіленням у реальне життя політичних ідей, ідеологій, теорій; становленням політичних інститутів, організацій; формуванням політичних норм, стереотипів, традицій, ритуалів тощо. У загальному, енциклопедичному контексті «політичну практику» визначають сукупністю методів і засобів здійснення політики та їх конкретного застосування або емпіричним відображенням політичних теорій.

Евристичний потенціал аналізу і тлумачення дефініції «політико-правові практики», на нашу думку, найбільш ефективно розкривається у діяльнісній, інституційній, функціональній та конфліктологічній парадигмах, які активно використовуються в політологічних і юридичних дослідженнях. Водночас емпіричний моніторинг цих практик доцільно здійснювати за допомогою таких конкретно-соціологічних методів, як спостереження, масове опитування, фокусоване групове інтерв'ю, екзит-пул, контент- та дискурсаналіз тощо.

Реалізація політико-правових практик у сфері права і владних відносин визначається не тільки політичною структурованістю соціуму, ступенем політизації його буття, балансом різних політичних впливів, масштабом «поля» безпосередньої дії політиків і політичних організацій, а й нормативно-правовими межами, дією чинної Конституції і законів, соціально-правовою традицією застосування політичної дії. Представити все різноманіття численних політико-правових практик, що мають дуалістичний характер і реалізуються в сучасній політичній реальності, є новим і складним науковим завданням. Так, за критерієм найбільш дієвих акторів політико-правових дій та процесів основні політико-правові практики можна систематизувати таким чином:

- політико-правові практики держави, її владних інститутів та установ (урядові, парламентські, президентські, судові, муніципальні тощо), які корелюють з виконанням ними необхідних, легально закріплених функцій політико-правового регулювання, забезпечення стабільності і законності, модернізації та реформ, контролю за соціальним порядком тощо;

- практики, пов'язані з дією механізмів чинного політичного режиму: наприклад, деспотичні, диктаторські (неправові) та мобілізаційні практики тоталітаризму; авторитарні практики узурпації, концентрації влади, політичних обмежень і цензури, «політичної міфологізації» тощо; популістські практики, притаманні режиму егалітаризму; політико-правові практики демократії, що ґрунтуються на конституціоналізмі і пов'язані з політичним представництвом, балансом гілок влади, партогенезом, електоральним процесом, діяльністю опозиції, рівнем медіації політичних конфліктів, судовим захистом прав і свобод людини, гармонійною політичною соціалізацією, та ін.;

- практики, притаманні як політичні технології «зацікавленим» групам політичних інтересів, та створюваним ними політичним організаціям – партіям, рухам, політблокам, лобі, коаліції, опозиції тощо, в тому числі їх керівництву (електоральні, інформаційні, рекламні політичні кампанії т. ін.);

- практики, які застосовують в своїй діяльності політичні еліти, державно-політичний істеблішмент, публічні політики різного формату, зокрема, лідери

політичних сил (політичний менеджмент і маркетинг, позиціонування, стилі керівництва, формування іміджу, лобіювання, політична корупція тощо);

— практики реалізації політико-правової активності соціальних груп та індивідів, що супроводжують процеси їх політичної соціалізації, ідентифікації та самовизначення, формування політико-правових цінностей, стереотипів поведінки та декларування відповідних інтересів і вимог (політична консолідація, політична кар'єра, політична освіта і виховання, лояльні або протестні дії щодо влади).

Таким чином, численні політико-правові практики у межах сучасної політичної реальності як сталі, впорядковані за змістом, формою і логікою сукупності цілеспрямованих дій політичних суб'єктів не тільки мають дуалістичну природу, а й чітко корелюють з характером режиму влади (тоталітарної, авторитарної, демократичної), можливістю втілення у суспільство певних політичних ідей та ідеологій, формуванням політико-правової культури і стереотипів політичної і правової поведінки людей, становленням та функціонуванням політичних інститутів і організацій на основі Права для всебічного представництва інтересів соціальних груп у сфері політико-правових відносин.

В. П. Колісник, доктор юридичних наук, професор

КУЛЬТУРА МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ГОЛОВНІ КАТАЛІЗАТОРИ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

Одним з головних складових елементів правової культури є культура міжнаціонального спілкування. Зазначений феномен може позначатися і як культура міжнаціональних відносин, і як культура міжнаціональної співпраці, і як культура міжнаціональної взаємодії, і як культура міжнаціонального співжиття, і як культура міжнаціонального співіснування. Найбільш широким, узагальнюючим і об'єднуючим є поняття «культура міжнаціонального співіснування», оскільки воно може включати і різноманітні взаємні відносини, взаємну співпрацю та взаємодію між представниками різних національностей, і відображати ситуацію, коли спілкування не відбувається, співпраця та взаємодія ще не склалися, проте взаємне толерантне ставлення один до одного, взаємна коректність, ввічливість і неупередженість до виявлення національно-етнічної самобутності представниками інших спільнот створюють підґрунтя чи хоча б залишають потенційну можливість для виникнення такого спілкування у подальшому. Культура міжнаціонального спілкування – це сукупність особистісних та групових уявлень, переконань і настанов, що ґрунтуються на визнанні національно-культурного плюралізму та національної гідності, рівноправності усіх націй і національних меншин та їх права на подальший

розвиток, на підставі яких міжнаціональні відносини складаються толерантно, зважено, на засадах взаємної поваги і довіри.

Разом з тим через необачне слово, глузування, невдалу репліку чи фразу, образливий епітет або анекдот між представниками різних національно-етнічних спільнот можуть виникати взаємна недовіра, неприязнь, демонстративне нехтування самого факту існування представників певної національності, підозріле та навіть вороже ставлення до них. Така ситуація може виникнути як ще до встановлення перших міжнаціональних контактів, так і після певного періоду загалом коректного та толерантного міжнаціонального спілкування.

Збереженню такої атмосфери, поглибленню взаємної недовіри, підвищенню конфліктного потенціалу міжнаціональних взаємин сприяють спонтанне чи цілеспрямоване переповідання численних пліток та чуток, що принижують національну гідність, образливих характеристик, заснованих на гіпертрофованому та спотвореному поданні інформації про окремі риси певної національно-етнічної спільноти та її представників. Типовим виявом відсутності культури міжнаціонального спілкування та міжнаціонального співіснування або ж її занадто низького рівня є пошук тих, хто начебто винен у соціально-економічних негараздах, зростанні злочинності та інших негативних явищ сьогодення саме серед представників певних національностей. Власні небажання, невміння чи навіть нездатність зорганізуватися та скористатися демократичними засобами для здійснення соціально-економічних перетворень, впливу на формування органів публічної влади та постійного контролю за її діяльністю інколи прикриваються перекладанням відповідальності за стан справ у суспільстві і державі на міфічну «п'яту колону», певні національні меншини, представників окремих національностей, акцентуючи увагу саме на їх національному походженні та узагальнено обвинувачуючи, як правило, їх усіх у масових зловживаннях, злих намірах, небажання працювати, корупції, злодійкуватості, поширенні наркотиків, належності до організованої злочинності, підтриманні тероризму тощо.

Численні деформації у сфері міжнаціональних відносин, накопичені протягом попередніх десятиліть, так і не були подолані за часів незалежної Української держави, а суспільство так і не стало громадянським у буквальному розумінні цього слова, все ще значною мірою перебуваючи у полоні ілюзій, різноманітних фобій та забобон. Для значної частини українського суспільства все ще залишаються характерними такі явища, як ксенофобія, національний конформізм, національний нігілізм, упереджене, підозріле і навіть вороже ставлення до виявів національної самобутності, використання рідної мови, популяризації своєї культури, дотримання традицій свого народу тощо.

Підігрівають напруження у сфері міжнаціональних відносин і численні політичні міфи, історичні міфологеми, політичні спекуляції, поширення упередженої, необ'єктивної, неправдивої та напівправдивої інформації, різно-

манітні конспірологічні пояснення складних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів (зокрема, різні варіації так званої «теорії змови») з акцентуванням саме на національно-етнічних чинниках.

Занадто різні оцінки власного минулого та різне бачення майбутнього тривалий час штучно поглиблювало роз'єднання українського суспільства і продовжує роз'єднувати його ще й дотепер. Невміння та небажання однієї частини нашого суспільства почути і зрозуміти позицію іншої, а тим більше сприймати і поважати її стало суттєвою перешкодою на шляху і процесів демократизації, і на шляху зваженого міжнаціонального діалогу. На жаль, одні не можуть зрозуміти усю глибину занепокоєння інших щодо стану, розвитку, сфери поширення та подальших перспектив рідної мови та культури, інші – не сприймають бажання певної частини українських громадян і надалі не тільки спілкуватися російською мовою, а й використовувати її постійно в публічно-політичній сфері. Одних драгують українська мова та спроби повернутися до витоків української культури, інші доволі спрощено вважають, що патріотом України та «справжнім» її громадянином може бути лише особа, яка спілкується переважно українською мовою та поціновує українську культуру, а також переймається проблемами їх сучасного стану та подальшого розвитку.

Як наслідок і надалі набувають поширення занадто спрощена інтерпретація складних міжнаціональних процесів та ксенофобські уявлення (як упереджене ставлення до представників окремих національно-етнічних спільнот, їх самобутності та культури) і серед пересічних громадян, і серед певної частини політикуму, що створює істотні перешкоди на шляху до вкорінення у суспільну свідомість сучасної культури міжнаціонального спілкування, досягнення міжнаціональної злагоди та порозуміння в українському суспільстві, гармонізації міжнаціонального співіснування, співпраці та взаємодії.

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ПРАВА

Відомо, що сьогодні проблеми формування особи фахівця взагалі, його моральної культури, зокрема виступають пріоритетним напрямом в Державній освітньої політиці України. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває цілеспрямована діяльність вищих навчальних закладів України, де і готують майбутніх фахівців. Як відмічають сучасні дослідники цього процесу, «освіта повинна допомогти суб'єкту увійти в культуру, засвоїти її цінності і успішно діяти в культурному бутті» (А. Бузгалін).

Хотілося б звернути увагу на особливості цього процесу і виокремити деякі шляхи, принципи та методи формування моральної культури фахівців

права з урахуванням реалій сьогодення. Так, сьогодні створюються культурологічні моделі вищої школи, спрямовані на реалізацію гуманістичної парадигми освіти і орієнтовані на формування людини культури, перш за все моральної.

Однією з таких моделей освіти, яку аналізують автори монографії: «Образование, общество, культура» (за ред. професора В. Ф. Сухіної, «Особисто орієнтоване навчання і виховання»). Ця модель припускає у навчально-виховному процесі спирання на діагностичне вивчення особистості, нову етику взаємовідносин викладача і студентів, яка будується на основах педагогіки партнерства і співробітництва.

Узявши це положення за основу у вирішенні завдань формування моральної культури майбутніх фахівців права, можна відокремити ті чинники, які виявляються вирішальними у моральному вихованні особи майбутнього фахівця права.

По-перше, це урахування вікових особливостей студентів. Наприклад, на перших курсах студенти ще гостро потребують чуткого та інтелектуального спілкування. Їм необхідні задушевні розмови про свої моральні пошуки, плани на майбутнє і под.

По-друге, важливими чинниками є урахування особливостей навчальної групи, рівень її моральної культури. Як правило, цей рівень слід розглядати як відправну точку у визначенні ефективності роботи із морального виховання майбутніх фахівців.

По-третє, важливий чинник у формуванні моральної культури студентів – це особисті і професійні якості педагога, перш за все його моральні якості, його чуйне і зацікавлене ставлення до студентів, тобто викладач впливає на студента передусім своєю поведінкою, способом життя.

По-четверте, важливим чинником у моральному вихованні є вивчення і розвиток їх моральних потреб та інтересів. Цей процес найбільш важкий, оскільки включає як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови.

І нарешті, по-п'яте, важливий чинник у моральному вихованні майбутніх фахівців – це організація внутрішньої роботи студентів з самовиховання, самовдосконалення. Завдяки самовихованню поширюється сфера розвитку особистості. Це чинник моральної культури, соціалізації і всебічного розвитку майбутнього фахівця.

Отже, ми розглянули основні чинники, що сприяють формуванню моральної культури особи майбутнього фахівця у навчально-виховному процесі.

При реалізації цих чинників слід ураховувати специфіку ВНЗ, факультету і навіть спеціальності, що передбачає прищеплення культури професійної етики.

Крім того, процес формування моральної культури майбутніх фахівців передбачає реалізацію всіх елементів виховної роботи. Це і принципи, і методи, і засоби тощо. Вони, з одного боку, традиційні, а з другого – удоскона-

люються за рахунок вимог освітніх концепцій і програм, а також специфіки ВНЗ і майбутньої спеціальності. Не останню роль у цьому процесі відіграє досвід педагогів та наставників.

Виходячи з цього, на наш погляд, основними напрямками формування моральної культури особи майбутнього фахівця права є:

- етичне просвітництво;
- вироблення моральних норм і принципів;
- формування моральних потреб і інтересів;
- формування усвідомлення необхідності моральної поведінки у різних ситуаціях;
- формування загальної культури особи майбутнього фахівця права;
- формування активної життєвої позиції;
- формування професійної етики;
- формування здібності до самовиховання.

Основними принципами формування моральної культури особи майбутніх фахівців права є:

- принцип єдності навчання та виховання;
- принцип цілеспрямованого морального виховання;
- принцип морального прикладу, зразка;
- принцип поступового засвоєння моральних вимог;
- принцип сполучення вимог з повагою до особистості;
- принцип індивідуального підходу, врахування індивідуальних здібностей;
- принцип виховання в колективі і через колектив;
- принцип самовиховання.

Основними методами формування моральної культури особи майбутнього фахівця права є:

- пояснювально-репродуктивні методи (викладання, роз'яснення, повчання, навіювання);
- методи повчання та вправ (інструктаж, показ, тренування, доручення);
- проблемно-ситуативні методи (постановка моральних завдань, створення колізій, зміна мотодів діяльності);
- методи стимулювання (схвалення, довіра, оцінювання вчинку);
- методи гальмування (порицання, попередження);
- метод морального прикладу (приклад викладача, наставника);
- метод керівництва самовихованням (поради щодо вибору ідеалу, самоаналізу, вироблення навичок самовиховання, самооцінювання власної поведінки).

Таким чином, процес формування моральної культури майбутніх фахівців права багатогранний, пов'язаний з навчанням і вихованням і містить основні напрями, принципи та методи.

С. І. Максимов, доктор юридичних наук, професор

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ РОЛЬ У РЕФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Правова культура зазвичай розглядається як один з елементів правової системи. Проте її значення набагато вище. Вона є не просто однією із складових, а інтегральною характеристикою розвитку правової системи. Правовій культурі належить ключова роль у процесі здійснення політико-правових реформ в Україні. Тому без перебільшення можна сказати: якщо орієнтиром такого реформування є встановлення ефективної національної правової системи, заснованої на принципі верховенства права, то першочерговою умовою здійснення такого розвитку виступає формування національної правової культури.

У найбільш широкому сенсі під культурою розуміється все те, що створено людиною, на відміну від створеного природою, більш того, це є власне людське в людині (відповідно можна додати, що правова культура є власне людським у праві). Існує багато концепцій культури, проте для розуміння правової культури найбільш придатними є такі концепції, як ціннісна, діяльнісна і знакова. На наш погляд, ці підходи не є такими, що взаємно виключають один одного, навпаки, вони доповнюють один одного, з різних боків виражаючи спосіб буття людського в людині, тобто сутність культури. Цей висновок має особливе методологічне значення для розуміння сутності і змісту правової культури.

Відповідно до трьох складових правової реальності в правовій культурі виокремимо три рівні: 1) рівень правосвідомості, або культуру правової свідомості; 2) інституційний рівень, або рівень знакових форм – норм та інститутів (інституційна правова культура); 3) рівень правової діяльності, або культуру правового спілкування (діяльності). Культура – це результат людської діяльності, який безумовно несе в собі духовно-ціннісне ядро, а також процеси його «опредмечування» (об'єктивації) та «розпредмечування» (суб'єктивації). Кожний з цих рівнів є певною мірою формою буття духовного – цінностей, або ідеї права, її реалізації (у законах) та здійснення (у правовій поведінці).

На першому рівні (правосвідомості) слід виділити її духовно-ментальне ядро, яке включає такі елементи, як цінності та ідеали і загальне праворозуміння, що виражаються в розумінні значущості прав людини, їх обсязі та ступені захищеності. Це є певне «метафізичне» ядро правосвідомості і правової культури в цілому. Інший зріз правосвідомості має соціологічне забарвлення і включає рівень розвитку правової свідомості населення, і тому вона багато в чому залежить від того, наскільки глибоко правовою свідомістю суспільства засвоєні такі правові феномени, як цінність прав і свобод людини і громадянина, цінність правової процедури в цілому і при розв'язанні різних суперечок, зокрема розуміння необхідності пошуку компромісів в ситуації наявності різноспрямованих інтересів тощо, наскільки є інформованим у правовому відношенні населення, його окремі соціальні, вікові, професійні й інші групи,

яке емоційне ставлення населення до закону, суду, різних правоохоронних органів, юридичних засобів і процедур, яка настанова громадян на дотримання (або, навпаки, недотримання) правових розпоряджень тощо.

Знаково-інституційним елементом правової культури суспільства є рівень розвитку всієї системи юридичних актів, або – більш широко – правових текстів, тобто усіляких текстів, в яких закріплюється і виражається право даного суспільства. Велике значення для оцінювання правової культури суспільства має система законодавства, основою якої є конституція держави. Важливий в цілому і рівень розвитку всієї системи нормативно-правових актів, починаючи від законів, актів центральних виконавчих органів влади і завершуючи актами місцевих органів влади і управління. Будь-який юридичний акт повинен бути правовим, тобто відповідати пануючим у суспільній свідомості уявленням про справедливість, рівність і свободу. Закон повинен бути створеним якісно і з точки зору його форми: бути несуперечливим, по можливості коротким і обов'язково ясним і зрозумілим для населення, містити визначення основних термінів і понять, бути опублікованим в доступному для населення джерелі тощо. При визначенні якості правового життя суспільства має враховуватися і стан індивідуальних правових актів — документів: правозастосовних і правореалізаційних.

Підсумовуючим елементом структури правової культури є рівень розвитку правової діяльності. Остання складається з теоретичної продуктивної (діяльність учених-юристів) і репродуктивної діяльності (юридична освіта в усіх її формах, видах і настановах), а також з практичної – правотворчої та правореалізуючої, у тому числі правозастосовної, діяльності. Правова культура суспільства багато в чому визначається реальною правовою поведінкою громадян, діяльністю їх щодо реалізації права, тим, наскільки вони знають і своєчасно виконують свої обов'язки, дотримуються заборон і наскільки повноцінно використовують свої права.

Виділення структурних елементів правової культури є достатньо умовним, оскільки немає правової діяльності, здійснюваної окремо від правової свідомості, а правосвідомість може виявитися лише в правовій діяльності та її підставах і результатах – правових актах. Нарешті, всі складові частини правової культури не можуть існувати без свого носія. Правова культура в цілому втілюється в рівні розвитку правового суб'єкта – правової особистості. Остання характеризується стійкими зразками правової поведінки, або правовим етосом, який є реалізацією певних настанов правосвідомості, насамперед таких, як повага до чужого і відстоювання власного права.

Таким чином, в понятті «правова культура», порівняно з поняттям «правова система» акцент зміщується з інституційних моментів на момент ціннісний, знаковий та діяльнісний. Правова культура – це момент цінностей та ідеалів, які втілюються у правосвідомості, діяльності суб'єктів права, правових текстах і процедурах. Тому вдосконалення всіх сторін правової культури в напрямку здійснення верховенства права є чинником та показником розвитку правової системи України до європейських стандартів.

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, доцент

ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ТА ЕТИКА ПРАВООХОРОНЦІВ ЯК ВАРІАТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ ФЕНОМЕНУ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ

Соціальні інваріанти феномену професіоналізму правоохоронця (сукупність професійно-особистісних характеристик) визначають необхідні і достатні суб'єктивні умови його становлення, тобто створюють «каркас» – підсистему професіоналізму діяльності та професіоналізму особистості, а варіативні елементи (професійна культура та етика) наповнюють цей «каркас» діяльнісним компонентом, характеризують механізм формування і функціонування підсистеми нормативності діяльності і поведінки професіонала.

Професійна культура правоохоронця може розглядатися як ступінь оволодіння працівником знаннями, способами та методами службової діяльності і використання їх на практиці відповідно з рівнем розвитку власної мікрокультури. Рівень його професіоналізму визначається по суті рівнем зрілості професійної культури.

Другим варіативним елементом структури феномену професіоналізму є професійна етика. Як свідчать численні соціологічні дослідження, додержання законності і службової дисципліни визначається не стільки вимогливістю керівників, скільки моральними настановами правоохоронців. У багатьох випадках ці настанови справляють на ефективність службової діяльності більший вплив, ніж професійна компетентність. Тому моральність правоохоронця визначає його готовність до вирішення службових завдань, бажання їх виконувати, формує почуття відповідальності за їх виконання з найбільшим результатом. Саме такий зміст вкладається в поняття професійної етики правоохоронної діяльності.

Недооцінювання цих чинників породжується досить поширеною думкою, згідно з якою службова діяльність правоохоронця суворо регламентується законами, підзаконними актами, статутними положеннями, інструкціями тощо, що при належному рівні керівництва кожний працівник успішно виконуватиме свої професійні обов'язки. Ця думка є хибною за низкою причин.

По-перше, правоохоронні органи, як і все сучасне суспільство, перебувають в умовах постійних змін, до того ж така динаміка має дуже інтенсивний, часом навіть непередбачуваний характер. Через це адміністративно-правові документи і накази можуть характеризувати діяльність правоохоронних органів лише в найбільш загальних рисах. Їх інтерпретацію стосовно кожної конкретної ситуації часто визначає сам виконавець відповідно з особистими моральними настановами. По-друге, всі документи службово-правового характеру не містять чітко визначених рішень для будь-якої ситуації, а лише окреслюють рамки, в яких ці рішення повинні бути ухвалені. Вирішення же поставленого завдання залежно від ціннісно-морального стану може здійснюватися з використанням як формально-бюрократичного, так і творчого підходу – рішення ухвалює сам

працівник. По-третє, функціональні обов'язки можна виконувати по-різному: в мінімально допустимому обсязі або з максимальною віддачею, перетворюючи інтереси служби на головний зміст свого життя. Це моральний вибір правоохоронця. По-четверте, у діяльності кожного працівника органів внутрішніх справ часто виникають ситуації, коли він вимушений діяти відповідно зі своїм власним моральним розумінням добра і зла, справедливості, честі. При цьому єдиним судією вірності дій виступає моральність правоохоронця.

Унаслідок означених причин до правоохоронця-професіонала висувається низка специфічних моральних вимог. Частково вони містяться в службових нормативних документах, таких як Кодекс честі, Присяга, а частково складаються в процесі накопичення службового досвіду, традицій; визначаються морально-психологічним кліматом колективу. В узагальненому вигляді моральні вимоги до правоохоронця включають:

- ставлення до людини як до найвищої цінності, повагу і захист прав, свобод і людської гідності згідно з міжнародними і вітчизняними правовими нормами і загальнолюдськими принципами моралі;

- глибоке розуміння соціальної значущості своєї ролі в суспільстві, відповідальності перед державою, бо саме від правоохоронних органів у вирішальному ступені залежать громадська безпека, охорона життя, здоров'я, правова захищеність великих мас людей;

- розумне та гуманне використання прав, наданих законом правоохоронцеві, відповідно до принципів соціальної справедливості, громадянського, службового та морального обов'язку;

- принциповість, мужність, безкомпромісність, самовідданість у боротьбі зі злочинністю, об'єктивність та неупередженість в ухваленні рішень;

- бездоганність особистої поведінки на службі і у побуті, чесність, непідкупність, турбота про професійну честь, громадську репутацію правоохоронця;

- свідому дисципліну, ретельність та ініціативу, професійну солідарність, взаємодопомогу, підтримку, сміливість і морально-психологічну готовність до дій у складних ситуаціях, здатність до розумного ризику в екстремальних умовах;

- постійне вдосконалення професійної майстерності, знань і навичок у галузі службової етики, етикету, такту, підвищення загальної культури, розширення інтелектуального кругозору, творче засвоєння необхідного в професійній діяльності вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Таким чином, проблема професіоналізму тих, хто стоїть на захисті прав і свобод громадян, від яких часто залежить майбутня доля людини, не є суто відомчою. Суспільство ставить до них найвищі вимоги, їх праця має великий суспільний резонанс, увага до неї прикута завжди. І, мабуть, те, що сьогодні нам доводиться чути не тільки слова подяки на адресу правоохоронців, свідчить про необхідність великої та копіткої праці і науковців, і самих працівників з розбудови такої системи підготовки фахівців, яка забезпечувала б формування та ефективне функціонування високопрофесійного кадрового корпусу.

Н. П. Осипова, доктор соціологічних наук, професор

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВОВОЇ ПРАКТИКИ У ЗМІСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Виходячи з того що правова культура являє собою сукупність наукових знань про сутність, характер і взаємодію правових явищ, можна вважати її джерелом права взагалі і визначити її виключну роль як у правотворчості, так і в реалізації права. Традиційно помилково у сукупності знань про право у юридичних ВНЗ вивчаються (і викладаються) переважно науки лише про одну з частин необхідних для юриста знань – про дію інструмента регулювання суспільством, забуваючи, що далеко не зайвим у юриста має бути знання про об'єкт дії цього інструмента, без якого знання про інструмент нічого не важить. Об'єктом дії права є суспільство: відносини, механізми, процеси, загалом всі явища, які під дією права зароджуються, функціонують, розвиваються або згасають. Формування правових рішень у всіх сферах права мають соціальний характер, в результаті чого виникають, підтримуються, розвиваються чи перериваються правила людського співжиття. Таким чином, всі правові рішення, вся правова практика спрямовані на соціальне середовище.

Мета спонукальної дії правових рішень – мобілізація людей на їх реальне перетворення соціальної дійсності. Так, базовий рівень правотворчості складають рішення (правові норми) парламентські, державні як більш значущі і вагомі для суспільства. Вторинні правові норми конкретизують стандарти поведінки людей в різних сферах суспільного життя. У багатьох країнах давно і з успіхом у процес формування правових рішень (як створення правових норм, так і їх реалізації) включена соціологія. Необхідність цього відзначив ще Г. Спенсер. Він виявив деякі «дива» у діяльності законодавців: 1) закони, які видаються проти лихварів з метою поліпшення становища боржників, навпаки, погіршували їх становище; 2) спроба законодавчо увести тверді ціни на продукти, аби не допустити голоду, невдовзі скасовуються через те, що багато які види продовольства повністю зчезали на ринку; 3) намагання встановити жорсткі, тверді розміри заробітної плати робочим гальмувало розвиток промисловості, заважало його розвитку (Спенсер, Г. Грехи законодателей [Текст] / Г. Спенсер // Соціолог. дослід. – 1992. – № 2)

Такі «дива», на жаль, супроводжують і наше суспільне життя. Причина цього явища міститься у недостатності знань про ті соціальні процеси, в які втручаються наші депутати і чиновники. Соціологія якраз і покликана дати такі знання у вивченні і забезпеченні процесу формування правових рішень на всіх стадіях їх підготування і впровадження.

Зрозуміло, що для регулювання суспільством ще на стадії підготування правових норм необхідно знати досконало, які з об'єктивних чинників позитивно, а які – негативно впливають на долю людей, задоволення їх потреб

(що, до речі, і є функцією суспільства – організація таких взаємозв'язків між людьми, завдяки яким і є можливим задоволення їх потреб). Перш за все слід урахувати при цьому дію соціокультурних чинників, в яких виявляються рівень освіти, культури, поширеність і ефективність дії засобів масової інформації, стан етносоціальних відносин, особливості функціонування мов, вірогідність їх конфліктності в різних спільнотах суспільства, а також урахування особливості відносин в різних поселенських спільнотах, різних соціально-професійних групах тощо і рівень розв'язання гендерних та родинних проблем.

Не треба залишати поза увагою й технологічні та економічні чинники, в яких відбиваються рівень розвитку виробничої інфраструктури, забезпечення житлом і розвиток побутових, медичних, транспортних послуг, а також вирішення екологічних, географічних, демографічних чинників, які впливають на стан здоров'я і довголіття людей. У технологічних і економічних чинниках виявляються потреби і можливості розвитку галузей промисловості, рівень доходів людей, заробітної плати (зростання чи зменшення), ступінь безробіття тощо. Ці чинники рухливі в будь-якому суспільстві, особливо в ринкових відносинах і в умовах кризи суспільства. Впливають на процес правозастосовної і правореалізуючої діяльності й політичні чинники.

Всі ситуаційні чинники, аби ними правильно управляти, регулюючи суспільство, мають бути перш за все вивчені. З цього розпочинається правова культура. З цієї метою необхідно створити так званий «паспорт чинника», за допомогою якого стає можливим виявити кількісні характеристики дії різних чинників, їх спрямованості, сили впливу, за рахунок чого можна встановити позитивний і негативний характер дії різних соціальних чинників, ступінь їх вираженості і поширеності, специфіку тощо.

Для забезпечення оптимальності регулювання суспільством соціологія стає у пригоді, даючи основи діагностики стану суспільства як об'єкта дії права. Будь-який соціальний об'єкт можна описати в певних кількісних і якісних показниках, які відбивають життєво важливі чинники його функціонування (наприклад, рівень соціального напруження, домінуючих соціальних орієнтацій різних соціальних спільнот, їх політичні переваги тощо). Діагностична функція соціології реалізується в режимі моніторингу за наявності нормативної моделі, необхідність якої зумовлена тим, що показники реального стану безглузді з точки зору правового регулювання суспільством, якщо не опрацьовані конкретні критерії. Така модель відбиває рівень соціального розвитку, який можна вважати нормою і за допомогою якого вже можна визначити спрямованість і величину відхилень від неї. Сукупність таких відхилень дає інформацію для ухвалення правового рішення.

В усіх сферах юридичної діяльності правові рішення можуть бути у формі правового прогнозування, правового моделювання, правового проектування і правового планування, знаннями про які теж забезпечує соціологія.

І. О. Поліщук

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ: ВІД РУДИМЕНТІВ МИНУЛОГО ДО НОВОЇ ЯКОСТІ У МАЙБУТНЬОМУ

Серед усієї варіативності дефініцій поняття політичної культури слід навести найбільш поширену в модерному науковому дискурсі: політична культура – це сукупність орієнтацій, настанов, цінностей, норм і способів поведінки, які впливають на політичний процес у певній національній спільноті.

Політична культура сучасної України має постсоціалістичний, пострадянський та постколоніальний характер. Це доводять егалітаризм, комплекс національної меншовартості, нездатність до адекватного оцінювання власних національних інтересів, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, інертність, фрагментарність, дезінтеграція та роз'єднаність, відчуження громадян від політичних справ (political alienation). Проте характер сучасних соціально-політичних процесів дозволяє стверджувати, що політична культура українського суспільства поступово відновлює національно-державницькі традиції. Останні політичні події показали, що в цілому за ставленням до демократії і держави політична культура України залишається авторитарною. Але за умов суверенного існування поступово відроджуються такі традиційні риси української політичної культури, як демократизм (народоправство), толерантність, ліберальне ставлення до держави (не людина і нація для держави, а держава для людини і нації). За ідеологічно спрямованістю для політичної культури України характерний розкол суспільства на прихильників постсоціалістичних (маргінальних) цінностей, з одного боку, та консервативних – з другого.

Серед особливостей політичної культури сучасної України слід виокремити такі:

- консервативність;
- заідеологізованість мислення, несприйняття будь-яких нетрадиційних поглядів;
- низька компетентність в управлінні справами суспільства та держави;
- правовий нігілізм;
- нерозвиненість громадянських позицій;
- недостатньо розвинений громадянський індивідуалізм;
- підданські відносини до будь-якого центру реальної влади.

Сучасній Україні загалом притаманна прихильність до європейських політичних цінностей, але помітними є риси ментальності та культури східних народів, зокрема, орієнтація на харизматичних лідерів, етатизм, патерналізм, фактична підпорядкованість церкви державі.

Політична культура українського народу на сьогодні не є цілісною, бо відсутні окремі її компоненти, а багато з існуючих мають ще несформований характер. Багато політико-культурних елементів, які є рудиментами радянської

епохи, не відповідають національному характеру, традиціям української нації, тобто політичній культурі властива певна неорганічність.

Серед чинників, що заважають нашому народові успішно просуватися шляхом прогресу для входу в європейську сім'ю цивілізованих країн, слід назвати такі. Це передусім деякі особливості ментальності: маніхейство, максималізм, недисциплінованість, інертність, зайва мрійливість (ескапізм) тощо. Ці та деякі інші риси призводять до виснаження, а іноді й небезпечно-го розладу приватного та суспільного життя, до кримінальних злочинів, бунтів, нігілізму тощо.

Отже, усю політичну історію України можна уявити як картину постійного протиборства ліберальних і патріархальних цінностей: з одного боку, приватна ініціатива, потреба самоствердження індивіда у змаганні з рівними, свобода власності та працелюбність, максимальне обмеження ролі держави в суспільстві (ліберальні орієнтири), а з другого – соборність, обцинність, колективізм з одночасною схильністю до авторитаризму, потреба у сильному лідері харизматичного типу (постсоціалістичні рудименти).

Конфліктна політична культура, сформована під впливом зазначених чинників, постійно давалася взнаки упродовж усієї української історії: різним політичним силам не вистачало толерантності, політичної етики, злагоди, адже діалогове підґрунтя в культурі відображується безпосередньо і в культурі політичного спілкування між різними політичними силами, партіями, фракціями, соціальними групами тощо.

Слід урахувувати також регіональний менталітет, наприклад, мешканців Західної України, Півдня і Сходу України. На нього впливають і ще довго впливатимуть міжконфесійні проблеми. В Україні це передусім відмінності між прихильниками православ'я і греко-католиками. Наявність інших конфесій – іудаїзму, протестантизму тощо або непорозуміння між прихильниками Київського і Московського патріархатів впливають на політичну культуру в Україні дещо менше. Греко-католики здебільшого проживають у Західній Україні, а тому особливості віросповідання підкреслюють розбіжності між Сходом і Заходом України на рівні менталітету населення цих регіонів.

Пошук політичного консенсусу, нова політико-культурна стратегія влади є винятковою і вкрай необхідною передумовою соціально-політичної стабілізації українського суспільства та формування нової якості нашої політичної культури.

Г. П. Клімова, доктор соціологічних наук, професор

РОЛЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОПОРЯДКУ В СУСПІЛЬСТВІ

Курс на формування правової держави і громадянського суспільства, що був проголошений в Україні, може бути здійснений, с одного боку, шляхом

удосконалення законодавства і державного управління, а з другого – через забезпечення високого рівня правової культури українських громадян, без чого неможливо формування правопорядку в суспільстві.

Правовий порядок – це стан соціального життя, який характеризується внутрішньою впорядкованістю, врегульованістю правових стосунків, що зазначені на нормах права, законності і є результатом реалізації правових вимог і приписів у суспільстві. Серцевиною правопорядку є людина. Від рівня її правової культури залежать формування і розвиток правопорядку в суспільстві, оскільки в правовому житті чітко простежуються дві тенденції: одна спрямована на зміцнення правопорядку, друга – на його відкидання та руйнування, що пов'язано з нерегульованістю суспільних відносин, зловживаннями, а також зі злочинністю та іншими правопорушеннями. Тому, чим вище правова культура громадян, тим рішуче їх наступ на негативні правові вияви, тим міцніше правопорядок у суспільстві.

Поняття правової культури є багатограним, багатоаспектним. Тому для його філософсько-правового аналізу використовуються різноманітні теоретико-методологічні підходи. Серед них: суб'єктивний, діяльнісний, антропологічний, технологічний, якісний, соціологічний, аксіологічний та ін.

Так, відповідно до суб'єктивного підходу, який використовують такі дослідники, як О. Лукашева, Ю. Дмитрієв, З. Іванов та ін., під правовою культурою розуміється певна ступінь знання законодавства та поваги до норм права. Ці автори, на нашу думку, безпідставно обмежують поняття правової культури ставленням людей до правових норм, що дуже звужує поняття правової культури. За його межами залишаються такі суттєві явища, як правовий статус особистості, правове становище та ін. Насправді поза правовою культурою опиняються і самі правові норми, бо йдеться не про ці норми, а лише про ставлення до них. Послідовна реалізація зазначеного підходу при аналізі правової дійсності призводить до ототожнення правової культури з правосвідомістю.

Згідно з діяльнісним підходом, прибічниками якого є М. Смоленський, Ю. Агеев, В. Еглітіс та ін., правова культура розглядається як правотворча діяльність. Вона розуміється як процес і результат творчості людини в галузі права. Цим саме з правової культури виключаються інші, до того ж не меншою мірою важливі види юридичної діяльності, наприклад, правозастосовна діяльність або діяльність громадян з підвищення свого правоосвітнього рівня тощо. З правової культури випадає уся репродукційна, відтворююча діяльність.

Антропологічне розуміння правової культури виходить з того, що культура охоплює все, що відрізняє життєдіяльність людини і суспільства від природи, що існує, тобто всі сторони людського буття. Культура включає все, що створено людиною і характеризує історичність її буття в світі. Виходячи

з цього широкого розуміння культури, в науковій літературі можна зустріти досить широкі визначення правової культури. Зразком може бути розуміння правової культури як системи матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права, та їх відбиття у свідомості і поведженні людей. Дана концепція розробляється в працях Р. Могилевського, К. Моралева, В. Орехова та ін.

Виходячи з технологічного підходу, правова культура розуміється як сукупність прийомів, процедур, норм, що історично змінюються і характеризують рівень правової діяльності, який був досягнутий суспільством. Акцент тут ставиться не на тому, що робиться в правовій галузі, а на тому, як це робиться. У науковій літературі цю концепцію досить послідовно і плідно розробляють Є. Аграновська, Є. Зорченко, С. Кожевінков, А. Лікас та ін. Разом з тим слід підкреслити, що за межами даного розуміння правової культури залишаються правопсихологічний клімат соціуму, суспільна правова думка, ціннісно-правові орієнтири громадян тощо.

Не принижуючи значення наведених підходів до визначення правової культури, що були наведені, ми солідарні з тими науковцями, які віддають перевагу аксіологічному підходу в його розумінні. Цей підхід, який є найбільш поширеним серед учених, дозволяє поєднати її багатоманітні якості навколо поняття цінності, оскільки саме цінності є ядром культури взагалі і правової культури зокрема.

З точки зору зазначеного підходу культура є об'єктивацією ціннісно-світоглядних уявлень, що відображують внутрішній світ людської суб'єктивності. Тому до культури можна застосувати її аутентичне поняття – аксіосфера. Це означає, що культура виступає передусім як актуальна для індивіда і суспільства в цілому ціннісна система. Вона розглядається як сукупність цінностей, що створені людством у перебігу його історії. З урахуванням цього правова культура є системою правових цінностей, що розвиваються й відповідають рівню соціального прогресу, якого досягло людство, відображують у правовій формі важливі соціальні цінності, які впливають на стан і спосіб правового життя особистості і суспільства. Саме таке розуміння правової культури відображено в працях багатьох учених (С. Алексєєв, В. Сальніков, Р. Русінов, А. Семітко та ін.).

Правові цінності становлять стрижень ціннісно-нормативних орієнтацій правової свідомості і слугують головним чинником соціокультурної інтеграції. У цьому зв'язку вивчення правових цінностей дозволяє отримати наукову інформацію про найбільш фундаментальні аспекти правової культури українського соціуму, знання яких у свою чергу надає можливість значною мірою зрозуміти стан правового життя суспільства, його правопорядку. Правові цінності лежать в основі правопорядку. Вони виступають як ідеальне обґрунтування норм права, складають мету права та його інститутів.

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор;
С. І. Якимова, студентка НУ «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОВКІЛЛЯ – КАТЕГОРІАЛЬНА ПРОБЛЕМА ЕКОПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Здавна людство використовує природу для забезпечення своїх потреб. Проте природа виявилася дуже вразливою щодо вторгнення людства. І ця вразливість, про яку ніхто й не здогадувався, заявила про себе через заподіяний їй збиток. Це відкриття, що призвело до виникнення поняття науки, яка досліджує навколишнє середовище (екології), та її зародження, змінює все наше розуміння про самих себе як причинний чинник у найбільш широкій системі речей.

Оскільки визначальною крапкою відліку, що робить зацікавленість у збереженні природи зацікавленістю моральною, є доля людини з її залежністю від стану природи. Антропоцентрична спрямованість всієї класичної етики тут усе ще зберігається.

Людська діяльність є виявом пов'язаного з нею самовизначення. Аби збагнути кризу індустріального суспільства, яка свідчить тепер про кризу його стосунків із природою, необхідно звернутися до самовизначення, яким це суспільство за своїх буржуазних початків себе легітимувало. Вільні та рівні індивіди існують тільки для самих себе. Коло відповідальності індивіди обмежує тільки він сам. Кожний дбає лише про самого себе і потребує піклування тільки про себе.

Для буржуазного суспільства дбати лише про себе не є аморальним, навпаки, це є найбільш прийнятним. Але тут можна додати, що такі відносини поширюються не тільки на піклування про самого себе, а й на взаємини індустріальних та постіндустріальних суспільств із країнами третього світу, і на прийдешні покоління, і на природний спільносвіт (К. М. Маср-Абіх).

Часто стверджують, що всі ми пливемо в одному човні і теперішня ситуація зачіпає нас всіх. Якби це було саме так, то принципи свідомості, зорієнтованої на національне благо, сприяли б також істинному розумінню блага міжнародного. Тоді непотрібно було б докорінно змінювати мислення, адже те, що шкодить світові, шкодить і нам, і ми в глобальному масштабі діяли б відповідально і тоді, коли, виходячи тільки із власного інтересу, не допускали наслідків, від яких ми самі б потерпали.

Однак то була б ілюзія. Індустріальним, а особливо постіндустріальним, країнам необхідно усвідомити, що діяти так у глобальному масштабі і особливо щодо країн третього світу є занадто безвідповідальним. За першою хвилею збройної колонізації, завдяки якій Захід став куди багатшим, ніж решта регіонів, пішла друга – хвиля економічної колонізації, яка його збагатила ще більше. Ще більшою загрозою є «третьа хвиля» – екологічна колонізація,

пов'язана з руйнацією основ життя країн так званого «третього світу» та пострадянських країн, яка, можливо, перевершить все, що було досі. Безперечно, за таких умов існуватимуть ті, хто матиме від цієї кліматичної зміни тимчасовий зиск у вигляді надмірних прибутків, здобутих у кон'юктурний спосіб, і ті, хто втратить, включаючи з часом й самих «колонізаторів».

Якби уряди всіх країн переймалися спільною відповідальністю на глобальному рівні, коло відповідальності охоплювало б усе людство – як спільноту сучасників. Тоді кожна людина була б не тільки окремою особою, не тільки представником окремої групи або класу, не тільки співвітчизником свого народу, а й громадянином світу. Зберігалися б безпосередні ідентичності та шаблі відповідальності, як, наприклад, громадянська відповідальність не заперечує відповідальність родинну, а охоплює й обмежує її. Чимало людей вже усвідомлюють себе громадянами світу, а не тільки своєї держави. І тут вищим викликом стає прагнення відповідальності за все людство і середовище його існування – біосферу, біогеоценози (Л. Гумільов), а не тільки за самого себе, своє безпосереднє оточення чи спільне благо своєї країни.

Індустріальні країни забезпечують свій добробут за рахунок життя в трьох його вимірах: життя країн так званого «третього світу» та слабких пострадянських країн, життя прийдешнього світу і життя природного спільносвіту. З цього можна зробити висновок, про те який поворот у мисленні необхідно здійснити для того, аби запобігти змінам клімату, коли вони шкодять усій біогеосферній цілісності. Вочевидь, настав час замислитися, що ж буде з майбутнім поколінням усіх форм живої природи та геоценозів?

Оскільки проблема клімату – це проблема століть, аргументація одразу виходить за темпоральні межі нинішнього людства. Проте воно вже цілком дозріло до розуміння того, що не має іншого вибору, ніж брати на озброєння ідею розбудови екологічно чистого, гуманістично-правового суспільства заради утвердження гармонії всіх складників життя. Сучасну глобальну екологічну ситуацію у цьому зв'язку ми не можемо розглядати як усього лише наслідок помилок, яких припустилося людство. Екологічні проблеми – це не тільки помилки сучасного людства, а ще й дещо більш фундаментальне, пов'язане із самим способом його буття у цілому.

Тому саме системний еколого-правовий підхід веде до розуміння того, що іншим формам життя людство забов'язано більше, ніж вони забов'язані йому. Нарешті, сучасне людство почало усвідомлювати, що природа дуже вразлива й беззахисна перед ним. Але, ще значній частині управлінських кадрів, від яких власне залежить організація зусиль щодо реалізації нової стратегії усталеного розвитку суспільства, а тим паче пересічним громадянам, від яких безумовно залежить успіх її здійснення, бракує не стільки розуму, скільки волі, аби перетворити себе на будівничих майбутнього екологічного спільносвіту.

Ось чому людство як єдине ціле повинно піднятися на більш високий щабель свого світоглядного розвитку – екофільний, що передбачає його пере-

творення на рушійну силу гомеостазу. Людина, набуваючи цінностей екоправової культури, повинна в решті-решт перебороти власний егоїзм задля здійснення рішучих кроків на шляху гармонізації свого життя і буття прийдешніх поколінь, сенс якого полягає у тому, аби плекати його природні джерела.

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРАКТИКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Соціально-правові практики в сучасній Україні реалізуються в умовах конфліктності політичної культури суспільства, постійного протиборства ліберальних і патріархально-традиційних цінностей (останнім часом з переважанням авторитарних уподобань), поєднання в свідомості громадян протилежних цінностей і норм, тобто, з одного боку, – вимога демократичних свобод, а з другого – схвалення недемократичних методів розв'язання суспільних проблем. Лунає підтримка ринкових відносин, а на противагу – вимога соціальної рівності. Такі суперечності свідчать про певну роздвоєність політичної свідомості громадян і дефіцит політичної культури, в тому числі у політиків.

До сьогодні в українському суспільстві не має консенсусу між різними політичними силами, партіями, фракціями, соціальними групами, відсутня сильна, конструктивна, державотворча опозиція – обов'язкова складова механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин, здатна бути ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, що виникли на політичному рівні. В державі не діють реальний контроль суспільства над владою, в тому числі Президента та інших виборних осіб, виборність та підконтрольність посади суддів і начальників місцевої міліції, їх персональна відповідальність за виконання своїх функцій.

Культура влади української еліти виявляється історично спрямованою на постійне і переважне використання адміністративних важелів влади незалежно від ступеня їх легітимності та опосередкованості законом. Тому ті, хто нині має владу, налаштовані використовувати будь-які, зокрема неправові, засоби, які гарантуватимуть їм владні переваги. Тим більше, що в українців активна громадянська позиція поступилася патерналістським настроям, тобто перевага надається шуканню заступництва «зверху», громадяни підтримують яскравих, харизматичних лідерів, їх обіцянки, а не їх політичні програми, що є благодатною підставою для проведення політики в інтересах вітчизняного істеблішменту.

У свідомості більшості представників елітарних кіл такі важливі механізми управлінського впливу, як право і закон, втрачають не тільки своє цін-

нісне значення, а й будь-яку соціальну предметність і визначеність. Їх замінює політична та економічна прагматичність, яка не зважає ні на права громадян, ні на національні інтереси тощо. Дотепер питання створення більшості правових норм в Україні не врегульовано на законодавчому рівні. Більш того, відчувається брак законодавчого регулювання не тільки власне правотворчої, а й загалом діяльності органів виконавчої влади. Неузгодженість функцій у правотворчій сфері як між гілками влади, так і усередині певної гілки призводить до колізій у законодавстві, неузгодженості законів. Результатом такого становища є те, що: відсутність взаємозв'язку між правовими нормами спричиняє свавілля під час їх реалізації; система законодавства функціонує з великим розходженням між законодавчими і підзаконними актами; верховенство закону в практичному житті підмінюється верховенством відомчих актів.

Влада постійно руйнує правове поле і розколює суспільство, нацьковуючи одну його частину на іншу. В Україні мають місце непослідовність дій влади у сфері утвердження верховенства права і справедливості (рівність громадян перед законом та їх доступ до ефективної системи правосуддя), збереження ситуації вільного тлумачення законів та їх вибіркового застосування, непрозора система формування і ухвалення владних рішень з неадекватним розподілом повноважень, наявність нелегітимних механізмів у формуванні вищих інститутів влади і ухваленні державних та управлінських рішень, панування політично-економічних груп. Відсутня реальна незалежність судової влади, натомість мають місце правовий нігілізм влади, відсутність верховенства права. В країні склалася ситуація нерівного доступу соціальних груп до сфери ухвалення рішень, унаслідок чого взаємодія суспільства і влади набуває конфліктних форм, що виливається в кризу легітимності. Приймаються «обойми» законів та реалізуються рішення (Податковий кодекс, Пенсійна реформа, Житловий кодекс, «Закон про вищу освіту», скасування пільг для соціально незахищених верств населення тощо) без попереднього інформування про це населення та обговорення з громадянами, наприклад, через референдум.

Реальні наслідки ухвалених владою рішень не відповідають очікуваним благам, країна залишається бідною та корумпованою, люди не почувуються захищеними, що сприяє зростанню незадоволення, викликає протест з боку суспільства. Хибність політичних та державних рішень в Україні базується на хибності поглядів, оцінок ситуації в країні, яка полягає в недооцінюванні проблем єдності українського суспільства, в нерозумінні об'єктивних засад та шляхів їх вирішення. Відбувається розрив у взаємозв'язках таких процесів: розрив між економічними відносинами і становленням політичної системи; розрив між системою цінностей, на яких ґрунтувалася легітимність влади, із результатами змін, що приводять суспільні відносини у суперечність з цими цінностями; політика подвійних стандартів, клієнтизм у владі, розрив між деклараціями та реальними справами заважають встановленню громадянської

злагоди і гальмують демократичні перетворення. Все це вкрай негативно позначається на здатності політичної системи організувати суспільство на досягнення визначених стратегічних пріоритетів розвитку країни.

Соціально-правові практики, які реалізуються в незалежній Україні, мусять спиратися на культуру злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини і на справді демократичне суспільство, яке надає можливість кожному громадянину вільно брати участь у політичному житті, створювати належні умови розвитку культури та освіти, дбати про духовний та моральний стан населення.

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН ЯК УМОВА ПОВБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Проблема розбудови громадянського суспільства в Україні, демократичної, правової держави безпосередньо пов'язана з формуванням правової культури громадян, яке має бути результатом активної діяльності суспільства, усіх його громадян, кожної особи.

У контексті юридико-соціологічного підходу правова культура розглядається у двох площинах: по-перше, як характеристика рівня розвитку правових явищ на певному етапі розвитку суспільства; по-друге, як якісна характеристика сприйняття права і правової поведінки окремої особистості.

Правова культура складає внутрішню, ментально-духовну сторону правової системи суспільства і глибоко пронизує правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну і будь-яку іншу юридичну діяльність, регулює поведінку людей, рахуючись із соціокультурними, історичними особливостями, виступає інструментом досягнення соціальної стабільності.

Правова культура, як і культура в цілому, нерозривно пов'язана з історичними, етносоціальними, соціокультурними особливостями того чи іншого народу, суспільства, держави.

Безсумнівно, правова культура безпосередньо пов'язана з різноманітними суспільними процесами, залежить від змін, що відбуваються в суспільстві, і є їхнім сукупним виразом. У правовій культурі втілюються способи і результати людської діяльності. Будь-які великі зміни правової діяльності припускають одночасно і зміни правової культури.

У науковій літературі виділяють дві основні моделі розвитку правової культури.

1. Модель еволюційного розвитку. Ця модель припускає розвиток правової культури як процес сприйняття досвіду попередніх етапів і поколінь без-

конфліктної адаптації цього досвіду до нових умов. У цьому разі «культура дітей» є похід від «культури батьків».

2. Модель переривчастого розвитку. Для цієї моделі властиві розрив спадкоємності між поколіннями, несприйняття з тих чи інших об'єктивних і суб'єктивних причин традицій і настанов, що склалися у сфері правового спілкування на попередньому етапі. У цьому разі виникає протиставлення «культури дітей» і «культури батьків».

Правовий прогрес, якого прагне Україна, здійснюючи запровадження в життя ідеї створення громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, може бути реальністю лише за умови, що політична і правова реформи поєднуються з формуванням правової культури українського суспільства, усіх його соціальних груп. Більш того, без успіху в галузі формування правової культури населення ефективність реформ в Україні буде просто неможливою.

На формування правової культури впливає весь процес правотворчості, процес реалізації та застосування правових норм державними органами України, стан законності і правопорядку, розвиток правовідносин.

Розкриття рушійних сил правової культури суспільства дозволяє вивести дослідження правової культури на нові рубежі з урахуванням інтенсивних процесів взаємодії національних правових культур. Значення цієї проблеми для України розкривається на прикладі адаптації законодавства країни до міжнародних норм і стандартів прав людини, а також гармонізації законодавства України з нормативними актами Європейського Союзу.

Головну увагу в даному процесі потрібно зосередити на формуванні в кожній людині позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права в структурі правосвідомості; визначення (що потребує наукового поняття) теоретичної моделі та концепції формування правової культури особи.

В Україні має постійно підвищуватися необхідність активного формування правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо втілити в життя поставлену мету – побудову громадянського суспільства. Правова культура громадян є основою, фундаментом нового суспільства в Україні, адже громадяни – це єдиний чинник, здатний утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодавство. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох чинників, але здебільшого від рівня організації правової освіти і виховання населення країни.

Виховання правової культури передбачає повагу до правової основи державного і громадського життя, до законів та інших правових актів; розуміння ролі права і переконання у необхідності точного додержання його норм і принципів; непримиренності до будь-яких порушень законності тощо: вимога знати, поважати і виконувати закони належить до основоположних у вихованні насамперед молоді, з тим щоб перетворити повагу до права і закону в особисте переконання людини, особливо молодой.

Прогресивні сили в усіх країнах виступають за широке інформування населення про чинні закони, що особливо стосуються його прав і свобод.

Досить важливу роль у визначенні спрямованості вчинку відіграють навички правової поведінки, без яких знання норми умоглядно, пасивно і може взагалі залишитися нереалізованим. На жаль, цьому елементу формування поведінки ні теорія, ні практика доки що не приділили достатньої уваги.

Можна виділити питання про те, як і про що треба інформувати населення, прагнучи підвищення рівня його соціально-нормативної поінформованості, а також політичної і правової культури. Слід мати на увазі, що нормативна інформація спрямовує позитивну поведінку в бажаному напрямі, попереджає про можливі санкції, знижує імовірність помилок і дає можливість особі не стати жертвою будь-яких незаконних дій.

Г. М. Куц, кандидат філософських наук, доцент

МЕДІАТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: СИНТЕЗ ЛАТИНСЬКИХ ТА ВІЗАНТІЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Історично склалося так, що Україна перебуває на межі двох культур: між Сходом та Заходом. Саме ця «серединність» (медіативність) періодично призводить до різних форм протистоянь (релігійних, електоральних, соціокультурних тощо).

Переплетенню східної та західної традицій в українській культурі притаманна цікава специфіка. Якщо західна культурна традиція стала основою соціально-політичних взаємодій, то східна традиція у своїй основі є християнсько-духовною [3, с. 287]. Тобто, «східна» культурна традиція (або візантійсько-православна) поширювалася переважно на духовний рівень української культури. Стосовно суспільно-політичного рівня найчастіше відстежувалося неприйняття візантійських традицій, їхнє відторгнення. Зокрема, це стосувалося неприйняття ідеї щодо обмеження індивідуальної свободи, ідеї самодержавного деспотизму, експансіонізму тощо. Врешті, «переплітаючись та взаємодіючи, „східна” (візантійсько-православна) та „західна” (демократична) культурні традиції визначили характер та хід розвитку української суспільно-політичної думки» [3, с. 288].

Якщо в окресленому контексті звернутися до характеристики російської культури, то стає помітним той факт, що вона – порівняно із українською культурою – більшою мірою піддавалася впливам візантійської традиції. Насамперед це стосується суспільно-політичного рівня російської культури, на який східна культурна традиція (візантійська) поширила свій вплив. Значимо також, що російська та українська культури виявляють суттєві

відмінності у суспільно-політичному вимірі, зокрема, у сприйнятті представниками цих культур влади, ставленні до неї. Так, в українській ментальності закладено певну недовіру до всілякої влади, що вимагає покладатися на власні сили, сприяючи посиленню індивідуалістичних тенденцій. Натомість, у російській культурі домінують комунітарне начало та патерналізм. Інколи це пояснюють природними умовами формування російського етносу, коли у специфічних кліматичних умовах могли виживати тільки великі об'єднання людей.

Навіть сьогодні, як зазначає В. Анікін, «традиції патерналізму поколишньому домінують у свідомості більшості росіян» [1, с. 88]. Аж 62 % респондентів (2007 р.) визнали, що не зможуть вижити без матеріальної підтримки з боку держави. Слід зауважити, що порівняно із аналогічним опитуванням у 2004 р. кількість патерналістськи налаштованих респондентів збільшилася на 3 %. Натомість, лише 37 % опитаних росіян упевнені, що здатні самостійно забезпечити себе та свою родину.

Якщо в проблемі ціннісного протистояння – між Сходом та Заходом – просунути вглиб, то перед нами постануть давні розбіжності між латинськими та візантійськими цінностями. Класичні латинські цінності – це міцна родина, релігійні норми та наполегливість [2, с. 47]. Візантійські цінності найчастіше пов'язані з патерналізмом та кулуарним розв'язанням проблем. Тобто, латинські цінності означають опору людини на свої власні сили у розв'язанні різноманітних проблем, тоді як людина візантійських цінностей вважає, що держава має нею опікуватися та покладає всі надії на вищу мудрість правителя.

Для Папи Римського Іоанна Павла II очевидним було співіснування в Європі двох традицій: західної латинської та східної візантійської. Він уважав, що «Європа є єдністю, багатством якої є багаточисельність культур, які її творять» [4, с. 133]. Латинська культура – більш розсудлива та логічна, тоді як східна традиція – більш містична та чуттєва. Задля характеристики цих двох традицій Іоанн Павло II іноді використовував алегорію «двох легень», зазначаючи, що без однієї з легень Європа не могла б дихати. Україну він називав «прикордонням та брамою між Сходом та Заходом», оскільки на українській території відбулося схрещення різних культур. Саме на українській землі, зазначав Папа Римський Іоанн Павло II, церква дихає «двома легенями східної та західної традицій». [4, с. 133]. На його думку, конститутивним чинником Європи є християнство як спільний знаменник самовизначення європейців.

У цілому ментальність українського народу, як на Сході, так і на Заході – глибоко індивідуалістична. І саме індивідуалізм, який є базисною настановою в політичній культурі українців, може стати передумовою становлення демократичної політичної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аникин, В. А. Особенности жизненных ценностей и устремлений россиян [Текст] / В. А. Аникин // Российская идентичность в социологическом измерении. Аналитический доклад. Ч. 2 / Рабочая группа Ин-та социологии РАН // Полис. – 2008. – № 2. – С. 81–93.
2. Закария, Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами [Текст] / Фарид Закария ; пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Ладомир, 2004. – 383 с.
3. Кравченко, В. В. Гуманістичні цінності в українській культурі [Текст] / В. В. Кравченко, Я. М. Білик, В. П. Педан // Європейська та українська культура в нарисах : навч. посіб. // за ред. І. З. Цехмістро та ін. – К. : Центр навч. літ., 2003. – 320 с. – С. 276–294.
4. Моджеєвські, А. Про європейську сутність України у вченні Папи Римського Івана Павла II [Текст] / Аркадіуш Моджеєвські // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст. – Чернівці : Рута, 2008. – Т. 17–18. – С. 132–137.

О. В. Волянська

КОМПОНЕНТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ БАЗОВИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Історія показує, що ментальність українців справляє визначальний вплив на такі основні риси їх політичної культури, як волелюбність, демократизм, миролюбність, толерантність, а також зверхність особистих інтересів над загальнонародними (політичний конформізм, схильність до анархізму, міжособної боротьби). Однак виникають запитання: що в ментальності української нації є головним, визначальним? Які з особливостей українського світосприйняття породжують позитивні, а які – негативні риси української політичної культури? Відомий український учений В. Янів у своїх дослідженнях зробив висновок про те, що українці за своїм психологічним складом є народом західного, європейського типу, тоді як росіяни – східного, азійського. Для європейських народів, стверджує він, характерний гармонійний розвиток усіх основних духовних функцій людини: розуму, почуттів і волі. Вони перебувають у постійному напруженні, активному впливі один на одного, динаміці, але й одночасно в рівновазі. Це породжує постійну активність, рухливість і динамізм європейця.

Для пояснення особливостей українського індивідуалізму, його «вибухлого характеру», В. Янів звертає увагу на геополітичну, культурну та психологічну «межовість» України [1]. Україна найбільше з європейських народів віддалена від Західної Європи і перебуває на межі двох світів – Східного і Західного. Тому вона відчуває постійний вплив східної культури. А для

Сходу властива перевага почуттів над розумом і волею. Ось чому український індивідуалізм, не контрольований розумом, не опанований волею, надто керований почуттями, закономірно веде до згубних наслідків.

Причину українських невдач, як зазначає вчений, можна сформулювати парадоксом: «в неволі ми опинилися тому, що надто любили волю». Вельми цікавим і продуктивним є ще один підхід до розкриття сутності і особливостей української психіки та пояснення її впливу на різні сфери суспільного життя. О. Кульчицький підкреслював, що в історії українського народу притягують особливу увагу «межові ситуації» (в екзистенціальному розумінні) – «загрози смерті», «випадковості», «терпіння», що витворила геополітична ситуація України, багатої межової смуги поміж Заходом і Сходом [2]. У цій екзистенціально-межовій ситуації можливі були два види реакції: «авантюрно-козацький», героїчний стиль і стиль «притасного існування», який вів до пристосовницького і пасивного ставлення до довколишнього світу. При такому підході до пояснення сутності української ментальності формується своєрідна біполярна модель, яка поєднує лицарсько-козацький і пасивно-споглядальний типи ставлення до довкілля; ці типи або чергуються в часі, або (з часом усе більше) виявляються паралельно. У політичній сфері ці ментальні настанови матеріалізуються в бунтарстві, героїчній боротьбі за національні цінності та державну самостійність України і разом з тим – в егоцентризмі, байдужості до долі власного народу і власної держави.

Низку характерних рис української душі зумовлює соціопсихічний чинник. Сутність його в тому, що для українців, які споконвіку були хліборобською нацією, властива селянська психологічна настанова, яка виявляється, зокрема, в схильності до творення малих інтимних груп-спільнот, що характеризуються почуттєвою близькістю, симпатіями, співчуттями, а не національне обґрунтованими прагненнями спільної мети. У політичному житті цей соціопсихічний селянський чинник, підсилений крайнім індивідуалізмом, виявлявся в схильності українців до малих форм організації і самоврядування (громадоцентризмі), розколах і доробленні політичних партій та інших масових об'єднань, невмінні і небажанні виробляти і реалізувати загальнонаціональні політичні програми.

З оригінальним підходом до пояснення специфіки української ментальності та її впливу на політичний процес виступив В. Кизима. «Некласичність української ментальності, – писав він, – впливає з історичної маргінальності українського суспільства» [3]. Особливість України полягає у тому, що вона, як правило, не була ні центром, ні периферією і майже постійно перебувала між різними державно-політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їх боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої держави. Тому для України характерні нестійкий стан, постійне маневрування і балансування на межі ризику. Отже, впливом маргінального складника ментальності українського народу пояснюється наявність у його політичній культурі субкультур, орієнтованих на цінності тих чи інших сусідніх націй та держав.

Ця концепція пояснює також існування феномену так званих «двох орієнтацій». Це – «боротьба двох позицій, представники яких у складних суспільно-політичних ситуаціях схильні надавати вирішального значення або власному народу, його енергії, здібностям, або зовнішнім силам». Маргінальний стан України позначився і на змісті національної ідеї. Українці упродовж століть мріяли про те, як би вирватися з обіймів своїх «доброзичливих» сусідів. Орієнтація на «незалежність від» є стійкою ментальною настановою, яка спрямовує активність українців головним чином у напрямку долання, руйнації існуючого стану речей і значно менше стимулює державотворення.

Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом і культура якої піддавалася тотальному нищенню, починає набувати нових ментальних рис. У неї розвивається мімікрія, тобто здатність пристосуватися до чужих порядків, формальне сприйняття суспільних ідеалів і норм, консерватизм як спосіб захисту і збереження власних етнічних рис, комплекс «меншовартості». Досвід України показує, що політична культура поневоленої нації дедалі більше характеризується конформізмом, забуттям власних традицій і символів, насиченням суспільної свідомості та суспільних відносин чужоземними цінностями і нормами, посиленням аморальних виявів та рабської психології. У цілому можна зробити такий висновок: ментальність нації, яка тривалий час не мала власної державності і перебувала в неволі, серйозно деформується. На глибинному рівні психіки продовжують функціонувати власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватися набуті в умовах неволі ментальні настанови. Останні все більше блокують, деформують і витісняють компоненти національної ментальності. Аналогічній трансформації піддається і політична культура. Тому не дивно, що в нинішній українській політичній культурі функціонує стійкий компонент проросійської субкультури, який часто успішно конкурує з власне українськими політичними цінностями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Янів, В. Нариси до історії української етнопсихології [Текст] / В. Янів. – С. 9.
2. Кульчицький, О. Світовідчуття українця [Текст] / О. Кульчицький // Укр. душа. – К., 1992. – С. 48.
3. Культурно-исторический процесс и проблема рациональности [Текст]. – К. : Наук. думка. – 1985. – 213с.

Ю. С. Седая

ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ФАКТОР ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ВРАЧА

В настоящее время проявляется тенденция к медиализации общества – сложного социокультурного феномена, связанного с возрастающими потреб-

232

ностями в качественном медицинском обслуживании. Ее результатами являются изменение характера социальных отношений в сфере профессиональной деятельности врача, формирование новых нормативных и этико-правовых положений. При этом медиализация общества еще не стала условием формирования его медицинской культуры, что связано с господствующим в сознании людей недоверием к профессии врача. Это обусловлено прежде всего тем, что сложные глобальные изменения, связанные с информатизацией и либерализацией общества, изменяют характер врачебной деятельности, ее организацию, нравственно-правовое содержание. Именно поэтому актуальной является проблема правовой культуры врача. Высокий уровень правовой культуры медицинских работников должен стать фактором профессионализма врача и как следствие важнейшим аспектом в возврате доверия к современной медицине.

Правовая культура – часть общей культуры личности врача, которая отражает качественное состояние врачебной профессии. Она включает правила, нормы, правовые установки, представления о праве, правосознание, систему правовых знаний и ценностей, правовое поведение. Эта культура имеет исполнительский, функциональный характер, выражает единство и противоречия моральных обязательств и юридических обязанностей, оценку правомерности поступков и действий, представления о нормативном поведении врача.

Основным шагом в формировании правового поведения врача выступает феномен социализации. Социализация – это процесс влияния культуры на личность, которая готовит ее к жизни в обществе, учит ее основным нормам, ценностям, стереотипам, которые соответствуют принятым в обществе образцам поведения, формируют у нее способность играть определенные социальные роли. В процессе социализации врача одну из главных ролей играет учебное заведение, в котором будущий врач получает основы профессии. Помимо спецкурсов, которые изучает врач, он также формирует свои личностные и профессиональные качества, которые способствуют формированию правового поведения, социальной активности и высокого профессионализма.

Этот факт можно проследить на примере социологического исследования, проведенного научной лабораторией педагогической психологии и социологии Харьковского национального медицинского университета (ХНМУ) в 2009 г. В исследовании принимали участие 746 респондентов (выпускников вуза). Из них 486 респондентов (65 % от общего числа опрошенных) обучаются на контрактной основе; 262 (35 %) – на бюджетной основе; 282 респондента (38 % от общего числа опрошенных) – представители мужского пола, 464 – женского (62 %).

Респондентам было предложено оценить различные личностные и профессиональные компетенции, которым они обучились в ХНМУ. Согласно результатам исследования к основным качествам, которым они обучились в университете, будущие врачи отнесли следующие:

- 1) умение общаться с людьми (в среднем его назвали 75 % всех опрошенных выпускников);
- 2) умение самостоятельно принимать решения (72 %);
- 3) умение добиваться успеха (70 %);
- 4) умение использовать полученные знания и навыки (69 %).

На наш взгляд, все эти качества способствуют формированию социальной роли врача, в основе которой лежит высокий уровень профессионализма.

Однако не стоит забывать, что социализация, – это и нормы, в том числе правовые, которые складываются из системы взаимоотношений «врач-пациент» и являются основой правовой культуры врача.

Так, данные всеукраинских социологических исследований указывают на явно недостаточные знания и непонимание в первую очередь медицинским персоналом содержания норм, посвященных правам пациентов, например таких, как право на согласие и отказ от медицинского вмешательства, право на информацию о состоянии здоровья, право на конфиденциальность информации о персональном состоянии здоровья и т. п. Познания наших врачей в области медицины пока ограничены только исключительно медицинскими технологиями. Знания же о правомочности того или иного медицинского решения и ответственности перед законом за неверное решение в каждом конкретном случае считаются такими, которые не относятся к медицинским знаниям [1].

Результаты исследований показывают, что, проходя основной этап социализации в вузах, выпускники, становясь врачами, не придают значения роли и значимости правовой культуры.

Роль правовых знаний в упорядочении деятельности врача весьма значительна. Правила поведения врача, закрепленные в нормах права, должны быть известны врачам, понятны и осознаны ими. Правовая информированность является необходимым условием для деятельности в медицинской сфере. Повышение роли правовых знаний обусловлено прежде всего необходимостью решения нелегкой практической проблемы совмещения тенденции к повышению профессионального уровня и компетенции в специальных вопросах с общекультурным ростом, который в значительной мере связан с изучением правовых проблем. Этот факт является базовым в формировании ответственного отношения врача к реализации своих прав, выполнению своих обязанностей и достижению высокого уровня профессионализма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Глуховский, В. В. Проблемы продвижения прав пациентов в Украине, готовность украинского общества и системы здравоохранения [Текст] / В. В. Глуховский // Главный врач. – 2002. – №5. – С.40–43 // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.experts.in>.
2. Кудрявцев, В. Н. Современная социология права [Текст] : учебник для юрид. фак. и ин-тов / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М. : Юрист, 1995. – 297 с.

3. Курганов, С. И. Социология для юристов [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов / С. И. Курганов, А. И. Кравченко. – М. : Закон и право, 1999. – 255 с.
4. Оспанов, С. И. Социология права [Текст] : учеб. пособие для вузов / С. И. Оспанов. – Алматы : Раритет, 2002. – 336 с.
5. Юридическая социология: учебник для вузов / В. Глазырин, Э. Н. Грибакина, Н. Гулина, Г. Емельянов. – М. : НОРМА: ИНФРА–М., 2000. – 368 с.

І. В. Підкуркова, кандидат соціологічних наук

РОЛЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У процесі розбудови правової держави особливого значення набуває законотворча діяльність. Нормативне впорядкування відбувається завдяки створенню і впровадженню в життя соціуму правових норм (законів) та інших нормативно-правових актів. Закони, що ухвалюються, утворюють кістяк чинної системи права як оновленого соціального інституту і надають прагматичну цілісність новим соціальним зв'язкам та взаємодіям. Важливе завдання, що саме вирішується в даний час у цій сфері, – це реформування правової системи України (зокрема, законодавства і правозастосовних органів). Власне, в такий спосіб актуалізується не тільки питання підвищення якості законів, а й проблема їх соціальної легітимациї в суспільстві.

Питання вдосконалення процесу законотворчості в науці традиційно розглядається у двох аспектах: соціальному і техніко-юридичному. В контексті нашого дослідження більш актуальним є соціальний зміст законодавства, який визначається відповідністю суспільним потребам та інтересам, що зумовлюють поведінку членів громадянського суспільства. Учасники передбачених законом правових дій обстоюють не абстрактне втілення будь-яких правових норм, а реалізацію певних соціальних інтересів, яка виявляється через фактичну дію певної правової норми. Тому для створення якісного закону існує необхідність у формуванні дієвого механізму з виявлення, врахування та узгодження інтересів усіх соціальних, економічних, політичних, демографічних, професійних, національних та інших груп (верств) українського суспільства.

Одним зі шляхів посилення легітимациї законотворчості є виявлення структури і динаміки потреб та інтересів людей через вивчення громадської думки. Представлений в громадській думці неупорядкований, хаотичний конгломерат думок і позицій законодавець має звести до такої загальної основи, яка може бути сформульована у вигляді загальної норми закону.

Навіть за дещо нестійкими виявами громадської думки завжди стоять об'єктивні потреби суспільного життя. Досить часто вони можуть і не усвідомлюватися носіями громадської думки, представлятися у завуальованих судженнях чи просто у викривленому вигляді. Але якщо за мінливими і зовнішньо суперечливими висловлюваннями і оцінками громадськості дослід-

ник може розгледіти життєві інтереси, їх колізії, точки зіткнення, виявити базові нормативні орієнтації, то він отримає інформацію, необхідну для створення законів, які відповідають потребам суспільного розвитку. У цьому сенсі громадська думка виступає індикатором соціальних потреб та інтересів, які необхідно знати і втілювати у нормотворчості.

Потреби та інтереси громадян, яких прямо стосується дія законів, мають ураховуватися на усіх стадіях законотворення. На початковому етапі, пов'язаному з виявленням потреби у правовому регулюванні, законодавець повинен отримувати дані про наявність соціальних проблем, які потребують правового розв'язання. На етапі розроблення концепції закону дослідження громадської думки надають інформацію про співвідношення різних соціальних інтересів і можливості їх узгодження на правовій основі. Після того, як проект закону підготовлено, зазвичай, виникає необхідність у «тестуванні» ставлення громадськості до найбільш принципових його положень. Зрештою, після уведення закону в дію законодавець повинен регулярно отримувати дані про відповідність закону суспільним очікуванням, ступінь його легітиматії.

Правові норми і приписи досягають соціально значущих результатів, поперше, лише тоді, коли вони підготовлені у законній спосіб та спираються на теоретичне знання; по-друге, якщо буде встановлено, що правові результати досягнуто без вияву негативних суспільних реакцій, тож, закон набув якості «правового» акта. Але, щоб така процедура видання правових норм набула можливості, слід мати теоретичне обґрунтування, яке дозволить передбачити наслідки втілення нових правових норм і фактичне їх сприйняття в громадянському суспільстві.

Правова культура сприяє виробленню ціннісно-нормативних орієнтацій в галузі права і законності, регулює поведінку особистості, суттєво впливає на всі сфери державно-правової діяльності. Вона забезпечує ефективність їх участі у створенні і реалізації права, виступає важливим чинником забезпечення правомірної поведінки людей, активного застосування прав і виконання громадянських обов'язків. З точки зору правової культури якість законодавства вимагає урахування різних взаємопов'язаних питань, вирішення яких відбувається у законотворчому процесі, змісті законодавчих актів, галузей та інститутів права. Закони юридично гарантують реалізацію основних принципів суспільного устрою – гуманізму, рівності, соціальної справедливості, демократії.

Правова культура учасників правотворчого процесу (законодавців, юристів-теоретиків, практиків, соціологів права) не є зайвою абстракцією для громадянського суспільства, вона становить уміння своєчасно адекватно юридично оцінювати об'єктивні потреби з метою забезпечення динамічного правового регулювання соціальних відносин.

Досягнення високої культури правотворчості – це підвищення культури всього процесу, залучених до нього осіб: учених і фахівців-практиків, пред-

ставників громадськості. Рівень компетентності розробників законів, плідність їх теоретичного і практичного мислення з вирішуваних питань та їх законодавче оформлення – необхідні показники якості ухваленого закону, його відповідності чинному праву. Конкуренція різних думок, підготування групами фахівців альтернативних законопроектів, наукова експертиза на основі широкої гласності відповідних громадських організацій, чітке розмежування компетенції в усьому правотворчому процесі тощо – такі основні вимоги правої культури, що ставляться до законотворчої діяльності.

О. О. Роя, здобувач

ПАРАДИГМА ПРАВОВОГО ПОСЕРЕДНИЦТВА У ФУНКЦІОНУВАННІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Посередництво – це політико-правова категорія, яка легалізується певною мірою в законодавчому вияві як через повноваження конкретних посадовців, так і через функціональне призначення суб'єктів політики в цілому. Оскільки в чистому вигляді політика – сфера змагання за владу, яка передбачає конфронтацію між політичними силами, що формують у подальшому вертикаль влади, то посередництво є одним із ключових інститутів для здійснення державної та соціальної політики.

Посередництво як принцип взаємодії суб'єктів правових відносин тісно пов'язане із категорією «справедливість» та знаходить у ній концептуальний вияв. Разом із тим цікавим є процес формування правових норм, які б легалізували та ввели принцип посередництва у законодавство. Цей процес можна розглядати в контексті формування загальної концепції нормотворення.

У британській та американській правовій літературі термін «медіація» (посередництво) використовується як синонім слова «право» і, власне, до XIX ст. включно ототожнювався з ним. Такі дослідники права, як Бернар Тейлер та Джон Сабот, вважають, що право само по собі є результатом досягнення компромісу між людьми та їх угрупованнями з приводу різноманітних життєвих позицій. Тож, сам інститут права несе у собі посередницьку функцію, котрій передує принцип правового посередництва, який можна вважати базовим для формування інших, похідних правових принципів.

Вияв посередництва саме як правового принципу заслуговує на увагу, оскільки принципи, основні ідеї, початкові положення або правові засади процесу його формування лежать в основі будь-якої осмисленої діяльності людини. Законодавство як соціальне явище, що створюється людьми з метою юридичного закріплення нормативно-правових розпоряджень, спрямованих на врегулювання суспільних відносин, також засноване на певних принципах,

під якими розуміються виражені в праві базові нормативно-керівні начала, що характеризують його створення, основи, закріплені в ньому закономірності суспільного життя.

Аналіз вітчизняного та міжнародного законодавства дає підстави виділити такі рівні реалізації принципу правового посередництва залежно від суб'єкта та соціальної сфери його здійснення:

- посередництво права (загальне);
- здійснення посередницької діяльності державними інституціями в цілому (державна як посередник між інтересами громадян);
- здійснення посередницької діяльності Парламентом;
- посередницька діяльність суб'єктів влади всередині Парламенту;
- посередницька діяльність вищих органів виконавчої влади;
- посередницька діяльність Конституційного (Верховного) Суду;
- посередницька діяльність органів судової влади різних рівнів;
- міжнародне посередництво «третіх країн»;
- посередництво міжнародних організацій;
- посередницька діяльність виборних органів в середині міжнародних організацій;
- релігійне посередництво;
- посередництво в науковій сфері;
- правове гуманітарне посередництво;
- посередництво в мистецькій та спортивній сферах.

Критерієм відбору сфер здійснення посередництва є те, що роль інституту представництва полягає в створенні найбільш оптимальних умов для забезпечення прав сторін та пошуку компромісу на шляху досягнення кінцевої мети праводносин – настання юридичного факту. Тож, у сучасному світі саме діяльність наведених інституцій сприяє створенню умов для настання юридичних фактів шляхом здійснення посередницької діяльності. При цьому, незважаючи на певну подібність, ми абстрагуємо концепт посередництва від управління, декларуючи те, що йому притаманний диспозитивний характер з ознаками лібералізму та демократизму.

Таким чином, висвітлюючи парадигму правового посередництва у функціонуванні демократичної держави, ми досліджуємо законодавчі механізми посередництва, які викликані до життя суспільним замовленням та мотивовані об'єктивними життєвими обставинами. Аналіз сучасного законодавства різних країн та здійснений порівняльний аналіз дозволяють зробити висновок про те, що їх сучасність, виявлена у відповідності загальноновизнаним демократичним цінностям, залежить від масштабів проєкції на них принципу правового посередництва, що аргументує високу цінність об'єкта дослідження в загальній концепції правового регулювання державою суспільних відносин.

І. О. Биля-Сабадаш, кандидат юридичних наук, доцент

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ПРАВОТВОРЧОСТІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Досконале за формою і змістом законодавство є важливим елементом правової культури суспільства. Як слушно відзначив Є. Бурлай, те, якою мірою буде ефективним правове регулювання, якою мірою життя суспільства справді виявиться впорядкованим на засадах права, якою мірою кожен суб'єкт буде здатен діяти в рамках власного права, не сумніваючись у його захищеності, безпосередньо залежить від стану законодавства, його досконалості у змістовному і формальному аспектах. Висока якість законодавства як елемента правової системи суспільства забезпечується відповідним рівнем правової культури правотворчої діяльності. Проблема правової культури правотворчості в цілому і законотворчості зокрема як ніколи є актуальною для українського суспільства. Вади правотворчої діяльності негативно позначаються на усій правовій системі, формують передумови поглиблення системної кризи в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Правотворчість – багатоаспектне явище, яке можна характеризувати як одну з правових форм діяльності держави; як самостійну стадію механізму правового регулювання; як різновид державно-правової практики і специфічний вид діяльності державних та інших компетентних суб'єктів тощо. У цьому дослідженні ми виходимо з розуміння правотворчості як діяльності уповноважених суб'єктів з розроблення, перероблення і видання певних нормативно-правових актів. Соціальне призначення правотворчості полягає у встановленні певних припустимих, бажаних або необхідних стандартів поведінки суб'єктів суспільних відносин. Згідно з вихідними постулатами демократичного суспільства в результаті правотворчої діяльності повинні формулюватися і затверджуватися правові норми, які відповідають потребам суспільного розвитку, спрямовані на досягнення консенсусу в суспільстві, створюють необхідні юридичні передумови для успішності і процвітання нації, відповідають міжнародним правовим стандартам.

Правова культура правотворчості в цілому складається з таких основних елементів: а) правова культура суб'єктів і учасників правотворчого процесу; б) реалізація принципів правотворчої діяльності (їх правове закріплення, фактичне втілення в правотворчій діяльності, розвиненість основних інструментів, через які реалізуються відповідні вимоги); в) організаційно-правова і нормативна основи правотворчої діяльності; г) якість нормативно-правових актів, в яких утілюються результати правотворчої діяльності.

Слід відрізнити суб'єктів (осіб, які наділені спеціальними правотворчими повноваженнями) і учасників (осіб, які беруть участь у розробленні нормативно-правових актів) правотворчої діяльності. До правотворчого процесу на

різних його етапах можуть залучатися юристи-вчені, юристи-практики, фахівці (вчені і практики) з тієї галузі суспільних відносин, які підпадають під відповідне правове регулювання, юристи-нормопроектувальники, зацікавлені фізичні особи тощо. Від рівня правової культури суб'єктів і учасників правотворчого процесу залежить рівень правової культури правотворчості в цілому. Можна сказати, що на якість правотворчої діяльності впливають наукова, професійна і повсякденна правова культура; правова культура суспільства, окремих груп та індивідуальна правова культура. Отже, слід підвищувати рівень правової культури суб'єктів і учасників правотворчого процесу через: реалізацію національних програм правової освіти населення; заходи підвищення кваліфікації і правової культури суб'єктів правотворчих повноважень; розроблення і запровадження програм підготовки фахівців у сфері правотворчості і нормопроекування.

Рівень правової культури правотворчості визначається також ступенем запровадження основних принципів правотворчої діяльності: верховенства права, демократизму, законності, правової визначеності, науковості та професіоналізму, обґрунтованості та зв'язку з практикою, «економії закону», планування, поєднання стабільності та динамізму. Головними інструментами і інститутами, що забезпечують реалізацію цих принципів, є такі: громадські слухання та обговорення проектів нормативно-правових актів; принципи формування робочих груп з підготування нормопроекту; інститут референдуму; різні види експертизи проектів нормативно-правових актів; відповідні соціологічні дослідження і соціальні експерименти; належне обґрунтування нормопроектів; аналіз практики застосування законів; вивчення відповідної зарубіжної практики; судовий контроль; нормотворча техніка та ін. Аналіз правотворчої практики в Україні на різних її рівнях дає підстави стверджувати, що жоден із згаданих принципів не знаходить належного втілення, а часто й прямо порушується.

Правова культура правотворчості визначається якістю організаційно-правової і нормативної основи правотворчої діяльності. Є декілька основних положень, яким має відповідати така основа: 1) впорядкованість, чіткість, уніфікованість правового регулювання правотворчої діяльності, починаючи від процедури законотворчості і закінчуючи нормотворчістю недержавних суб'єктів на локальному рівні; 2) чіткий розподіл правотворчої компетенції; 3) чіткий розподіл і баланс між гілками влади; 4) закріплення юридичної відповідальності суб'єктів правотворчих повноважень; 5) відповідність міжнародним правовим стандартам. У цьому напрямку в Україні існує незліченна кількість питань: удосконалення правового регулювання процедури розроблення та ухвалення законів України; ухвалення засадничих законів на кшталт законів про нормативно-правові акти України, закони та законодавчі акти України, підзаконну нормотворчість в Україні; посилення юридичної відповідальності суб'єктів правотворчості тощо.

Якість нормативно-правового акта визначається його змістом. Проте зміст завжди втілюється у певну форму, від досконалості якої залежать організація і адекватний вираз відповідного змісту. Якість закону як сукупність його змістовних і формальних властивостей є головним показником правової культури правотворчості. Якщо казати про правову культуру правотворчої діяльності в Україні, то неодмінним її критерієм є також відповідність завданню адаптації законодавства України до європейського права.

В. М. Коробка, кандидат юридичних наук, доцент

ПРАВОВИЙ ТА ЮРИДИЧНИЙ СВІТОГЛЯДИ ЯК СПЕЦИФІЧНІ ТИПИ СВІТОГЛЯДІВ

Поняття світогляду, уведене у науковий обіг у XVIII ст., є загальноприйнятим як у повсякденній мові, так і в науковій літературі. Однак у словниках англійської, французької та деяких інших мов відсутній термін, який адекватно висловлює те, що в українській мові називається світоглядом, а в німецькій – Weltanschauung. Відзначена лінгвістична особливість негативно позначилася на долі терміна «світогляд» наприкінці 70-х – на початку 80-х років у СРСР. Тоді у середовищі радянських філософів була розпочата спроба елімінувати термін «світогляд», у зв'язку з неможливістю однозначного визначення його значення. На захист цього терміна виступив авторитетний російський філософ, академік Т. Ойзерман, який слушно вказав на те, що найбільш змістовні поняття науки, як правило, виявляються багатозначними. Факт же різноманіття світоглядів є особливо важливим, оскільки завдяки різноманіттю можливе збагнення загального визначення поняття світогляду. На думку Т. Ойзермана, таке загальне поняття охоплює всі види світоглядів, кожен з яких специфічним чином характеризує той або інший тип світогляду. При цьому Т. Ойзерман з жalem констатував, що й дотепер не створено науково обґрунтованої типології світоглядів. Зазначене повною мірою прямо стосується таких типів світоглядів, як, наприклад, правовий світогляд, юридичний світогляд.

У сучасній юридичній літературі поняття «юридичний світогляд», «правовий світогляд», незважаючи на їхню фундаментальну значущість для розвитку ідеї прав і свобод особи, теорії і практики побудови правової держави залишаються до кінця не вивченими.

Слушно визнати, що в цей час спостерігаються окремі спроби дослідити зазначені поняття. Однак опубліковані матеріали дозволяють говорити лише про те, що робота з їхнього вивчення більше намічена, ніж виконана. Разом з тим науковий інтерес до юридичного, а також до правового світогляду виявили такі відомі дослідники, як, наприклад, Ф. Енгельс, К. Кауцький, М. Вебер, А. Валіцький. У числі українських і російських дослідників певний інтерес спостерігається в працях В. Соловійова, П. Новгородцева, Б. Кістяківського, В. Туманова, П. Баранова, С. Максимова, В. Селіванова та ін.

Грунтуючись на наявних напрацюваннях вітчизняних і зарубіжних учених у галузі дослідження правового світогляду, юридичного світогляду вважаємо за необхідне доповнити їх.

Терміни «правовий світогляд», «юридичний світогляд» утворено в результаті злиття таких понять, як «право» і «світогляд», «юридичне» і «світогляд». Очевидно, що «правове» і «юридичне», з'єднуючись зі значеннєвим навантаженням терміна «світогляд» (системою людських знань про світ, а також місце людини у світі, вираженої аксіологічними настановами як на індивідуальному, так і на груповому рівнях, щодо сутності природного і соціального світу), в остаточному підсумку виявляється функціонально спрямованим на забезпечення соціорегуляторної діяльності, здійснюваної в умовах правової реальності. Разом з тим акцент у співвідношенні правового і юридичного світоглядів, на наш погляд, слід робити не на функціонально-аксіологічних особливостях перетворення права в життя, здійснюваного за рахунок юридичної діяльності, яка розуміється в її суто технічному змісті, а на виробленні правовим мисленням на основі ідеї права якісно нової моделі організації і функціонування соціуму, моделі, у якій абсолютно збалансовані ідея рівності можливостей різних людей, а також ідея розумної державної влади.

У цьому разі про правовий світогляд можна говорити як про позитивно-стійке ставлення до права, як до ідеї належного, а про юридичний світогляд, як про позитивно-стійке ставлення до світу – на підставі належного права.

Таким чином, правовий світогляд і юридичний світогляд – це близькі світоглядно-ідеологічні конструкції (специфічні типи світоглядів), що функціонують на основі загальнолюдських цінностей, а також ідеї права, однак з різними проекціями. В одному випадку – відбиванням ставлення особистості і суспільства до права як до ідеї належного, в другому – до світу крізь «призму» права.

Л. В. Зіняк

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – ВАЖЛИВЕ ЗАВДАННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Розвиток Української держави, ефективне розв'язання проблем, які покладені на збройні сили, консолідація українського суспільства неможливі без підняття ролі закону і права у такому важливому інституті держави, як Збройні Сил України. Без формування високої правової культури військовослужбовців Збройних Сил України дуже важко виконувати покладені на них завдання. У той самий час доцільно зазначити, що більшість військовослужбовців засвоїли лише ті правові норми, які увійшли в звичку повсякденної поведінки та службової діяльності. Вони мають лише загальне уявлення про право, законодавство,

ознайомлені тільки з їх основними принципами. Тому недостатня правова компетентність, низький рівень знань правових норм нерідко є причиною порушень законності в адміністративній діяльності командирів і начальників, військових посадових осіб. Усе це в сукупності сприяє деформуванню правової свідомості особистості і виступає однією із безпосередніх причин правопорушень та злочинів. Знання, чітке дотримання законів, нормативних, статутних вимог військовослужбовцями – одна з важливих передумов злагодженості, високої дисципліни і боекватності військових колективів.

Питання про поняття правової культури вирішується у теоретичній літературі неоднозначно. В. Камінська і А. Ратинов під правовою культурою пропонують розуміти систему матеріалізованих та ідеальних елементів, які належать до сфери дії права та їх відображення у свідомості і поведінці людей. Відповідно до цього у правову культуру вони включають такі «культурні складові»: право, правові відносини, правові настанови, правосвідомість та правова поведінка (діяльність).

І. Кейзеров доповнює згадані «культурні складові», які входять до правової культури, критерії політичного оцінювання права та правової поведінки, правотворчу діяльність, правову науку.

А. Гранін вважає, що структурними частинами правової культури є право, правосвідомість, правова настанова, правова поведінка. Враховуючи принципи формування теорії правової культури, В. Сальников доходить висновку про необхідність системного використання існуючих у правовій культурі досягнень. На його думку, правова культура є особливим соціальним явищем, яке може бути сприйняте як якісно-правовий стан і суспільства, і особистості, що підлягає теоретичному аналізу, структурованому за різними основами.

У науковій літературі є різні визначення правової культури особи військовослужбовців. На нашу думку, правова культура військовослужбовців – це сукупність набутих ними соціально значущих і корисних властивостей, які виражаються в усіх сферах військової і повсякденної діяльності, що ґрунтуються на знанні Конституції України, міжнародно-правових зобов'язань України, статутів, повзаті до них та їх правильному розумінні, дотриманні і застосуванні відповідно до передбачених законів і статутних норм.

На правову культуру військовослужбовця неоднозначний вплив справляють процеси духовної сфери суспільства, які мають правовий аспект. Це суперечності між:

– наявною і необхідною системами законодавства, яка б відображала потреби суспільного розвитку Збройних Сил України, правового забезпечення особового складу;

– наявним рівнем правової культури суспільства і необхідним її рівнем, який мав би забезпечувати входження громадян у нову систему світоглядних, моральних цінностей;

– необхідністю мати таку правову культуру особистості, яка ґрунтуватиметься на високих морально-правових засадах, відповідній військовій дисципліні;

– розумінням високого громадянського обов'язку щодо всіх інститутів держави і негативними стереотипами ставлення деякої частини людей до держави, її законів, збройних сил.

Правова культура військовослужбовця, на нашу думку, повинна перебувати на досить високому рівні – рівні службовців важливого державного інституту, незважаючи на складність його специфіки. Він (військовослужбовець) повинен знати й розуміти усі її складові, йти шляхом дотримання вимог правової культури і наставляти на цей шлях інших.

Надзвичайно важливим чинником, який кардинально впливає на рівень правової культури військовослужбовця, є військова дисципліна, його ставлення до виконання військових обов'язків. Військова дисципліна – це бездоганне і неухильне додержання усіма військовослужбовцями порядку і правил, визначених військовими статутами та іншими законами України.

Правова культура як один із найважливіших компонентів загальної культури повинна бути притаманна кожному військовослужбовцю Збройних Сил України. Норми права утверджують принципи військового будівництва, регулюють військові відносини, взаємодію у військах, проблеми комплектування армії, навчання і виховання воїнів тощо. Тільки за допомогою високого рівня правової культури, спираючись на тверді знання правових норм, можна досягти дисциплінованості, налагодити чітке несення служби особовим складом і забезпечити боєготовність військових підрозділів та частин. Правова культура в концентрованому вигляді повинна поєднувати в собі правові знання, погляди і спрямованість індивіда, його правову активність, вміння оцінювати свої і чужі вчинки з точки зору чинного законодавства, обираючи для досягнення намічених цілей виключно законні шляхи та засоби.

У зв'язку з викладеним необхідно підкреслити, що створення умов, які максимально сприяють набуттю військовослужбовцями правових знань, перетворенню їх на переконання, забезпечення їх умілого застосування в процесі службової діяльності, формування високого рівня правової культури є невідкладним завданням у Збройних Силах України.

О. М. Кузь, кандидат соціологічних наук, доцент

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Політична історія дає численні приклади постійного відтворення суперечності інституціонального та організаційного типів порядку як протисто-

яння самодіяльного суспільства і організаційних структур публічної влади, котрі в процесі тривалого історичного розвитку політичних інституцій набули «очевидне» право розпоряджатися соціальними ресурсами. Ця суперечність вкрай загострилася в період розквіту абсолютизму, що зумовило на аналітичному рівні в період становлення класичної науки відокремлення поняття «громадянське суспільство»—«держава» і розроблення доктрини правової держави як цивілізованого розв'язання цієї суперечності.

Інституціональні механізми сучасності центрують політичну інституціоналізацію соціальної реальності суб'єктністю держави, яка має право надавати легальності вже легітимним процесам через їх нормативне закріплення. Оскільки процес формування інституціональних суб'єктів політики може тривати дуже довго (а в нашій країні немає такого запасу історичного часу), доцільно покликати на допомогу силу «організаційного ефекту», тобто свідомо використати всі переваги, що дають у справі установа соціального порядку організаційні суб'єкти, насамперед державна влада.

Суб'єктність держави може бути досягнута лише за умов, якщо решта суб'єктів політики визнають її власні потреби, що не зводяться ні до чийх інших. Проблема полягає лише у тім, що держава в процесі свого формування і розвитку повинна випрацювати адекватні часові механізми виявлення об'єктивних (отже, правомірних) потреб та узгодження інтересів усіх учасників соціально-політичного процесу (власних потреб та інтересів в тому числі). Вона повинна створювати необхідні умови і забезпечувати справедливий розподіл ресурсів, що дозволить легальним суб'єктам задовольняти свої онтопотреби в адекватних етапу розвитку суспільства формах і тим самим зберігати свою суб'єктну сутність, яка, власне, й закріплюється в «правах суб'єкта».

Соціальні підвалини влади зумовлені протяжністю, щільністю та структурою соціального простору, який є простором її об'єктивації. Полісуб'єктна структура соціуму є прямо пропорційною щільності його соціального простору, що й призводить до необхідності його структурації через створення таких інститутів, як влада, власність і право. Якщо власність визначає межі, протяжність суб'єктного соціального простору, право легалізує, а правосвідомість легітимує весь процес засвоєння і привласнення даного простору, то влада контролює дотримання меж, забезпечує безконфліктне їх змінення і перерозподіл ресурсів, що знаходяться на цьому просторі. Так влада стає найбільш значущим соціальним ресурсом. Постаючи елементом соціальної структури, вона може встати над нею і структурувати простір відповідно до інтенцій владних суб'єктів. Таким чином, інституціоналізація влади в правовій державі повинна бути спрямована на легітимацію дифузії влади, аби виключити її непомірну концентрацію в того чи іншого суб'єкта, і забезпечити реальні канали впливу на владу всіх суб'єктів політики, виключивши тим самим моносуб'єктність влади, таку притаманну українському соціуму.

Дифузія влади передбачає і її соціалізацію шляхом забезпечення постійного контролю над державною владою з боку суспільства, що досягається включенням у процес ухвалення політичних рішень таких соціальних інститутів владарювання, як ЗМІ і суспільна думка. Невипадково в політичній теорії міцно затвердилося уявлення про ЗМІ і суспільну думку як про четверту та п'яту гілки влади в суспільстві, а в країнах з усталеними демократичними традиціями, за визнанням багатьох політиків, влада парламентів змінилася владою ЗМІ та суспільної думки. У структурі ЗМІ все більшого значення набувають електронні засоби масової комунікації, котрі, як зазначає О. Шабурова (спираючись на традицію, започатковану М. Маклюеном [2]), «є не що інше, як продовження наших органів чуттів; причому “посилюють” вони людину інтегрально, перевершуючи більш ранні технічні “протези”» [3, с. 11]. Їхня роль і технічні можливості вже такі, що версії створюваної ними реальності стають більш достовірними і виразними, ніж сама реальність, – версія починає формувати саму реальність [1]: «Сьогодні під впливом ЗМІ трансформуються не тільки природа людини, а й модуси історії» [3, с. 17].

ЗМІ і суспільна думка як соціальні інститути владарювання взаємозумовлюють одне одного і лише у зв'язці можуть звести до мінімуму негативні моменти, властиві їм через певний рівень політичної культури і правосвідомості населення, що дозволяє досвідченим політикам маніпулювати ними. Тому оцінювання ролі ЗМІ і суспільної думки в політиці та становленні правової держави може бути різною, і це небезпідставно. Так, французький соціолог П. Шампань у книзі «Робити думку: нова політична гра» [4], ґрунтуючись на точці зору П. Бурдьє, доходить висновку про те, що думка, вимірювана спеціальними опитуваннями, – це зручна вигадка зацікавлених осіб. На підґрунті цього поняття виник новий соціальний простір, яким керують «продавці» опитувань, зокрема, політологи, радники з комунікації та політичного маркетингу, журналісти. Тим не менше, міцно затвердилася думка, згідно з якою ЗМІ є «сторожовими собаками суспільних стресів», і цю їхню роль ніхто не візьметься заперечувати. Інакше за вплив на ЗМІ не точилася б така боротьба, а на виявлення і формування суспільної думки не витрачалися б такі величезні кошти.

Отже, слід визнати, що саме ЗМІ забезпечують реальну гласність у суспільстві як відкритість і доступність основній масі населення ключового ресурсу соціальної реальності – інформації (щоправда, інколи дозваної і дещо викривленої), що дозволяє орієнтуватися в соціальному просторі, ухвалювати зважені політичні рішення у своїх інтересах, мати владу чи ефективно впливати на неї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодрийяр, Ж. Злой демон образов [Текст] / Жан Бодрийяр ; пер. с англ. Н. Цыркун // Искусство кино. – 1992. – № 10. – С. 64–70.

2. Маклюэн, М. Понимание медиа: внешние расширения человека [Текст] / Маршалл Маклюэн; пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2003. – 464 с. – (Прилож. к сер. «Публикации Центра Фундаментальной Социологии»).
3. Шабурова, О. В. Концепт «тайна власти» и возможности его прочтения [Текст] / О. В. Шабурова // Социемы. – 2001'7. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – Вып. 7. – С. 9–22.
4. Шампань, П. Делать мнение: новая политическая игра [Текст] / Патрик Шампань; пер. с франц. – М. : Socio- Logos; Фирма «Адапт», 1997. – 335 с.

В. Я. Зимогляд, доцент

ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА КУЛЬТУРА: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ В ПРОЦЕСАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Політична і правова культура входить до числа основних елементів, що визначають духовний і соціальний потенціал усіх членів суспільства, рівень його цивілізованості.

У сучасному світі тема модернізації вийшла на арену не тільки академічного, а й політико-правового життя. Абсолютно очевидно, що економічна модернізація не може відбутися без модернізації в політичній, правовій і духовно-культурній сферах. У сучасних умовах головна мета модернізації бачиться передусім у досягненні Україною конкурентоздатного стану, знаходження місця у світі, який бурхливо глобалізується, свободі людини.

Можна припустити, що доки йдеться про наміри модернізувати сучасну Україну, її суспільно-політичний і економічний устрій. У аспекті цих намірів виникає запитання: в якому варіанті і яким чином може бути здійснена модернізація? Відповідь можна знайти в категоріях «політична культура», «правова культура» та їх взаємовідношенні.

У науковій літературі поняття «політична культура» використовується в широкому і вузькому значеннях слова. У першому значенні політична культура – це частина духовної культури суспільства, яка характеризується специфікою і відносною самостійністю, відбиває політичні цінності, ідеали, політичні стосунки і діяльність, властиві суспільству в цілому. Кожному суспільству в конкретний період відповідає своєрідна модель політичної культури. Політична культура у вузькому значенні – це система знань, переконань, засобів і способів політичної поведінки індивідів та їх об'єднань. Говорячи інакше, політична поведінка громадян, інших учасників політичного життя є концентрованим виразом відповідної політичної культури.

Для самовизначення особи в соціальній, політичній і правовій сферах велике значення (якщо не визначальне) має навколишня правова культура. Своєрідність цього виду культури визначається особливостями дії сфери

права і накопичених правових цінностей, юридичної техніки і практики, які належать до духовної культури, правового прогресу. Надзвичайно важлива характеристика правової культури – її національно-історичні особливості, традиції, корені. Вони є частиною того, що Монтеस्क'є свого часу називав загальним духом народу.

Співвідношення політичної і правової культури полягає в такому. По-перше, політика і право – це дві необхідні і тісно взаємодіючі підсистеми соціальні-політичної організації суспільства. По-друге, структурно політична культура є єдністю політичних знань, переконань, свідомості, а також політичних дій. Правова культура також включає правові знання і дії у сфері правового регулювання. Відмінності виявляються у тому, що ключовий пункт правової культури – її безпосередній вплив на законодавство, юридичну практику, реалізацію суб'єктами наданих прав і свобод тощо. Політична культура – необхідний елемент політичної системи суспільства, оскільки вона визначає політичну організацію суб'єктів політичного життя, формує їх ставлення до політичних цінностей, норм і ідеалів, а також до політики держави і політичних партій.

Логіка взаємодії політичної і правової культури як елементів загальної культури полягає у тому, що, по-перше, політична система українського суспільства функціонує на основі політичних, правових, моральних та інших соціальних норм. Отже, ефективність реалізації таких норм залежить від рівня політичної і правової свідомості, культури суб'єктів політичного життя. По-друге, взаємодія даних видів культури визначається тим, що основні позитивні цілі політики і права досягаються за допомогою правомірних дій індивідів і організацій, їх уміння використовувати свої права в цих сферах стосунків. Тому і політична, і правова культура суб'єктів політичного життя в цілому визначають їх життєздатність, активність в політичній і правовій сферах життєдіяльності, функціонуванні політичної системи України.

Сучасна вітчизняна політична і правова культура перебуває в стані глибокої кризи. Ця криза в першу чергу пов'язана з девальвацією засадничих політичних і правових цінностей у свідомості суспільства. Проте цивілізаційний досвід показав прямий зв'язок між рівнем розвитку права і науки про нього з прогресом у цілому. Суспільство, в якому право не відрізняється від свавілля, підміняється ним, не має перспектив і тим більше модернізаційних амбіцій. У той же час українська теорія права і політична наука за останній час оновилися такими засадничими ідеями, як свобода людини, права людини, правова і соціальна держава, громадянське суспільство, демократія і под.

Логіку розвитку політичної і правової культури необхідно пов'язати з тлумаченням такого фундаментального феномену політико-правової культури, як загальне благо. У аспекті західної, греко-римської правової традиції загальне благо – це є умова рівносправедливої реалізації блага кожного. Без становлення інституціональних і нормативних (тобто політико-правових)

форм свободи і реалізації концепту блага кожного, що є необхідною умовою розкріпачення творчої активності людей, ніяка модернізація неможлива.

Європейський досвід переконливо показує, що шлях від традиційності до модерну лежить в площині політико-правової лібералізації під гаслами правових ідей свободи і рівності та створення на цій основі соціальної інфраструктури і новітньої політико-правової доктрини, що відповідатиме напрямкам модернізаційного ривку.

Ю. І. Золотарьова, кандидат філософських наук, доцент

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ

В сучасному українському суспільстві відбуваються активне трансформування традиційних соціальних груп, формування нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, включеності до владних структур тощо. Ці процеси активізують вияв двох тенденцій: з одного боку, радикальні зміни у формах власності зумовлюють деяку свободу в діях, сприяють реалізації потенційних можливостей суб'єкта, а з другого – підсилюють соціальне відчуження та стимулюють соціальне виключення. Все це виявляється через безробіття, зuboжіння, фактичну деградацію економіки, політики, моралі.

Зазначені процеси сприяють руйнуванню механізмів традиційного функціонування культури, що, викликаючи її дисфункцію, негативно впливає на формування особистості, в тому числі на її правову соціалізацію та правосвідомість. Спостерігається деяка невизначеність ціннісних орієнтацій, співіснування протилежних ціннісних уявлень в індивідуальній свідомості. Наявність консенсусних ціннісних настанов породжує серйозну проблему інтеріоризації соціальних детермінацій і не дає можливості вважати, що формування соціальної ідентичності (як групової, так і індивідуальної) є фактом.

Невизначеність соціального статусу деяких соціальних груп та індивідів, трансформація соціальних механізмів регуляції поведінки, руйнування соціальних стереотипів, норм та уявлень обумовлюють процес маргіналізації значної частини населення і призводять до розвитку та поширення правового нігілізму в усіх класах, верствах та соціальних групах. Правовий нігілізм як стан правосвідомості людей та правової культури суспільства завжди припускає негативне ставлення до права, неправові методи керування та досягнення цілей.

До того, ж слід відмітити, що труднощі соціальної адаптації, відсутність чіткого розуміння та прийняття норм і цінностей (перш за все правових норм і права як соціальної цінності) породжують соціальну фрустрацію. Невідповідність самооцінювання особистості та її реальних можливостей, яке може

виникати і внаслідок соціального включення, також призводить до розвитку соціальної фрустрації, яка в поведінці виявляється у вигляді соціальної апатії або підвищеного рівня агресивності, що також сприяє розвитку правового нігілізму, неповаги та неприйняття законів.

Маргіналізаційні процеси значною мірою визначають і характер тенденцій розвитку криміногенності. По-перше, за рахунок збільшення кількості та чисельності маргінальних груп інтенсивно поширюється криміногенна соціальна база, протиправна поведінка перетворюється на атрибут повсякденного життя, що, з одного боку, зумовлює криміналізацію змісту інформації, яка поширюється ЗМІ, а з другого – нібито популяризується ними.

По-друге, відбуваються інтелектуалізація та професіоналізація злочинності за рахунок поповнення кваліфікованими фахівцями з державного сектору (результат падіння рівня життя та зростаючого безробіття) колишніми господарськими керівниками, працівниками правоохоронних органів, військовослужбовцями, фахівцями у сфері інформаційних технологій тощо. Це в свою чергу викликає структурні зміни, пов'язані зі зростанням організованої злочинності, збільшенням безкарності, виживаємості та самозахисності злочинного світу, інтенсифікації злочинності, зростання технічної оснащеності, посилення корисної спрямованості.

По-третє, необхідно відмітити розвиток корумпованості, зрощування органів влади та кримінальних структур.

Все це детермінує правовий нігілізм, який у свою чергу сприяє поширенню зазначених небажаних процесів.

Т. А. Занфірова, кандидат юридичних наук, доцент;

Т. О. Огаренко, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХ СУСПІЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розвиток соціально-правових відносин у суспільстві, що трансформується (цей соціальний факт визнають практично всі суспільствознавці і правознавці), має проблемний характер, оскільки бажання їх суб'єктів жити і працювати у правовому просторі не завжди збігається з тими умовами, у яких відбувається і реалізується їх трудова та повсякденна життєдіяльність. Вважасмо, що це пов'язується з багатьма причинами, однією з яких є недостатній рівень утвердження принципів правової держави в Україні. «Навіть загальний огляд принципів правової держави, її фундаментальних ідей і понять, які становлять науково-теоретичну основу загальної моделі правової держави і правової державності у сучасній Україні, – зазначає академік НАПрН України О. Скрипнюк, – змушує нас дійти до доволі невтішних висновків про те, що будь-який юридичний дискурс про

правову державу в Україні має значною мірою гіпотетичну форму» [1, с.10]. З цією думкою відомого правознавця не можна не погодитися. Однак проблема трансформації гіпотетичної моделі правової держави до практичного її втілення навряд чи може стати реальністю взагалі. І тут йдеться не тільки про українське суспільство, а й про можливість фактичного існування правової держави у чистому вигляді в інших країнах світу. Вочевидь, західноєвропейські держави пишуться високим ступенем розвитку правових систем, однак це не означає, що вони досягли розбудови правової держави в ідеальному її вигляді. Тому вважаємо, можна говорити лише про певний рівень побудови або функціонування правової держави у конкретній країні та з'ясовувати причини, які заважають досягти найвищих її виявів і станів.

Отже, виникає потреба у соціологічній інтерпретації детермінант існування та поглиблення прірви між ідеалами правової держави та її реальним утіленням.

Очевидно, можна було б перш за все акцентувати увагу на залишках радянського минулого, коли тоталітарний політичний режим визначав не тільки структуру й ієрархію виконавчої влади, а й зміст, і характер правотворчої та правоохоронної діяльності. Проте 20 років незалежності внесли свої корективи у визначення пріоритетів правотворчості в Україні. Тому відшукувати причини розбіжностей між правовими принципами та позаправовими методами їх утілення слід у «теперішній» суспільній свідомості, а не у «колишній», оскільки політичні та правові актори радянської доби вже не мають впливу на сучасне політичне та правове життя, оскільки усунуті (або усунулися) від активної політики та правової діяльності.

Соціологічні дослідження соціальних аспектів правової сфери [1; 2] у сучасній Україні дають можливість висунути передбачення, що одними з причин недосконалої правової системи є недостатній ціннісно-нормативний рівень соціально-правових відносин і низький рівень соціальної ефективності правової діяльності.

Ми відстоюємо позицію, згідно з якою більш доцільним у соціології права є використання поняття «соціально-правові відносини», ніж правовідносини, оскільки саме вони за своєю соціальною природою є основою правової системи та можуть інтерпретуватися як ціннісно-унормована і функціональна сукупність взаємозв'язків між різними соціальними суб'єктами (окремими індивідами, групами, спільнотами, установами, державами тощо), які формують і відтворюють соціально-статусну структуру суспільства з приводу ставлення до права і закону і які є основним способом вияву, трансформації і реалізації соціальності, яка формується між ними у процесі правової поведінки і правової діяльності. Детермінантою їх виникнення можна вважати практично-перетворювальну діяльність соціальних суб'єктів; найважливішими механізмиутворюючими засадами формування – соціацію (об'єднання суб'єктів суспільно-виробничої, зокрема економічної діяльності) для досягнення спільної мети та індивідуацію (спрямування людьми своїх здібностей

на досягнення успіху у сфері суспільного відтворення і задоволення своїх інтересів); вони мають конкретно-історичний характер і відтворюються з приводу правового врегулювання відносин власності, соціальних статусів тощо; для різних соціальних суб'єктів можуть набувати різного соціального значення: від інституціоналізованого до неприйняттого «ворожого» і є базовим компонентом соціальної структури правової системи суспільства, без якого вона не може ні функціонувати, ні відтворюватися.

Вважаємо, що у сучасній Україні соціально-правові відносини є недосконалыми, навіть певною мірою деформованими, оскільки їх ціннісно-нормативна база ґрунтується не стільки на верховенстві права, скільки на верховенстві влади, що уможлиблює використання провладною елітою своїх владних повноважень у корпоративних цілях. Така ситуація практично не змінюється упродовж усієї новітньої історії. А це призводить до низької суспільної ефективності правової діяльності, оскільки її результати не задовольняють значну частину населення.

Вочевидь, тільки активізація правотворчої та правозахисної діяльності на засадах правового закону, а також формування нової правової свідомості та правової культури всіх верств і прошарків населення можуть відродити найсуттєвіші принципи верховенства права і забезпечити функціонування таких соціально-правових відносин, які б уможливили формування реального правового простору для життєдіяльності українського суспільства. І це, безумовно, є прерогативою і першочерговим завданням вищих органів державної влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипнюк, О. Правова держава в Україні: теоретична модель і практика реалізації на сучасному етапі [Текст] / О. Скрипнюк // *Право України*. – 2010. – № 7. – С. 5–11.
2. Огаренко, Т. Соціальна структура правової системи: концептуалізація поняття [Текст] / Т. Огаренко // *Вісн. Акад. праці і соціальних відносин федерації профспілок України*. – К., 2009. – № 4. – С. 18–23.
3. Огаренко, Т. О. Соціально-правові відносини: закономірності формування в сучасній правовій державі [Текст] / Т. О. Огаренко // *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. праць*. – Запоріжжя. – 2010. – № 44. – С. 169–176.

О. В. Тарасов, кандидат юридических наук, доцент

ПЕРСОНОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ЛИЧНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Правовая культура является важнейшей характеристикой субъекта права вообще. В условиях глобализации неотъемлемым компонентом общей правовой культуры выступает международно-правовая культура личности. Осозна-

ние места и роли человека в современном международном сообществе заставляет юристов все чаще обращаться к личностно-ориентированным подходам в изучении проблем международной правосубъектности. Это связано с тем, что традиционный нормативно-ориентированный подход уже не позволяет в полной мере раскрыть всю многогранность и сложность личностных проявлений правовой реальности. Особые трудности возникают у исследователей международного права, где ставится под сомнение сама международная правосубъектность человека.

Если физическое лицо не является субъектом международного права, то его следует считать объектом или даже предметом международного права, а последний, как известно, никакой правовой культурой обладать не в состоянии. Более того, когда юристы «объективируют» или «опредмечивают» человека в международном праве, тем самым, вольно или невольно, ставится под сомнение существование международных прав, свобод и обязанностей у физических лиц, поскольку объект (предмет) таковых не имеет.

Важнейшим доводом противников международной правосубъектности человека выступает утверждение о том, что последний полностью поглощается международно-правовой личностью государства своего гражданства. В этом понимании государство выступает неким Левиафаном, который может даровать своим подданным права, а может и отобрать права вместе с самой жизнью. Человек оказывается в состоянии маятника, колеблющегося из «безсубъектного» положения в «субъектное» и обратно. Если в науке национального права концепция абсолютистского государства уже давно стала достоянием истории правовых учений, то в науке международного права еще предстоит серьезная концептуальная борьба за признание самостоятельной международно-правовой личности человека.

В связи с этим представляется актуальной разработка нового фундаментального направления в мировой юридической науке – правовой персонологии как науки о правовой личности вообще. Впитывая в себя достижения богословской, философской и социогуманитарной персонологической мысли, правовая персонология вырабатывает свой специальный методологический инструментарий и категориальный аппарат для исследования внутреннего и внешнего мира правовой личности.

Составной частью общей правовой персонологии выступает международно-правовая персонология как наука о субъекте международного права вообще. Вопросами международной правосубъектности человека в рамках последней занимается международно-правовая антропология.

Основными концептуальными положениями, с которыми выступают юристы-персонологи в международном праве, являются следующие:

– именно правовая личность, а не норма является системообразующим фактором правовой реальности. Поэтому традиционный нормативно-ориентированный подход следует дополнить личностно-ориентированным подходом в изучении права;

– человек обладает самостоятельной международно-правовой личностью, которая не поглощается международно-правовой личностью государства или иных субъектов международного права. Физическое лицо является отдельным международно-правовым феноменом, подлежащим изучению вне зависимости от того, обладает оно гражданством какого-либо государства или нет. Гражданство может выступать дополнительным критерием, влияющим на степень обеспеченности международно-правового статуса физического лица и др.;

– основанием международной и национальной правосубъектности государства выступает правосубъектность физических лиц, которые как народ могут в любой момент учредить новое государство, изменить его форму правления, режим, внутреннее устройство или вообще ликвидировать его. Следовательно, не государство наделяет физических лиц международной и национальной правосубъектностью, а наоборот, благодаря наличию изначальной учредительной публичной правоспособности физические лица как народ наделяют государство производной правосубъектностью как суверенное правовое лицо. Человек без государства существовал большую часть своей истории, а государство без человека существовать не может;

– история международного права полна примеров, когда официально признанная доктрина государства как единственного субъекта международного права давала сбои при вынесении решений международными судебными органами (например, приговор Международного военного трибунала в Нюрнберге от 1 октября 1946 г.). Однако из идеологических соображений в советской науке продолжали утверждать, что концепция международной правосубъектности физического лица выдумана буржуазией для вмешательства во внутренние дела социалистических стран, где рабоче-крестьянское правительство по своей природе не может нарушать права рабочих и крестьян (А. Вышинский). Как оказалось, традиционная абсолютистская концепция государства была успешно модернизирована и взята на вооружение тоталитарными режимами XX в. В связи с этим, признание международной правосубъектности человека выступает дополнительной гарантией от сползания не только отдельных государств в сторону человеконенавистнических режимов, но и всего международного сообщества от рецидивов тоталитаризма.

О. М. Литвинов, кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук,
доцент

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНА ФІКЦІЯ. ДО ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОДЕРНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ВТОРИННИХ КУЛЬТУРАХ

1. Якщо постулювати положення щодо правової культури (як і будь-якої іншої – політичної, моральної тощо) як аспекту культури взагалі, а останню

тлумачити (розуміти) згідно з сучасними вітчизняними дослідженнями онтологічно-феноменологічного напрямку (київська філософсько-антропологічна школа В. Шинкарука – В. Іванова) як спосіб існування людини у світі, то питання правової культури потребує конкретизації насамперед хронотопного характеру. З другого боку, спираючись на задекларовані політичним керівництвом України за часів незалежності соціально-світоглядні орієнтири у формуваннях і термінології доби Модерну (Нового часу), можна говорити про певне поєднання значення актуально-темпорального із хронотопним, що є фактично виразом практичної значущості постановлення та розв'язання будь-яких наукових проблем, оскільки в такий спосіб досягається можливість більш об'ємного (адекватного) розуміння соціальних явищ.

2. Культура як «обробіток» (етимологічно) природи, тобто оточуючого світу та самої людини, вимагає постійного напруження в діяльності у бік раціоналізації життя через розмежування функцій задля збереження спільнот. Останнє, ускладнюючись, оформлюється у відповідні органи, які й виконують такі функції. Класичні філософсько-правові (природно-правові) концепції Нового часу тлумачать цей процес як перехід від «природного» (державного) стану до стану громадянського, де право відіграє вирішальну роль і набуває конвенціонального, а не силового характеру в своєму конституванні. Особливістю нового розуміння права та формування відповідної правової культури стає принципове додання («коперніканський переворот») обмеженості права і в кількісному плані (йдеться про право кожного), і в плані якісному (розширення прав як свобод на різні сфери життя аж до гарантування певного соціального мінімуму матеріальних чинників існування – «соціально держава»). Правова культура як система відповідних цінностей та їхнього інституалізованого втілення набуває ролі активного (навіть провідного) чинника соціального життя взагалі.

3. Раціональна (розумна, тобто та, що включає не тільки методологічні підмурки природознавчих наук, а й *common sense*) організація функціонування соціуму долає ірраціональні аспекти буття через організаційні форми, найзагальнішою з яких є держава. У соціумі таке функціонування спирається на вироблені культурою (культурні) смисли, які формують та структурують відповідним чином діяльність людей у кожній сфері суспільного та державного життя. Відповідність форм і способів діяльності таким смислам є виразом креативності тієї чи іншої культури, оскільки таке функціонування постійно потребує вдосконалювання і отримує його через різні форми раціоналізації та ускладнення життя, долаючи стихію ірраціонального, інстинктивного, тваринного, примітивного. Правова культура у Новий час сприяє додатковій стимуляції творчого потенціалу людини і водночас посилює свій вплив на інші культурні сфери через вивільнення ініціативи завдяки тлумаченню права як свободи.

4. Поступове розширення впливу модерної ідеї права на інші культурно-історичні ареали не є процесом простим та прямолінійним. Така властивість самої культури, як кумулятивність, що найбільш показово втілюється в традиції, робить цей процес багатобарвним і закамуйльованим. Для культур, що не мають історичних моральних чинників та раціоналізованого апарату осмислення гуманістичних цінностей (трудова етика та принципова цінність людського життя), приєднання до надбань європейської правової культури доби Модерну відбувається через інші сфери буття: від імітаційно-ідеологічних до споживацько-технологічних. Іншими словами, прагнення західного комфорту вимушує до мімікрій політико-правового характеру у представників некреативних культур, які слушно назвати вторинними, оскільки вони є переважно споживачами ідей, що виробляють інші культури. Важливою характеристикою цієї вторинності є переважання зовнішнього, несутнісного у першій мані таких ідей, особливо тих, що стосуються соціального життя.

5. Іншою рисою такого запозичення (чи то під тиском країн – лідерів світу (правових держав), чи то з суто корисливих причин) є «функціональний зсув» ірраціонального гатунку – викривлення культурних смислів через підміну значень та форм діяльності. Крім існування незавантажених соціально необхідними функціями інституцій (соціальний паразитизм) фіктивно відбуваються процеси у різних сферах життя суспільства. Так, проблеми політичні вирішуються адміністративним шляхом, адміністративні – економічним, економічні – іншим, але не економічним і т. д., включаючи постійну присутність ірраціонального компонента, який часто має кримінальний характер. Постійне ж втручання політичних, ідеологічних тощо чинників, що ґрунтуються на принципах архаїчних (кровно-родинні зв'язки) та феодальних (продаж посад, судових рішень тощо), у процеси функціонування права в соціумах вторинних культур формує специфічні види таких собі синкретичних культур. Наприклад, визначена в термінології сучасного суспільствознавства як «правова» за своїм змістом є результатом вельми строкатого та неприродного за складом конгломерату «рідних» ірраціональних уявлень, образів тощо із запозиченими «чужими» поняттями, категоріями тощо. Те саме стосується й інших «культури» – «політичної», «економічної», «освітньої» та ін., де також культурні смисли змінюються (часто до спотворення). Ускладнює ситуацію ще й зіткнення етно-національних традицій та стереотипів романтичного напрямку з принципами доби Просвітництва, на основі яких і сформовано філософсько-правові концепції природно-правової спрямованості, що формулюються у спеціальній термінології: «права людини» (як кожної людини), «правова держава», «право як свобода», справедливість (егалітарна справедливість) як «рівність перед законом», «верховенство права» тощо.

6. Таке реальне становище в країнах вторинних культур, зокрема в Україні, зважаючи на перекручення змісту (культурних смислів), й вимушує робити висновок про соціальну фіктивність окремих понять.

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

ОСНОВНІ РИСИ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Політична культура являє собою динамічну і разом з тим відносно стійку систему політичних цінностей і орієнтацій, моделей поведінки, що є характерними для конкретного народу, держави або цивілізації. Від її стану, характеру цінностей і домінуючих політичних орієнтацій прямо залежить розвиток політичної системи суспільства. У зв'язку із цим актуальною є проблема вивчення різних аспектів політичної культури як цілісної системи, бо якраз у політичній культурі формуються регулятори політичної поведінки і відбувається мотиваційна база владних відносин.

Політична культура є складним, комплексним утворенням. Вона формується протягом життя багатьох поколінь під впливом різних чинників, серед яких можна виділити такі:

- історичні – попередній досвід соціально-політичних перетворень;
- національні – національні традиції, звички, ментальність народу;
- соціальні – система соціальних відносин, унікальна в рамках даного суспільства;
- ідеологічні – розвиток політичних учень і досліджень, культурні особливості політичної рефлексії;
- економічні – домінуюча у даній країні система економічних відносин.

Усі чинники, що впливають на політичну культуру, характеризуються відносною стабільністю і значною мірою змінюються тільки у процесі глибоких соціальних трансформацій. Тому конкретній політичній системі відповідає та чи інша базова модель політичної культури, яка виявляється у кожній країні у національно-специфічній формі.

На жаль, в сучасних умовах політичне життя України настільки складне і хаотичне, що часом важко піддається раціональному аналізу. Людині іноді неможливо ідентифікувати себе з тими чи іншими політичними цінностями та символами минулого і сьогодення, через що існуючу на сьогодні в Україні політичну культуру учені відносять до перехідного типу. Її основними рисами є різноманітність політичних орієнтацій, швидка зміна політичних пріоритетів, спалахи екстремізму, використання засобів політичного, силового та емоційного тиску на владу. У свою чергу, влада у цей період іде на використання юридичних та адміністративних заходів там, де можна було б добиватися потрібного результату політичними методами.

Названі чинники формування політичної культури (зовнішні умови, внутрішньополітичне життя, діяльність держави і державних інститутів, засобів масової комунікації тощо) за різних причин не справляють серйозного комплексного впливу на політичну культуру українців. Впливаючи ж окремо

і фрагментарно, вони вступають у суперечність і досить часто заперечують дію один одного. Зважаючи на це, можна стверджувати, що українська політична культура сьогодні знаходиться у нерозвиненому стані і характеризується такими базовими рисами.

По-перше, фрагментарністю. Ця риса виявляється у розбіжності політичних інтересів і цінностей різних соціальних, демографічних, етнічних груп населення і навіть у суперечних орієнтаціях на рівні індивідуальної свідомості громадян. Так, впевненість людини у необхідності демократичних перетворень часто поєднується з бажанням запровадити силові методи у політиці. Тому за ставленням до демократії і держави політична культура українців залишається більшою мірою авторитарною. Але у той же час, як наголошують провідні українські дослідники, за умов суверенного існування відроджуються такі традиційні риси української політичної культури, як народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави.

По-друге, наявністю суперечності між політичним ідеалом громадян нашої держави (західні демократії) і реальним його втіленням. Це виявляється, наприклад, у тому, що більшість громадян погоджуються з необхідністю виявляти інтерес до політичної ситуації в країні з метою розширення особистої участі в управлінні і у той же час вважають такі дії даремними, бо не вірять, що політичні лідери враховуватимуть інтереси народу.

По-третє, політична і економічна нестабільність в країні виявляється у широкому спектрі негативних емоцій громадян відносно політики та її інститутів: від тотальної апатії до агресивного протистояння. За таких умов аполітичність дуже часто стає громадянською позицією.

По-четверте, політична культура України має яскраво виражені регіональні особливості. Наприклад, у Центральній Україні домінують помірковані політичні погляди, схильність до консенсусу у відносинах з Росією. На Західній Україні домінують радикальні настрої щодо мовної політики і орієнтація на країни Східної і Західної Європи. Східна Україна значною мірою орієнтована на зближення з Росією. Південний регіон характеризується політичним розшаруванням населення, наявністю великої кількості етнічних груп, що не становлять цілісності.

Усі названі відмінності у культурно-історичних традиціях, етнічному складі, конфесійній належності різних регіонів України, їх мовна неоднорідність суттєво відображуються на політичній культурі населення, визначаючи пріоритети тих чи інших суспільних цінностей і настанов.

Для того, аби змінити ситуацію, в першу чергу необхідно усвідомити, що політична культура може стати вирішальним чинником не тільки у визначенні ідеології суспільства, обранні його геополітичного курсу, а й навіть в обранні історичного шляху даного суспільства. Політико-владна еліта нашої держави повинна акцентувати увагу на формуванні цілісної і адекватної політичної культури громадян, яка вибудовуватиметься на якісному теоретич-

ному фундаменті, що відповідає світовим тенденціям. Отже, основне завдання, що постає сьогодні перед політичними силами – привести у відповідність настрої, політичні погляди, соціальні оцінювання населення з реальною політичною дійсністю та політичним процесом і сформувати на цій основі демократичну політичну культуру, яка дозволить узгодити різні групові інтереси та гарантувати стабільність і суспільний прогрес.

Ф. В. Веніславський, кандидат юридичних наук, доцент

КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Правова культура як невід’ємна складова загальної культури охоплює собою всі правові явища, що існують у державно-організованому суспільстві на певному етапі його історичного розвитку. Вона відбиває рівень свідомого сприйняття людиною, різноманітними соціальними групами суспільством в цілому права як однієї з найістотніших соціальних цінностей. Адже за своєю соціальною природою право як найбільш універсальний регулятор суспільних відносин з самого початку свого виникнення було налаштоване на високі цивілізаційні ідеали і цінності задля втілення в широку суспільну практику ідей добра і справедливості, забезпечення прав і свобод людини, усунення з життя людей сваволі та насильства. Сама категорія «цінність» означає певне благо, добро, загальне позитивне значення тих чи інших явищ як для окремої людини, так і для різноманітних соціальних спільнот. Після закріплення цінностей в конституційному тексті вони набувають загальнообов’язкового значення, перетворюються в основоположні орієнтири всього державно-правового розвитку. Конституція України як Основний Закон і суспільства, і держави на найвищому правовому рівні закріпила низку фундаментальних цінностей, які відбивають найбільш значущі ідеї та прагнення українського народу, і, як наслідок, визначають зміст, «філософію» та спрямованість не тільки конституційно-правового регулювання, а й всієї національної системи права в цілому. Конституційні цінності – це своєрідний культурний «код», специфічність якого зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей «код» забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, суспільства і нації та розвиток національної свідомості, зберігає націю як носія унікального, самобутнього, лише їй притаманного. Разом з тим український народ сприйняв і закріпив в конституційному тексті й універсальні загальноцивілізаційні цінності, що є надбанням загальносвітової політико-правової культури.

Особливістю конституційних цінностей є те, що вони формуються в суспільній свідомості фактично протягом усього часу становлення національної державності, частково відображуються чи безпосередньо закріплюються

в різноманітних політико-правових актах, що приймаються на різних етапах розвитку держави і суспільства та потрапляють до офіційного тексту чинного Основного Закону вже в своєму здебільшого сформульованому і завершеному вигляді. Після цього вони набувають формального юридичного верховенства, всеохоплюючого характеру і прямої дії, виступають важливим чинником соціального регулювання, основоположними орієнтирами всього державно-правового розвитку, визначальним критерієм оцінювання дій та рішень суб'єктів конституційно-правових відносин.

До найбільш важливих цінностей конституційного рівня належать такі: свобода, права людини, справедливість, моральність, гуманізм, демократія, верховенство права, правове обмеження влади, республіканська форма правління, плюралізм та низка інших основоположних ідей. Частина з них закріплена в Преамбулі Конституції України, яка визначила основоположні історичні, політичні, правові, морально-світоглядні ідеї, генеральні цілі, задля досягнення яких було прийнято Конституцію (забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; зміцнення громадянської злагоди на землі України; розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави). Інша частина знайшла своє формалізоване втілення в конкретних конституційних принципах, закріплених переважно в розділі I Основного Закону України. Саме згідно з конституційними принципами здійснюється нормативна регламентація практично усіх соціальних зв'язків. Вони є орієнтирами правотворчої та правореалізуючої діяльності державних органів. Їх визнання та дотримання забезпечують нормальний розвиток та функціонування правової системи. Ці основоположні правові принципи є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей сучасного українського конституціоналізму.

Слід зазначити, що усі конституційні цінності між собою тісно переплетені і лише у своїй сукупності і взаємозв'язку відбивають особливості вітчизняного державотворення та основні ідеї українського суспільства. Вони фактично і є тим, закладеним у право потенціалом, реалізація якого означає утвердження, проведення в життя (через практичне втілення правових норм і інститутів) забезпеченої свободи в суспільстві, праві свобод людини, демократичних засад організації та функціонування державних і громадських інститутів, досягнення прогнозованості та стабільності всього суспільного розвитку.

Л. М. Москвич, кандидат юридичних наук, доцент

ЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Суд як державний інститут має вияв через власну постійну затребуваність суспільством, здатність до втілення і практичної реалізації у найширшому

спектрі соціальних явищ від мегаполітичного (міжнародного) рівня до сфери приватного життя. Але такий статус можливий лише за умов розвинутого громадянського суспільства. Саме тут суд існує як цілісне та багатофункціональне явище, як органічна єдність суспільного і особистого, політичного і правового, соціального і духовного. Саме тому судова практика має велике значення для опрацювання єдиного праворозуміння та правозастосування судом чинних норм закону, без чого неможливо забезпечити законність і правопорядок у суспільстві.

Під судовою практикою розуміємо діяльність, яка реалізується органами судової влади держави (системою судів різних інстанцій і суддями) з метою відправлення правосуддя (формування судження щодо застосування норм об'єктивного права стосовно обставин об'єктивної реальності), яка здійснюється у певних процесуальних формах, що регламентовані законодавством і правовим звичаєм, і в результаті якої вирішуються завдання правосуддя. До останніх можна віднести: формування об'єктивного досвіду вирішення юридичних справ; реалізацію норм права стосовно індивідуальних відносин і формування в результаті відповідного правопорядку; визнання державою юридичних фактів; роз'яснення і тлумачення норм права відповідно до конкретних ситуацій; перевірку адекватності тих чи інших нормативних актів в системі законодавства країни; здійснення судового контролю за діями та рішеннями органів влади і под.

Оскільки суд є інстанцією, яка застосовує закон до конкретних життєвих обставин, але внаслідок неможливості для законодавця передбачити всі можливі казуси, судова практика не обмежується лише застосуванням закону, а сама стає джерелом права. Цей висновок обґрунтовує доцільність дослідження, з одного боку, впливу судової практики на формування правової культури, а з другого – яким чином правова культура впливає на зміст судової практики.

Передова філософська думка особливо виокремлює правотворчу функцію суду, зазначаючи, що перед суддею стоїть певна мета: удосконалити спірний порядок, установивши тим самим норму, сприятиме запобіганню таким конфліктам, що стали предметом судового розгляду справи. Перенесення акценту сучасного правознавства з волі держави на безпосередній зв'язок права з характером суспільних відносин відбувається під впливом соціологічних шкіл права, які виходять з вимог життя. Найбільшим ступенем визнання права судів на «добудовування» норм закону характеризується сучасна правова доктрина Німеччини. На думку Р. Циппеліуса, «правосуддя добудовує право шляхом уточнення, доповнення або усунення законодавчих помилок: воно уточнює закон, визнаючи та відпрацьовуючи можливі альтернативи його тлумачення, і обирає найбільш вдалу з них». Таким чином, правильним буде те судове рішення, яке виходить з потреб суспільства та знання соціальної реальності.

Дійсно, якщо спірні правовідносини законодавчо врегульовано, суд виносить рішення не лише підводячи окремий випадок під закон, а й унаслідок оцінювання доцільності, зіставлення з суспільними інтересами. Він може знаходити елементи свого рішення у суспільних відносинах, що склалися на певний час, мотивах законодавця, існуючих наукових концепціях, правових ідеях. Ще вільніше діє суд, коли він зустрічається з прогалинами в законі, а також у випадках, коли він повинен застосувати право, яке не закріплено в законодавстві. Суд самостійно визначає, що при вирішенні конфлікту є правом, його рішення спирається на право, хоча і не ґрунтується на конкретній нормі закону, тобто джерелом судового рішення є ідея справедливості вирішення правового конфлікту. У цьому сенсі судова практика на відміну від нормотворчої практики законодавчої влади є більш мобільною, здатною своєчасно відобразити, врахувати потреби суспільства у врегулюванні певних правовідносин. Тому важко не погодитися з тими авторами, які, ґрунтуючись на досвіді правотворчої діяльності судів у сучасному світі, категорично стверджують, що сьогодні суди все частіше повинні створювати право, інакше їх діяльність стане не просто неефективною, а призведе до результатів, що є протилежними тим, які від них має право очікувати суспільство: вони не захищатимуть права, а сприятимуть їх порушенню. У цьому сенсі вплив судової практики на загальну правову культуру суспільства є неоціненний.

Слід підкреслити, що перетворення судової практики на самостійне джерело права пов'язано зі зміною ролі суду як в Західній Європі, так і в Україні. Специфічність судової правотворчості полягає в тому, що правило, яке міститься в судовому рішенні, є обов'язковим не тільки для сторін конфлікту, а й для всього суспільства. Творчість суду зі здійснення правосуддя набуває тим самим рис загальної дії.

Отже, судова практика впливає на загальну правову культуру суспільства через виконання таких функцій: а) вирішення юридичних справ, що виникають зі спорів про право або із правопорушень. Це відображується у формуванні державно-владних суджень про застосування права до конкретних ситуацій; б) тлумачення права. Серед конкретних напрямів реалізації особливо слід відмітити конституційно-правове тлумачення; в) захист прав, свобод, законних інтересів громадян, юридичних осіб, держави та інших суб'єктів; г) формування і охорони правопорядку; ґ) формування соціально-правового досвіду застосування законодавства, спрямованого на підвищення ефективності правозастосовного процесу; д) вдосконалення законодавства; е) взаємодію з наукою; є) вплив на суспільну свідомість; ж) формування позитивного права, яке реалізується в деяких країнах.

Слід відмітити, що не тільки судова практика впливає на правову культуру суспільства, правова культура також впливає на судову практику, оскільки, по-перше, судова практика відображує весь спектр соціально-правового досвіду, накопиченого державою щодо розгляду юридичних справ судами. Сюди на-

лежать не лише загальноприйняті судження із суттєвих для судової практики питань, а й усі інші судження, сформовані органами судової влади та іншими суб'єктами відносно розгляду і вирішення юридичних справ. По-друге, оскільки судова практика являє собою результат творчої діяльності судді, то безперечно рівень правової культури екстраполюється на постановлене судові рішення. Суддя, який ухвалює рішення, не діє відірвано від суспільства, він, навпаки, є його невід'ємним членом. Суспільство повинно із розумінням ставитися до діяльності судді, навіть у випадках, коли суд змінює свою попередню позицію відповідно до необхідності забезпечити соціальні зміни у правовій системі, він повинен чітко пояснювати мотиви та наводити відповідні обґрунтування, що саме призвело до зміни попередньої позиції. З другого боку, згідно з вимогами стабільності правової системи суддя повинен брати до уваги правові позиції, сформульовані у раніше ухвалених судових рішеннях.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що у правових системах сучасності судова правотворчість здатна оперативно реагувати на потреби суспільства шляхом реалізації принципу верховенства права в процесі розгляду конкретних спорів і тим самим відображати те, що суспільство вважає прийнятним. Закріплення в Конституції України принципу верховенства права замість верховенства закону дозволяє відійти від догматичного сприйняття писаної норми у формі законів і підзаконних актів як єдиного і виняткового регулятора політичних і соціальних процесів у сучасному соціумі. Істотне розширення повноважень і функцій судових органів, кардинальні зміни у філософії правосуддя дають можливість всій сукупності судових рішень утвердитись як найбільш оперативної та ефективної форми заповнення пробілів у праві, у першу чергу шляхом офіційного тлумачення проблемних питань, обумовлених недосконалістю законодавства, що в свою чергу сприятиме підвищенню правової культури українського суспільства.

В. О. Захарова, здобувачка

ЕКОПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕКОПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН

В перехідну добу свого існування український соціум важко охарактеризувати однозначно з точки зору стану правосвідомості та правової культури громадян. Поряд з певною позитивною динамікою, що спостерігається у напрямку заходів з підвищення їх рівня і якості, девіантне навантаження зазначених феноменів правової реальності продовжує негативно впливати на загальний правовий клімат у державі. Це є стимулом для нових спроб пошуку фундаментальних засад дієвої стратегії підвищення рівня правової культури громадян.

Правова культура – складне і багатогранне соціальне явище, що є діалектичною цілісністю [1; 2]. Нею просякнуті всі виміри правового буття, всі площини правосвідомості, всі різновиди правовідносин, у тому числі ті, що стосуються взаємодії людини з довкіллям. В останньому ракурсі вона набуває вигляду екоправової культури і передбачає певний якісний синтез правової культури із екологічною на засадах усвідомлення першої стрижневою ознакою біосоціальної природи людини та увімкненості природного універсуму в загальний правовий дискурс і розширення у зв'язку з цим кола відповідальності людини як правової особистості не тільки в межах суспільства, а й у природному спільностві (термін К. М. Маєр-Абіха).

Дійсно, екологічну культуру неможливо сформувати без укорінення в свідомості громадян загальної правової настанови на природність поведінки людини як суб'єкта права згідно з його нормами як загальнообов'язковими еталонами поведінки. Вони у свою чергу є такими, що просякнуті екологічним змістом. Виходячи саме з такої діалектики ознак соціоприродного гомеостазу, доцільно вести мову про створення на цій підставі системи екоправового виховання, яке слугуватиме конструктивній меті екологізації *правосвідомості*.

Вважаємо, що екоправове виховання є ключовим чинником формування екоправової культури особистості як складника загальної культури людини та її екоправової свідомості.

Досягнення загального для населення високого рівня екоправової свідомості і культури є по суті кінцевою метою екоправового виховання. Структурними елементами екоправової свідомості громадян є знання, переконання, навички у сфері правових засад взаємодії людини з Природою. Уособлена ними екологічна парадигма, що виступає концептуальним ядром екоправової культури, витісняє або відсуває на задній план у свідомості людей класові, національні, релігійні, власницькі конструкції та стає пануючою в уявленнях про цінності та стратегічний напрям соціоприродного розвитку.

Очевидно, що система екоправового виховання повинна бути забезпечена таким філософсько-правовим категоріальним апаратом, який у рамках сучасної парадигми інтерсуб'єктивізму обґрунтовував би взаємодію соціуму і Природи на засадах того, що екологічність іманентно властива праву, тому що воно життєво-природно вкорінено в самій природі людини від її народження. Екологічність, таким чином, характеризуючи біологічну, антропо-природну та соціальну сторони існування людини, і є тією властивістю, яка спроможна «зняти» блок технократичного, соціетального світосприйняття, яким соціальне в сучасній людині відгорожується від природного.

Ось чому доцільним вбачається обґрунтування концепції екоправового виховання фундаментальними положеннями екософії права [3] як філософського вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими особистостями та їх соціумом з Природою на основі усталення екоправової культури як регулюючого чинника соціоприродного розвитку.

На нашу думку, набуття знань про екогармонізацію правовідносин у межах екоософсько-правової концепції є засадою екологізації правосвідомості, яка, в свою чергу, стає основою формування екоправової культури особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
2. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
3. Шефель, С. В. Екософія права [Текст] / С. В. Шефель // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2008. – Вип. 1 (30). – С. 18–24.

О. П. Євсєєв, кандидат юридичних наук

КУЛЬТУРА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА

Уже майже 15 років в Україні діє єдиний орган конституційної юрисдикції – Конституційний Суд України (далі – КСУ). Його діяльність викликає велику зацікавленість навіть тих людей, що є далекими від юриспруденції. І це не випадково, адже смертна кара і можливість Президента балотуватися на третій строк, розпуск парламенту і безоплатне користування шкільними підручниками – ось ті вибіркові проблеми, якими займався КСУ за період свого існування. КСУ – молодий Суд, аналогічних якому українська історія ще не знала. Однак за цей, досить незначний за історичним відліком, проміжок часу в його діяльності почав проступати певний стиль, який сміливо можна назвати культурою конституційного судочинства.

Що зазвичай розуміють під культурою? Сукупність вищих досягнень людини у тій чи іншій сфері, ідеал, якого треба прагнути. Але в юридичній науці існує також інше, більш широке розуміння культури як системи таких, що складаються історично, стійких «зразків» мислення і діяльності у певній галузі, включаючи правову. За такого розуміння культури до неї відносять не тільки позитивні, а ще й негативні «зразки», якщо вони стали стійкою формою існування індивіда, інституту, спільноти.

Культура конституційного судочинства складається з декількох компонентів. Це насамперед культура судових рішень. Існує переконлива думка про те, що ефективність останніх зумовлена не стільки силою примусу, скільки якістю самих рішень, їх аргументованістю, переконливістю, готовністю сприйняти їх масовою і юридичною свідомістю. Цей елемент судової культури виявляється в орієнтації Суду на певні цінності, що домінують у тій чи

іншій правовій системі, рівні правової обґрунтованості вироблених позицій, ставленні до вітчизняного і зарубіжного досвіду конституційного судочинства. У той самий час варто підкреслити, що КСУ не є представницьким органом влади, а отже, не повинен, як і будь-який інший суд, виконувати «волю виборців». Скоріше навпаки. Якщо відповідні стереотипи, що склалися у громадськості відносно тієї чи іншої правової проблеми, є домінуючими у суспільстві, то КСУ повинен знайти мужність подолати їх, так би мовити, «підтягнути» народне праворозуміння до більш високих стандартів. Зайвим свідченням цього може слугувати Рішення КСУ від 29 грудня 1999 р. у справі про смертну кару, яку КСУ визнав неконституційною попри суспільну думку, яка беззастережно підтримувала (і підтримує досі) цей вид покарання.

Іншим компонентом є культура судових дебатів учасників конституційного провадження. Їх специфіка у конституційному процесі полягає в тому, що сторони оперують не відомостями про фактичні обставини, а логіко-правовими аргументами на користь конституційності чи неконституційності оскарженого акта. Разом з тим дослідження стенограм пленарних засідань КСУ свідчить про те, що останнім часом рівень дискусій дещо знизився. Зокрема, у виступах учасників майже відсутні роздуми про справедливість закону, поширені словесні штампи, майже не зустрічаються аргументи *ad hominem*, тобто все те, без чого не можна уявити конституційну юриспруденцію західного зразка. Отже, конституційне провадження перетворилося на стриманий спір професіоналів, розрахований на сприйняття судьями КСУ (більшість з яких в минулому працювала в правоохоронних органах або судах загальної юрисдикції), і такий, що мімікріє під шаблонні юридичні уявлення.

Не менш значущим є такий компонент, як культура організації роботи КСУ. Наскільки велика його пропускну здатність, як додержуються строки, встановлені законом для конституційного провадження, як головуєчий проводить пленарні засідання і як при цьому поведуться судді та інші учасники – все це безпосередньо впливає на перебіг судового процесу і як наслідок – на якість судових рішень. На жаль, опубліковані в пресі матеріали про діяльність КСУ свідчать про те, що між судьями все ще трапляються взаємні «пікіровки», деякі учасники конституційного провадження відмовляються відповідати на запитання суддів, іноді запитання мають наштотухуючий характер, що заборонено в усіх формах судочинства, та ін.

Незважаючи на свій молодий вік, у культурі конституційного судочинства України вже виявляються певні специфічні риси, контури, що суттєво впливають на судову процедуру і потребують окремого дослідження. До них можна віднести такі:

а) потреба в використанні так званих «прескриптивних суджень» про юридичні права, в основі яких лежать принципи, норми, цінності, що не зводяться до доказу істинності чи хибності факту (як це має місце в загальних судах). Це у свою чергу ускладнює та обмежує пошук і обґрунтування аргументів, які роблять ухвалені рішення переконливим і авторитетним;

б) можливість судді КСУ заявити окрему думку, що викладається у письмовій формі і додається до рішення чи висновку КСУ для подальшого оприлюднення. Таким чином, окрема думка відкрито і публічно нібито протиставляється колегіальному судовому рішення, прийнятому більшістю голосів. У результаті цього наявність окремих думок може виявити справжню мотивацію ухвалених рішень, дещо знизити їх впливовість, особливо у тих випадках, коли самі рішення не є досконалими;

в) наявність представників ЗМІ на судових засіданнях, відповідні матеріально-організаційні умови (великі судові аудиторії), покликані забезпечити в КСУ принцип гласності. Разом з тим тут існують дві проблеми. По-перше, останнім часом КСУ все частіше вдається до письмових слухань, за яких Суд лише вивчає відповідні докази і документи, не вдаючись до безпосереднього заслуховування учасників конституційного провадження, що значно знижує шанси на «повний і всебічний розгляд справи» (ст. 4 Закону про КСУ). По-друге, КСУ поступово скорочує обсяг інформації про себе. Так, починаючи з 2006 р., на інформаційні запити харківських правозахисників щодо кількості звернень громадян та юридичних осіб до КСУ, кількості винесених ухвал про відкриття або відмову у відкритті провадження не були задоволені, а сама відмова надійшла з порушенням встановленого строку.

НАШІ АВТОРИ

ГЕТЬМАН <i>Анатолій Павлович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України
ГОНЧАРЕНКО <i>Олександр Леонідович</i>	Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
ЗАХАРОВА <i>Віра Олександрівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувачка
ЗВЕРКО <i>Тамара Василівна</i>	Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», кандидат соціологічних наук
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор історичних наук, доцент
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, кандидат політичних наук, доцент
КАШАБА <i>Ольга Юрївна</i>	Українська інженерно-педагогічна академія, кандидат історичних наук, доцент
КОВАЛЕНКО <i>Ганна Вікторівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувачка
КУЦ <i>Галина Михайлівна</i>	Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кандидат філософських наук, доцент
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	Харківський національний автомобільно-дорожний університет, кандидат соціологічних наук, доцент
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук
МОСКАЛЬОВ <i>Максим Анатолійович</i>	Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національно-торговельно-економічного університету, асистент

ПАНЧЕНКО <i>Тетяна Василівна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кандидат політичних наук, доцент</i>
ПЕТРОВА <i>Людмила Олександрівна</i>	<i>Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, здобувачка</i>
ПРОХОРЕНКО <i>Тетяна Григорівна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожний університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
СЕВРУК <i>Ірина Іванівна</i>	<i>Академія внутрішніх військ МВС України, кандидат філософських наук, доцент</i>
ТОПАЛОВА <i>Світлана Олександрівна</i>	<i>Харківський інститут банківської справи УБС НБУ, кандидат політичних наук, доцент</i>
ТУРЧИН <i>Ярина Богданівна</i>	<i>Національний університет «Львівська політехніка», кандидат політичних наук, доцент</i>
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент</i>
ХАРЧЕНКО <i>Людмила Вікторівна</i>	<i>Національний інститут стратегічного дослідження (м. Київ), кандидат філософських наук</i>
ЦЕНКО <i>Маргарита Борисівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
ЧХЕАЙЛО <i>Ірина Іванівна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожний університет, кандидат філософських наук, доцент</i>
ШЕФЕЛЬ <i>Сергій Вікторович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>ГЕТЬМАН Анатолій Павлович</i>	199
<i>ГОНЧАРЕНКО Олександр Леонідович</i>	44
<i>ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович</i>	3
<i>ЗАХАРОВА Віра Олександрівна</i>	101
<i>ЗВЕРКО Тамара Василівна</i>	173
<i>ЗИНЧЕНКО Олена Володимирівна</i>	108
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ Юрій Юрійович</i>	78
<i>КАШАБА Ольга Юріївна</i>	115
<i>КОВАЛЕНКО Ганна Вікторівна</i>	85
<i>КУЦ Галина Михайлівна</i>	130
<i>МАНУЙЛОВ Євген Миколайович</i>	11
<i>МАРКОЗОВА Олена Олексіївна</i>	165
<i>МЕЛЯКОВА Юлія Василівна</i>	19

<i>МОСКАЛЬОВ Максим Анатолійович</i>	187
<i>ПАНЧЕНКО Тетяна Василівна</i>	148
<i>ПЕТРОВА Людмила Олександрівна</i>	60
<i>ПРОХОРЕНКО Тетяна Григорівна</i>	180
<i>СЕВРУК Ірина Іванівна</i>	27
<i>ТРОФИМЕНКО Володимир Анатолійович</i>	94
<i>ТОПАЛОВА Світлана Олександрівна</i>	157
<i>ТУРЧИН Ярина Богданівна</i>	139
<i>ХАРЧЕНКО Людмила Вікторівна</i>	121
<i>ЦЕНКО Маргарита Борисівна</i>	54
<i>ЧХЕАЙЛО Ірина Іванівна</i>	36
<i>ШЕФЕЛЬ Сергій Вікторович</i>	70

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вичитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Дзьобань О. П., Левада О. В.</i> САМООРГАНІЗАЦІЯ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ.....	3
<i>Мануйлов Є. М.</i> ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	11
<i>Месякова Ю. В.</i> КАТЕГОРІЇ «ВИНА» І «ВИННІСТЬ»: ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОЇ ТА ПРАВОВОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	19
<i>Севрук І. І.</i> СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ У ВІЙСЬКОВИХ КОЛЕКТИВАХ.....	27
<i>Чхеайло І. І.</i> ГЕНДЕРНА ТЕРАПІЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	36
<i>Гончаренко О. Л.</i> СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС, ПРЕСТИЖ ТА ІМІДЖ ЗБРОЙНИХ СИЛ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ.....	44
<i>Ценко М. Б.</i> ЕТИКЕТ ЯК ЗАСІБ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	54
<i>Петрова Л. О.</i> РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ВІЙСЬКОВОГО КЕРІВНИКА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОЇ ПІДГОТОВКИ	60

Філософія права

<i>Шефель С. В.</i> СВІТОГЛЯДНІ ВИТОКИ ЕКОСОФІЇ ПРАВА.....	70
<i>Калиновський Ю. Ю.</i> ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ «ВІРТУАЛЬНОГО НАТОВПУ».....	78
<i>Коваленко Г. В.</i> ОСНОВНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ПРАЦІ РОНАЛДА ДВОРКІНА «СЕРІОЗНИЙ ПОГЛЯД НА ПРАВА».....	85
<i>Трофименко В. А.</i> ЗВИЧАЙ ЯК ПОЧАТОК ПРАВА.....	94
<i>Захарова В. О.</i> ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	101

Політологія

<i>Зінченко О. В.</i> «ЧОРНИЙ БЛОК» ЯК ЧИННИК ПАДІННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ.....	108
<i>Каишаба О. Ю.</i> ВПЛИВ ЗНАТЬ З КУРСУ «ПОЛІТОЛОГІЯ» НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СТУДЕНТІВ ВНЗ	115

<i>Харченко Л. В.</i> РОСІЙСЬКІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVII – СЕРЕДИНА XIX СТ.).....	121
<i>Куц Г. М.</i> КОНСТИТУОВАННЯ ЛІБЕРАТИВНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ	130
<i>Турчин Я. Б. О.</i> ЕЙХЕЛЬМАН ПРО НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ДЕРЖАВІ	139
<i>Панченко Т. В.</i> ВИТОКИ ІДЕЇ СУБСИДІАРНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ФЕДЕРАЛІСТСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ.....	148
<i>Топалова С. О.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ, ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ МІФОЛОГІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ	157
<i>Маркозова О. О.</i> ЕЛІТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СУТНІСТЬ ТА НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	165

Соціологія

<i>Зверко Т. В.</i> КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСТВА.....	173
<i>Прохоренко Т. Г.</i> ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ МОБИЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	180
<i>Москальов М.</i> ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (ЗА ОЦІНКАМИ ЕКСПЕРТІВ ТА ЯКІСНИХ ЗМІ).....	187

Матеріали «круглого столу»

ПРАВОВА КУЛЬТУРА І СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРАКТИКИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КРУГЛОГО СТОЛУ»).....	198
<i>Данильян О. Г.</i> ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	200
<i>Требін М. П.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	201
<i>Денисенко І. Д.</i> ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ	204
<i>Герасіна Л. М., Панов М. І.</i> ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРАКТИКИ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ: СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ.....	205
<i>Колісник В. П.</i> КУЛЬТУРА МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ГОЛОВНІ КАТАЛІЗАТОРИ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ.....	207
<i>Мануйлов Є. М.</i> ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ПРАВА	209

<i>Максимов С. І.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ РОЛЬ У РЕФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ	212
<i>Погрібна В. Л.</i> ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ТА ЕТИКА ПРАВООХОРОНЦІВ ЯК ВАРІАТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ ФЕНОМЕНУ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ	214
<i>Осипова Н. П.</i> СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВОВОЇ ПРАКТИКИ У ЗМІСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ	216
<i>Полицук І. О.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ: ВІД РУДИМЕНТІВ МИНУЛОГО ДО НОВОЇ ЯКОСТІ У МАЙБУТНЬОМУ	218
<i>Клімова Г. П.</i> РОЛЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОПОРЯДКУ В СУСПІЛЬСТВІ.....	219
<i>Шефель С. В., Якимова С. І.</i> ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОВКІЛЛЯ – КАТЕГОРІАЛЬНА ПРОБЛЕМА ЕКОПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ	222
<i>Сахань О. М.</i> СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРАКТИКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ	224
<i>Воднік В. Д.</i> ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН ЯК УМОВА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	226
<i>Куц Г. М.</i> МЕДІАТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: СИНТЕЗ ЛАТИНСЬКИХ ТА ВІЗАНТІЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ.....	228
<i>Волянська О. В.</i> КОМПОНЕНТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ БАЗОВИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	230
<i>Седая Ю. С.</i> ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ФАКТОР ПРОФЕСІОНАЛІЗМА ВРАЧА.....	232
<i>Підкуркова І. В.</i> РОЛЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	235
<i>Роя О. О.</i> ПАРАДИГМА ПРАВОВОГО ПОСЕРЕДНИЦТВА У ФУНКЦІОНУВАННІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ	237
<i>Біля-Сабадаш І. О.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА ПРАВОТВОРЧОСТІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	239
<i>Коробка В. М.</i> ПРАВОВИЙ ТА ЮРИДИЧНИЙ СВИТОГЛЯДИ ЯК СПЕЦИФІЧНІ ТИПИ СВИТОГЛЯДІВ	241
<i>Зіняк Л. В.</i> ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – ВАЖЛИВЕ ЗАВДАННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ	242
<i>Кузь О. М.</i> ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ	244
<i>Зимогляд В. Я.</i> ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА КУЛЬТУРА: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ В ПРОЦЕСАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ	247
<i>Золотарьова Ю. І.</i> СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ	249

<i>Занфірова Т. А., Огаренко Т. О.</i> СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХ СУСПІЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	250
<i>Тарасов О. В.</i> ПЕРСОНОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ЛИЧНОСТИ ЧЕЛОВЕКА	252
<i>Литвинов О. М.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНА ФІКЦІЯ. ДО ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОДЕРНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ВТОРИННИХ КУЛЬТУРАХ	254
<i>Маркозова О. О.</i> ОСНОВНІ РИСИ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ	257
<i>Веніславський Ф. В.</i> КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ	259
<i>Москвич Л. М.</i> ЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ	260
<i>Захарова В. О.</i> ЕКОПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕКОПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН	263
<i>Євсєєв О. П.</i> КУЛЬТУРА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА.....	265

Тираж 100 прим.
Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Адреса: Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Виготовлено ТОВ «Видавництво “Манускрипт”»
(057) 758-35-98